

«Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն

«Zoravar Sepouh» historical-political analytical center

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
ԹԻՎ 2(13)

HISTORY AND POLITICS
ACADEMIC JOURNAL
№2(13)

ԵՐԵՎԱՆ 2021

**Հանդեսը տպագրվում է «Զորավար Մեպուհ» պատմաքաղաքական
վերլուծական կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

Աշոտ Ենգոյան, Արմեն Ճուղուրյան, Արմեն Սահակյան, Բագրատ
Էսդուգյան (Թուրքիա, Ստամբուլ), Գարիկ Քեոյան,
Եզնիկ արքեպիսկոպոս Պետրոսյան, Էդիկ Մինասյան,
Ժիրայր Լիպարիտյան (ԱՄՆ, Բոստոն), Հովսեփ Աղաջանյան,
Սարտին Գիլավյան, Վալերի Միրզոյան, Վալերի Թունյան,
Ռաֆիկ Նահապետյան

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Արտաշես Ղազարյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ Թամարա Սարգսյան

СТЕРЕОТИПЫ ГЕНОЦИДА АРМЯН

ВАЛЕРИЙ ТУНЯН

Ключевые слова - Геноцид армян, стереотипы, смысловые понятия, характеристика, классификация, правовая норма, искажения.

За более чем столетнюю историю Геноцида армян накопился определенный понятийный аппарат, использование которых приобрело характер стереотипов, что требует понятия их генезиса, и возникновения новых.

При всей разнообразности стереотипов можно выделить ряд узловых положений, часто используемых для фальсификации.

Таблица N 1

Положения	Мотивация
1.Наличие различных определений Геноцида армян.	1.Обусловленность условиями исторического времени.
2.В1915 г. в Турции была резня, которая не “должна никогда повторяться”. ¹	2. Причины резни: “страшная ненависть турок к армянам” и “вина самих армян”.
3. Ответственность властей современной Турции за Геноцид армян после 1915 г.	3.”Турция не собирается отвечать за преступления Османской империи”.
4.”Османь создали условия для создания армянского государства на азербайджанской земле”.	4.Наличие Армении и Азербайджана в Закавказье и “вмешательство англичан”.
5.”Армянская рана на теле Азербайджана из-за Османской империи”. ²	5.”Слабость Азербайджана” как государства в манипуляторных руках Турции.
6.Понятие “Геноцид армян в Османской империи 1915-1923 гг.”	6.Формула представления Геноцида армян не выражает “географию

¹ Геноцид армян. Две стороны одной медали. - <https://www.pravda.ru/world/formerussr//22-04-2016/1299215-eripphantsev-0>

² Депутат Араз Ализаде: “Армян на азербайджанцев натравили турки”. - <https://haqqin.az/news/91635>

не корректно. ¹ 7. Османское наследство. ²	преступления”. 7. Интерес США
---	----------------------------------

Для определения политики истребления армянского этноса используются разные понятия - “резня”, преследования армян, “турецкие зверства”, “массовые избиения” 1891-1896 гг. при режиме султана Абдул-Гамида II,³ Геноцид армян,⁴ Геноцид армян Османской империи⁵ и Геноцид армян в Османской империи 1915-1923 гг., содержание которых имеют разное значение.

В конце XIX - начале XX в. использовались понятия резня, зверства, избиения и истребления этноса, поскольку в условиях “азиатской культуры, фанатизма, ислама, деспотического образа правления” христиане рассматривались райями - “неверными”, достойными смерти.⁶ В январе 1897 г. собрание научных и политических деятелей Франции в Париже оперировало понятием резня относительно 300 тыс. армянских жертв во время “зулума” 1894 -1896 гг.⁷ Одновременно в Российской империи использовали понятие “армянские избиения”, которое, как и понятие “резня” ставило упор на беззащитность армянских подданных султана Абдул-Гамида II.⁸ Современники составили представление, что вся история Турции от начала и до конца это одна цепь преступлений, а армянские истребления организованы кровавым султаном Абдул-Гамидом.⁹

В 1910 г. вышла работа французского журналиста А. Адосидеса “Армяне и младотурки. Резня в Киликии”, который выделил два этапа армянской трагедии: первый - “великие истребления” 1895-1896 гг., сменившийся относительным спокойствием, и Киликийская резня 1909 г. Представление последней основано на свидетельских показаниях английских, американских, французских дипломатов и миссионеров. Приводятся данные Аданских событий 1909 г. по трем источникам: 1) сведения комиссия Константинопольского патриархата на сентябрь 1909 г.-21361

¹ Манасян А. Геноцид армян: императив политического переосмысления сто лет спустя. - <http://noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENTID=13369>

² Цатурян С. Циклы войны. - <https://regnum.ru/news/polit/2199892.htm>

³ Дело турецкого армянина Гульгульяна. Ереван, 2012, с. 4, 5, 9, 11, 13.

⁴ Геноцид армян: история вопроса. - <http://www.aif.ru/dontknows/file/kodnyupamyatizhertvgeposidaarmyanistoriyavoprosa>

⁵ Геноцид армян в Османской империи. - <http://www.president.am/ru/genocide>

⁶ Дело турецкого армянина Гульгульяна, Ереван, 2012, с.15.

⁷ Собрание французов. - Мшак, 1897, 1 февраля (на арм. яз).

⁸ Иностранное обозрение. - Вестник Европы, 1897, т.2, кн. 3, с.370.

⁹ Спиров Д.А. Армяния и султан Абдул-Гамид. Ереван, 2000, с.6-9 (на арм. яз.).

человек (армяне - 18839, греки - 1250, ассирийцы - 850, халкедониты - 422); 2) комиссия парламента младотурок во главе с А. Папикяном 18660 (армяне - 17975, греки, ассирийцы, халкедониты - 745, мусульмане - 630); 3) данные депутата комиссии турка Юсуфа Кемалья: мусульмане - 1197, разные христиане - 646, армяне - 5153.

Отметим, что депутат Кемаль стремился возложить вину за Аданские события на армян. Число 5 тыс. погибших армян он дает по Аданскому и Алеппскому вилайетам. В то время, когда только между первым (1/4 апреля - 4/17) и вторым (12/25 - 14/27 апреля) погромами в г. Адане количество убитых и сожженных армян составило более 5 тыс. Цифра 20 тыс. погибших представляется Адосидесом как самый низший порог.¹ С данными по Алеппскому вилайету, число жертв представляется в 30 тыс.²

Первая мировая война ввела новую характеристик истребления армянского народа. 23/13 мая 1915 г. Петроградское телеграфное агентство распространило декларацию о резне и насилиях над армянским населением в Турции. Определив происходящее насилие как преступления “против человечества и цивилизации” союзные страны Антанты – Англия, Франция и Россия возложили персональную ответственность на всех членов турецкого правительства и его местных представителей, причастных к “подобной резне”.³

В проекте декларации вначале была использована формула осуждения преступлений Турции против армян как направленной против “христианства и цивилизации”. Глава министерства иностранных дел России С.Д. Сазонов предложил дать более обобщающую формулу, а именно “против человечества и цивилизации”. В результате вместо понятия этнического преступления в отношении двух цивилизаций - христианства и мусульманства оно было выведено на высокий уровень всего человечества. Соответственно, с учетом мнения английского коллеги Э. Грея, предложено было вместо понятия “армянской резни” использовать понятие “подобной резни”. Из всего этого следовало, что локальное этническое преступление, в данном случае над армянами, становилось общечеловеческим. Подход был принят и отражен в совместной декларации.⁴

¹ Адосидес А., Армяне и младотурки. Резня в Киликии. Предисловие В. Погосяна. Ереван, 2012, с.2, 3, 63-65 (на арм. яз).

² Резня армян 1909 года в Адане – классический пример прелюдии геноцида. - <http://www.panarmenian.net/rus/news/29891/>

³ Русские источники и Геноцид армян в Османской империи 1915- 1916 годы. Сост. Г. А. Абрамян Т.Г.Севан-Хачатрян, Ереван, 1995. N 26, с.21.

⁴ Россия и Геноцид армян 1915-1917 гг. Сост. А. Марукян, Ереван, 2004, N 36, с. 61, 62; N 37, с. 62 (на арм. яз.).

Определение этнической резни и избиений на примере армянской трагедии как преступления “против человечества и цивилизации” обусловила необходимость показа её связи с международными отношениями. 3 октября 1918 г. видный английский историк А. Тойнби в записке “Дипломатическая история шести вилайетов” (Армении), затрагивающей истребление армянского населения Вана, Битлиса, Эрзерума, Сиваса, Харберда и Диарбекира Османской империи, коснулся дипломатических маневров европейских держав вокруг Армянского вопроса и последствий. В 1880 г. шесть держав затребовали от Османской империи исполнения 61 статья Берлинского конгресса 1878 г. о проведении реформ для областей с армянским населением.¹

Реакцией Османской империи стала периодическая резня армян. Первая имела место в 1893 -1896 гг. по всей державе. Пиком сочтен май 1895 г., когда Англия, Франция и России выразили протест против резни и предложили программу реформ,² которую султан отверг 3 июня. В середине августа премьер-министр Англии Р. Солсбери предложил применить военную санкцию Европы к Оттоманской империи для решения Армянского вопроса.

18 сентября 1895 г. последовало армянская манифестация в пользу реформ на площади Баб Али в Константинополе, под руководством партии “Гнчак”, подавленная кровью 2 тыс. армянских граждан. 17 октября султан Абдул Гамид согласился на проведение майских реформ в трех вилайетах, отдав до этого указание о проведении армянских расправ. Все осталось по прежнему.³ Проблема состояла в том, что России и Франция выступали за сохранение статус-кво позиции ведущих держав в Османской империи. В силу чего сдержанно отнеслись к активности английской дипломатии: “Новое английское министерство (консервативное) с особенной энергией добивалось определенного ответа от турецкого правительства; оно хлопотало за армян так усердно, что возбудило против себя подозрения и нападки даже в западноевропейской печати.

Вопрос разрешился в чисто-турецком вкусе: с одной стороны, приняты меры для искоренения армян, проникнутых революционным или оппозиционным духом, а с другой - обнародован широковещательный

¹ Геноцид армян. - <http://old.genocide.ru/lib/barseghov/responsibility/v1/contents.htm>

² Барсегов Ю. Г. Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. М., 2003, т. 1, N 341, с.323

³ Тунян В. Г. Россия и Армянский вопрос. Ереван, 1998, с.142, 146-148.

указ, способный обезоружить иностранных дипломатов красноречивым перечислением благих намерений и мероприятий султана”.¹

Второй резней характеризуются события 1909 г. в Киликии. Пиком этнических отношений стало обострение Армянского вопроса в 1912 -1914 г., рассмотрение послами шести держав в Константинополе русского проекта реформ для Турецкой Армении, которое завершается 8 февраля 1914 г. русско-турецким соглашением. Первая мировая война (1914-1918) позволила младотуркам отказаться от армянских реформ, уволить двух европейских инспекторов армянских секторов, и приступить к третьей резне армян по всей территории державы. Исключением от этнической зачистки представлялись города Константинополь и Смирны (Измир).²

Так называемая “третья резня” представляла собой запрограммированный Геноцид армян, повлекший смерть более 1,5, армян. О спланированности Геноцида армян свидетельствует письмо болгарского полномочного министра в Константинополе Н.Колошева председателю Совета министров Болгарии В. Радославову от 13 марта 1915 г. В нем говорилось об озабоченности американского посла Г.Моргентау и итальянского посла К. Гарони репрессивными мерами турецкого правительства к армянскому населению, характеризующиеся “прелюдией” к всеобщей резне армян. Отмечались аресты “14” армян из партии “Гнчак”, которые были преданы военному трибуналу в Стамбуле. По информации Гарони, все они были осуждены на повешение. Предстоящая их казнь должна была стать сигналом для всеобщей резни армян. Американский и итальянский послы предпринимали меры, чтобы пресечь казнь. Однако казнь уже 20 гнчакистов состоялась 15 июня 1915 г. на площади султана Баязида в Стамбуле.³

Из подхода Тойнби видно, что под резней он понимал истребление этноса, а три этапа армянской резни связывает с дипломатической борьбой в международных отношениях вокруг Армянского вопроса, мысля в русле существующего понятия преступления против “человечества и цивилизации”. В 1915 г. в Турции была резня, которая не “должна никогда повторяться”.

Записка Тойнби имела позитивное значение, поскольку подготовила 24 статью Мудросского соглашения о перемирии Антанты с Турцией 30 октября 1918 г. В ней говорилось: “В случае беспорядков в шести армянских вилайетах, Союзники оставляют за собой право

¹ Иностранное обозрение. - Вестник Европы. 1895, кн. 11, с.408, 409.

² Барсегов Ю. Г. Геноцид армян..., т.1, N 341, с. 323, 324.

³ Степанян М. Социал-демократическая партия Гнчак в Первой мировой войне и во время Геноцида армян. Ереван, 2005, с.68 (на арм. яз.).

оккупировать любую их часть”.¹30 января 1919 г. Совет десяти Парижской мирной конференции принял предложение премьер-министра Англии Ллойд Джорджа об отделе-ние Армении (также Сирии, Месопотамии, Палестины и Аравии) от Турции.² При этом Армения должна была включать все территории вокруг горы Арарат.³ Подход исходил из декларации стран Антанты 1915 г. Учитывалась турецкая ментальность о которой великолепно знал американский посол Г. Моргентау: “[Уничтожение армян свидетельствует] об абсолютной извращенности и дьявольской жестокости турецкого характера, в полной мере уже проявившегося в течении столетий, но сейчас превзошедшего себя”.⁴

16 декабря 1918 г. был создан Стамбульский военный трибунал для рассмотрения “дел” младотурецких преступников. Стамбульский процесс над младотуркизмом в 1919-1920 гг. вынес вердикт 55 подсудимым обвиненным в разных преступлениях (16 - преступная халатность, 17-халатность, 22 - подозреваемых в связи с резней). Смертный приговор за “уничтожение армянского населения империи” над спасшимися за границей вождями младотуркизма - Талаат, Энвер, Джемал, Бехаэддин Шакир, Саид Халим⁵ стал основанием для приведения в исполнения армянскими участниками операции “Немезис”.⁶

Наличие геноцида армян используется искажителями истории для обоснования своей азербайджанской идентичности. Председатель социал-демократической партии Азербайджана Араз Ализаде в напряженности отношений азербайджанцев и армян видит турецкую интригу: “Армян на азербайджанцев натравили сами турки”. Истоки явления связываются с Геноцидом армян: “После 1915 года османы создали условия для возникновения армянского государства на азербайджанских землях. И это после того, как все надежды азербайджанцев были связаны с османами. Османская империя увидела слабость Азербайджана и в качестве жеста англичанам передала 9 тыс. квадратных метров территории Армении. В договоре было отмечено, что впредь армян не будут претендовать и на пядь земли”.⁷

После окончания Второй мировой войны возникла потребность наказания военных преступников, осуществленного Нюрнбургским процессом в

¹ Барсегов Ю. Г. Геноцид армян, N 348, с.330.

² Там же, N 372, с.354.

³ Там же, N 373, с. 354.

⁴ Там же, N 368, с.352.

⁵ Тунян В. 100-летие Геноцида армян: истоки, мифы и последствия. – Акунк. 2015, N 2, с.6.

⁶ Операция “Немезис”. - <http://planetaarmenia.ru/content/show/14795>

⁷ Депутат Араз Ализаде... - <https://haqqin.az/news/91635>

1946 г. Осознана необходимость предотвращения и наказания этнических преступлений.¹¹ декабря 1946 г.¹ Генеральная ассамблея ООН приняла резолюцию N 98, где геноцид - отказ в существовании этническим группам, - определен противоречащим международному праву и целям человеческого сообщества. 9 декабря 1948 г. Генеральная ассамблея приняла конвенцию о предупреждении геноцидов за национальную, расовую, религиозную принадлежность и наказании за них. В круг понятия наказуемости деяния входят: а) геноцид; б) подготовка геноцида (“заговор”); с) непосредственное и публичное подстрекательство к геноциду (идеология); d) принятие мер по реализации геноцида; е) участие в геноциде.²

Термин геноцид (убийство нации) в мировую юриспруденцию ввел юрист Рафаэль Лемкин³ в работе “Правление государств “Оси” в оккупированной Европе” (1944), который длительное время был экспертом Лиги наций по Армянскому вопросу. Ставилась цель ответить на вопрос: “Почему убийство одного (человека) считается преступлением? Почему убийство миллионов считается меньшим преступлением, чем убийство одного?”⁴ В этом контексте необходимо было составить определение политики нацистской Германии к подчиненным народам.⁵ Учтен опыт истребления армянского народа.

Естественно, что в СССР, куда входила Советская Армения тема Геноцида находилась под табу в силу деликатных отношений с Турцией.

Массовые волнения по случаю 50-летия Геноцида армян 1965 г. в Ереване обусловили его включение как в общественную жизнь, так и в сферу полноценного научного исследования.⁶ 24 апреля стал повсеместным повсеместным днем памяти жертв Геноцида армян.⁷

Определенный сдвиг произошел и в Турции. Исламский идеолог Фетхуллах Гюлен 6 мая 1965 г. в письме к Константинопольскому патриарху Шнорку Галстяну признал и осудил Геноцид армян: “Я не могу вспомнить

¹ **Московин А.** Нюрнбергский процесс: следствие, обвинение, приговор.- <https://prav.or/process/view/466/>

² Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него. - ps://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml

³ **Погосян Н. М.** Исследование проблемы Геноцида армян Рафаэлем Лемкиным. Автореферат. к.ист. н. Ереван, 2017, с. 21, 22 (на арм. яз.).

⁴ Термину “геноцид” исполняется 70 лет. - <http://www.panarmenian.net/rus/news/176634/>

⁵ **Оганян П.** Геноцид Армянского народа и защита прав человека. Ереван, 2003, с.30.

⁶ 24 апреля 1965 года: три версии одного дня.- <http://southcaucasus.com/index.php?p=lp010510>

⁷ День памяти Геноцида армян в Османской империи в 1915 году.-<https://ria.ru/spravka/20150424/1060167106.html>

без проклятий о большом Геноциде армян 1915 года. С большим уважением вспоминаю людей, которые были среди убитых и искалеченных. С болью в сердце осуждаю убийство последователей вашего великого пророка Иисуса со стороны необразованных исламских граждан”.¹

18 июня 1987 г. Европарламент принял резолюцию относительно политического решения Армянского вопроса, так как Турция отвергает Геноцид армян, где оценил “трагические события” события 1915-1917 гг. в Османской империи как геноцид, согласно конвенции ООН 1948 г. В то же время Европарламент проявил толерантность в полноценной фиксации геноцида: “Признает, однако, что нынешняя Турция не может нести ответственность за трагедию армянского народа Оттоманской империи и подчеркивает, что ни политические, ни юридические или материальные требования в адрес сегодняшней Турции не могут вытекать из факта признания этого исторического события как акта геноцида”.

Турция призывалась к признанию геноцида армян 1915-1917 гг., обеспечить идентичность турецкоподданных армян как национального меньшинства (исходя из Лозаннского договора 1923 г.), “восстановить и сохранить” армянские религиозные архитектурные памятники как часть всех предшествующих цивилизаций на территории современной Турции. Турки и армяне призваны к “подлинному примирению”, открыть доступ к архивным материалам.²

Резолюция Европарламента “О политическом отношении к Армянскому вопросу” содержит ряд важных моментов. Прежде всего признания Геноцида армян, соответствующим конвенции ООН 1948 г. Второй момент это время хронологического проведения геноцида, который определяется рамками 1915-1917 гг., что игнорирует предшествующую геноцидную политику в Османской империи и последующую преступную деятельность турецких сил в Закавказье 1918-1920 гг. Третий момент состоит в отрицании ответственности Турецкой Республики за геноцид, что явно ставило целью включить её в систему европейских ценностей.

Четвертый момент представляет собой локализацию Геноцида армян Османской империей, оставляя в стороне преступную деятельность турецких сил в Закавказье. Между тем после окончания Первой мировой войны союзники по Антанте рассматривали потери армян в Османской Турции и Закавказье в едином политическом поле. Подход обуславливался

¹ Гюллен признал Геноцид армян в 1965 годы. - novostink.ru/armenian-genocide/106386

² Полный текст резолюции Европейского парламента по Геноциду армян. - <http://analiti.kaua.net/2015>

англо-французской декларацией от 9 ноября 1918 г.: “Цель, которую поставили Франция и Великобритания, ведя на Востоке развязанную германскими амбициями войну, состоит в полном и окончательном освобождении так долго угнетаемых турками народов, а также в учреждении национальных правительств и администраций, получающих свою власть от изначального и свободного выбора местных жителей ...и прекращение того разделения, которое слишком долго эксплуатируется турецкой политикой”.¹

Формула “прекращение разделенности от турецкой политики” и её последствий охватывала западноармянство и восточноармянство, т.е. весь армянский народ. В силу чего, западноармянская делегация Погос Нубар паши и восточноармянская А. Агароняна ещё 12 февраля 1919 г. представили “Меморандум об армянских требованиях” Парижской мирной конференции (18.1.1919 -21.1.1920), где был поднят вопрос реституции (возмещения) армянских потерь за 1915-1918 гг. Общая стоимость материальных потерь, согласно оценке иностранных экспертов, составляла 3 миллиарда 750 долларов (19130932 франков: западноармянства -14 млрд. 598.460, а восточноармянства - 4 млрд. 532472).² Такой подход, в том же году обе делегации объединились, облегчал вопрос компенсации для всего армянского народа.

Резолюция Европарламента 1987 г. признавая Геноцид армян в Османской империи отвергала этот акт в отношении восточноармянства. Единственной причиной является политизация тогдашних отношений, когда Советская Армения входила в состав СССР, а Турция с Западной Армения находилась в составе западного блока. Разделенность мира на две системы - социалистическую и капиталистическую обусловила односторонность постановления Европарламента, который не желал усугублять положение Турции. Отсюда локализация Геноцида армян 1915-1917 гг., чтобы избежать прецедента обще армянских требований на Парижской мирной конференции. Следует отметить наличие положения, что “Турция не собирается отвечать за преступления Османской империи”.³

Таким образом, анализ формирования и развития стереотипов Геноцида армян позволяет сделать ряд заключений. Стереотипы “резня” и “армянские избиения” являлись адекватной формой отражения правовых последствий этнических преступлений в Османской империи конца XIX в. и начала XX вв. Военная конфронтация стран Антанты и Четверного блока

¹ Армения в документах государственного департамента США 1917-1920 гг. Сост. Г. Г. Махмуриян. Ереван, 2011, N 74, с.73, 74.

² Барсегов Ю. Материальная ответственность за Геноцид армян. Ереван, 1999, с. 10-12.

³ Депутат Араз Ализаде... - [https:// haqqin.az/news/91635](https://haqqin.az/news/91635)

в 1915 г. позволила характеризовать истребление армян в Османской Турции как преступления “против человечества и цивилизации”. Введена персональная ответственность представителей власти за проводимую политику.

Созданная правовая норма ответственности за истребительную политику этносов позволила делегациям западных и восточных армян представить единые материальные требования по возмещению потерь армянского народа на Парижской мирной конференции в 1919 г. Позиция победивших стран Антанты получила отражение в деятельности Стамбульского военного процесса 1919-1921 гг. Выделены определенные этапы Геноцида армян. Изучение Геноцида армян содействовало принятию конвенции о предупреждении геноцида ООН в 1948 г. Раздел мира на два лагеря – социалистический и капиталистический стало основой для формирования понятия “Геноцид армян в Османской империи 1915-1917 гг.” Европарламентом в 1987 г., когда Турецкая Республика выводилась из ответственности Османской империи за Геноцид армян.

Վալերի Թունյան, Հայոց ցեղասպանությունը և կարծրատիպերը - “Հայերի բնաջնջումը” և “Հայոց ջարդեր” կարծրատիպերը XIX դ. վերջում և XX դ. սկզբում Օսմանյան կայսրությունում վերաբերվում են հակահայկական զանգվածային ոչնչացմանը: Անտանտի երկրները 1915 թ. մայիսի 23-ի “Հայտարարությամբ” հայոց հետ տեղի ունեցածն անվանեցին բնաջնջման քաղաքականություն և հանցագործություն ընդդեմ մարդկության, որի համար երիտթուրքերի իշխանության ներկայացուցիչները պետք է պատասխան տային: Այս մոտեցումը հաղթանակած Անտանտի երկրները կիրառեցին 1919-1921 թթ. Ստամբուլի ռազմական դատավարության ժամանակ: Այնուհետ Հայկական բնաջնջման քաղաքականության հիման վրա ստեղծվեց ցեղասպանություն (genocid) կարծրատիպը, որը օգտագործվեց ՄԱԿ-ի կողմից 1946 թ. դեկտեմբերի 11, որտեղ ցեղասպանությունը համարվեց հակասող միջազգային իրավունքին, իսկ 1948 թ. դեկտեմբերի 9 Գլխավոր Ասամբլեան ընդունեց ցեղասպանության նախազգուշացման կոնվենցիան, որպես “հանցագործություն մարդկության դեմ”: Այդ մոտեցումը 1987թ. որդեգրվեց նաև Եվրոպական խորհրդարանի կողմից, սակայն միայն Օսմանյան կայսրությունում: Հայոց ցեղասպանության պատմության ընթացքում հետազոտողները աստիճանաբար առանձնացրին տարբեր փուլեր:

Valeri Tunyan. The Armenian Genocide and Stereotypes – The stereotypes in the Ottoman Empire “The extermination of Armenians” and “Armenian massacres” in the 19th century and in the beginning of 20th century are relat-

ed to mass extermination of Armenians. The Entente countries in the “announcement” of March 23, 1915 named it extermination policy and a crime against humanity for which the representatives of the Young Turk government had to answer. This approach was used by the Entente countries during the 1919-1921 military trial in Constantinople. Then, based on the policy of Armenian extermination, the stereotype of genocide was created, which was used by UN in 1946 December 11, when the genocide was considered contrary to international law, and in 1948 on December 9, the General Assembly adopted the genocide Prevention Convention as a “crime against humanity.” That approach also was adopted by the European Parliament in 1987, but only for the Ottoman Empire. Throughout the history of the Armenian genocide, researchers have gradually identified different stages of it.

**ՄԻ ԴՐՎԱԳ ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ
(11-ԲԴ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ)**

ՍՅՈՒՋԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Հայաստան, եկեղեցի, պետություն, պատմություն, կաթողիկոս, ընտրություն, պատմիչ, արքա, աղբյուր, գրականություն, թագավորություն:

Հայ եկեղեցու պատմության հետաքրքիր շրջաններից մեկը միջնադարյան ժամանակաշրջանի պատմությունն է, սակայն 11-րդ դարի պատմության առանձին հարցերի մասին մինչև օրս խորը հետազոտություններ չեն կատարվել և մի շարք հարցերի չեն տրվել սպառիչ պատասխաններ: Ներկա ուսումնասիրությամբ նպատակ ունենք որոշ չափով լրացնելու այդ բացը:

Հայտնի է, որ Բագրատունիների թագավորության կործանումից հետո բավական ծանր իրավիճակ առաջացավ Հայաստանում, քանի որ մի կողմից՝ կործանվեց հայոց թագավորությունը, իսկ մյուս կողմից էլ՝ երկրին սպառնում էին սելջուկ-թուրքերը: Իրավիճակը բարդացավ նաև այն ժամանակ, երբ տասնյակ հազարավոր հայեր լքեցին հայրենի երկրի սահմանները և տեղափոխվեցին արևմուտք՝ Կապադովկիա, Կիլիկիա և այլ վայրեր: Թեև նշյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանում դեռևս շարունակում էին իրենց գոյությունը պահպանել մանր թագավորությունները, սակայն դրանք էական ազդեցություն չէին կարող ունենալ հայության համար: Քաղաքական այս անբարենպաստ պայմանները ստիպեցին հայ եկեղեցու ղեկավարությանը՝ փնտրելու հայոց կաթողիկոսարանի համար առավել անվտանգ վայր: Մյուս կողմից էլ Բյուզանդական կայսրությունը, հայոց եկեղեցին դիտելով որպես թագավորության անկումից հետո հայ հոգևոր և քաղաքական ուժերը միավորող ամենահզոր կառույցը՝ հետևողականորեն փորձում էր վերջինիս իր տիրապետության տակ գցել և ենթարկեցնել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին¹: Դեռ ավելին, Կ. Մաթևոսյանի դիտարկմամբ՝ կայսրությունը փորձում էր ընդհանրապես վերացնել կաթողիկոսի ընտրությունը²: Եվ քանի որ պետականության վերականգնումը դառնում էր անհնար, հայոց կաթողիկոսարանը հայտն-

¹ Հայոց պատմություն, ակադեմիական հրատարակություն, հատոր Բ, միջին դարեր, (IV դար- XVII-րդ դարի առաջին կես), Երևան, 2014, էջ 401:

² Կ. Մաթևոսյան, Անի, եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 46:

վում է Մեծ Հայքի տարածքներից դուրս: Ինչպես նշում է հայ եկեղեցու պատմության ճանաչված հեղինակ Մ. Օրմանյանը՝ բյուզանդացիների նկրտումները նոր կենդանություն ստացան, երբ 1059 թվականին նոր կայսր դարձավ Կոստանդին X Ղուկասը¹: Դա է վկայում նաև միջնադարի պատմիչ Սմբատ Սպարապետը, ով իր աշխատության մեջ գրում է. «առնէր քննութիւն հաւատոյ, եւ կամէր ամենայն ջանիւ դարձուցանել զՀայոց քրիստոնէայքն ի դաւանութիւն Քաղկեդոնի»², մյուս կողմից էլ Բյուզանդական կայսրությունը փորձում էր ամեն կերպ խոչընդոտել նոր կաթողիկոսի ընտրությունները: Կարելի է համաձայնվել Սմբատի վերոնշյալ տեղեկության հետ, քանզի կայսրությունը դեռևս 5-րդ դարի երկրորդ կեսից փորձում էր հայոց եկեղեցին դարձնել քաղկեդոնական:

Հայտնի է, որ հայոց հայրապետական աթոռը թափուր էր մնացել Խաչիկ Բ կաթողիկոսի մահից հետո: Քաղաքական այս ծանր իրավիճակում շատ կարևոր էր լինելու նոր կաթողիկոսի ընտրության խնդիրը, քանզի պետականության բացակայության պայմաններում հայոց եկեղեցին ունենում էր ավելի մեծ պարտականություններ և հաճախ իր վրա էր վերցնում «պետական քաղաքական կառավարման ֆունկցիաներ»: Անշուշտ այս իրողությունը գիտակցում էին Ժամանակի թե՛ հայ հոգևորականությունը և թե՛ հայ իշխանական վերնախավը և հավանաբար դա է պատճառը, որ վերջիններս գործնական քայլերի գնացին թե՛ հայոց կաթողիկոսի ընտրության և թե՛ կաթողիկոսարանի նոր և առավել անվտանգ վայր տեղափոխելու համար: Բացի այդ, կաթողիկոսության վերականգնումը առավել հրատապ դարձավ 1065 թվականից հետո, երբ Կարսի Գագիկ թագավորը, ահաբեկված սելջուկ-թուրքերի հարձակումներից, հատկապես Անի քաղաքի բնակչության զարհուրելի կոտորածից, իր թագավորության մեջ ընդգրկված տարածքները հանձնեց Բյուզանդիայի Կոստանդին Ղուկաս կայսրին և փոխարենը ստացավ Ծամնդավ, Ամասիա, Կեսարիա քաղաքները և այլ վայրեր հարակից շրջաններով, որոնց մասին վկայում են պատմիչներից Մատթեոս Ուռհայեցին³ և Սմբատը⁴:

Ընդհանրապես միջնադարյան պատմիչները կաթողիկոսարանի տեղափոխման և նոր հայրապետի ընտրության մասին քիչ տեղեկություններ են հաղորդում, սակայն եղած տեղեկություններից էլ հասկանում ենք, որ այս խնդրի առնչությամբ գործնական քայլերի դիմեցին հենց Կարսի նախկին թագավոր Գագիկ Աբասյանը և իր կինը՝ Մարիամ թա-

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, սյուն 1168-1169:

² Սմբատայ Սպարապետի եղբոր Հեթմոյ առաջնոյ արքայի Հայոց պատմութիւն յունաց ի Կոստանդնուպոլիս եւ հայոց մեծաց, Մոսկուա, 1856, էջ 75:

³ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 151:

⁴ Սմբատ, Պատմութիւն, էջ 60:

գուհին, որոնք, սթափ գնահատելով ստեղծված իրավիճակը, միջնորդեցին բյուզանդական կայսրին՝ ստանալով հայոց կաթողիկոսի ընտրելու իրավունք: Այդ առնչությամբ Վարդան Արևելցին գրում է. «Թագաւորն Կարուց որդի Աբասայ նեղեալ յերկիւղէ թուրքացն տալ զհայրենիս իւր ի Յոյնս...Եւ գնացեալ առ կայսր խնդրէ հրամանս ձեռնադրել Հայոց պատրիարգ...»¹, իսկ ահա Մխիթար Այրիվանեցին համոզված է, որ Գրիգոր Վկայասերի ընտրությունը կայացել է հենց Գագիկ Աբասյանի նախաձեռնությամբ²: Վերը նշված խնդրի վերաբերյալ տեղեկություններ է տրամադրում Սմբատ Սպարապետը, համաձայն որի, միայն Գագիկ Աբբասյանին հաջողվեց պահպանել հայոց կաթողիկոսությունը, ով ստացավ թույլտվություն, որպեսզի հայերը անցկացնեն նոր կաթողիկոսական ընտրություն՝ ընտրելով իրենց համար նախընտրելի թեկնածուի³: Դրանից հետո Գագիկը առաջարկեց հայ իշխաններին փնտրել արժանի թեկնածու հայոց հայրապետի աթոռին բազմելու համար. «Եւ կամեցան ի սպառ բառնալ զհայրապետութիւն յազգէն Հայոց. Զոր և ամի կրոնս նոցա կացին Հայք, մինչև արքայն Գագիկ մեծաւ ջանիւ գործեալ մեծաւ ծախիւք ապա կարաց խափանել, և առ հրաման հաստատել վերստին հայրապետ Հայոց զո և կամեցին»⁴: Եվ հենց նրա նախաձեռնությամբ էլ Լեոնային Կիլիկիայի Ծամնդավ բերդաքաղաքում գումարվեց եկեղեցական ժողովը:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ տեսակետներ կան ժողովի գումարման թվականի շուրջ:

Այսպես, հետազոտողներից Մ. Օրմանյանը⁵ և Մ. Զամչյանը⁶ կարծիք ծիք են հայտնում, որ այս ժողովը տեղի է ունեցել 1065 թվականին, որոնց հետ համակարծիք են նաև Անապատականը⁷ և Վ. Վարդանյանը⁸: Ի տարբերություն նրանց՝ վերոնշյալ խնդրի կապակցությամբ իր տեսակետն է հայտնում նաև Ե. Պետրոսյանը և այն թվագրում է 1066 թվակա-

¹ Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, Վենետիկ, 1862, էջ 102:

² Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 59:

³ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 61:

⁴ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 61:

⁵ Մ. Օրմանյան, հ. Ա, սյուն 1494:

⁶ Մ. Զամչյան, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1986, էջ 989:

⁷ Անապատական, Համառոտ պատմութիւն հայ-լատինական յարաբերութեանց սկիզբէն մինչև 1382, Անթիլիաս, 1981, էջ 36:

⁸ Վ. Վարդանյան, Պահլավունիները հայոց պետականության և հոգևոր անաղարտության պահապաններ, Երևան, 2008, էջ 94:

նով¹: Նույնանման տեսակետ կա նաև Կ. Մաթևոսյանի² և Վ. Թորոսյանի³ մոտ:

Ինչպես նկատում ենք, հետազոտվող խնդրի կապակցությամբ ուսումնասիրողների մոտ կան տարբեր տեսակետներ: Կարծում ենք, որ խնդրի պարզաբանմանը կարող են օգտակար լինել միջնադարյան պատմիչների տեղեկությունները:

Այսպես՝ Սմբատ Սպարապետը, խոսելով վերը նշված դեպքերի մասին, հիշյալ ժողովը թվագրում է 1065 թվականին⁴, որի հետ համամիտ է նաև 13-18-րդ դարերի ժամանակագիրներից մեկը⁵: Թեև Սմբատը բավական արժանահավատ պատմիչ է, այնուամենայնիվ նա ապրել և ստեղծագործել է հիշյալ դեպքերից 200 տարի հետո, հետևաբար և՛ ինքը, և՛ մանր ժամանակագիրներից մեկը կարող էին սխալվել: Հիշյալ խնդրին անդրադարձել են նաև Մատթեոս Ուռհայեցի⁶ և Սամվել Անեցի⁷, որոնք նշում են, որ Խաչիկ Բ կաթողիկոսի մահը և Գրիգոր Վկայասերի օծումը տեղի են ունեցել Հայոց ՇԻԴ (5 մարտ 1065-4 մարտ 1066 թվական) տարում: Կարծում ենք, որ նրանց տեղեկությունները կարող են ավելի մոտ լինել իրականությանը, քանի որ մի կողմից վերջիններս ավելի ժամանակակից են եղել դեպքերին, քան Սմբատը և ժամանակագիրներից մեկը, իսկ մյուս կողմից էլ տրամաբանության մեջ է այն հանգամանքը, որ շատ հնարավոր է՝ Խաչիկ Բ-ն մահացել է 1065 թվականին, իսկ Վկայասերի ընտրությունը տեղի է ունեցել հաջորդ՝ 1066 թվականի սկզբին:

Այժմ անդրադառնանք կաթողիկոսական ընտրություններին: Ցավոք այս հարցում էլ միջնադարյան պատմիչները շատ քիչ տեղեկություններ են հաղորդում և չեն հստակեցնում, թե ինչպիսի թեկնածուներ կային: Դա հաստատում է նաև Մ. Օրմանյանը, ով նշում է. «Թե ինչ ձևեր գործածուցան նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար, յստակ եւ ստոյգ կերպով բացատրուած չենք գտներ»⁸: Այնուամենայնիվ այս հարցը շուտափույտ լուծման կարիք ուներ: Հավանաբար դա է պատճառը, որ իշխաններից շատե-

¹ Ե. Պետրոսյան, Հայ եկեղեցու պատմություն, հնագույն ժամանակներից մինչև 1441 թվականը, Ս. Էջմիածին, 1995, էջ 129:

² Կ. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 46:

³ Վ. Թորոսյան, Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը, (ԺԱ դարի կեսեր-ԺԲ դարի սկիզբ), Երևան, 2018, էջ 44:

⁴ Սմբատ Սպարապետ, Պատմութիւն, էջ 61:

⁵ Մանր ժամանակագրություններ 13-18-րդ դարերի, հատոր Բ, կազմեց՝ Վ. Հակոբյանը, Երևան, 1956, էջ 339:

⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 154:

⁷ Սամվել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 125-126:

⁸ Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., պյուն 1489:

րը և բարձրագույն հոգևորականությունը ապրիլ ամսին լուծում են այս խնդիրը: Այդ մասին որոշ տեղեկություններ են հաղորդում պատմիչները:

Կիրակոս Գանձակեցին հետևյալն է նշում. «Ապա աշխարհս հայոց ժողովեալ ի մի վայր, կացուցանեն յաթոռն հայրապետական գտեր Վահրամ, զոր անվանեցին Գրիգորիս, զորդին Գրիգոր մագիստրոսի, զթոռն Վասակայ մարտիրոսի, զայր իմաստուն և առաքինի...»¹: Ինչպես նկատում ենք, Կիրակոս Գանձակեցին խոսում է միայն մեկ թեկնածուի մասին, որին էլ որդ չայոց աշխարհը հայրապետ է կարգել: Նույնանման հաղորդումներ կան նաև Սմբատ Մպարապետի² և Մատթեոս Ուռհայեցու³ աշխատություններում: Մասնավորապես Մատթեոս Ուռհայեցին, նշում է, որ երբ աշխարհից հեռացավ հայրապետ Խաչիկ Բ-ն, որոշեցին մի արժանավոր մարդ գտնել, որ նստի Գրիգոր Լուսավորչի հայրապետական աթոռին և վերջիններս Պահլավունիների տոհմից գտան մի պատանի՝ անունը Վահրամ, որին էլ շուտով ժողովականները ընտրեցին հայոց հայրապետ⁴: Եվ պարզ չէ նույնիսկ, թե արդյո՞ք եպիսկոպոսական ժողով գումարվել է, թե՞ ոչ: Ամենայն հավանականությամբ նա կաթողիկոս է կարգվել ընդհանուր համաձայնությամբ:

Փաստորեն միջնադարյան պատմիչների տեղեկություններից պարզ երևում է, որ նշյալ պահին եղել է ընդամենը մեկ կաթողիկոսի թեկնածու, որին էլ բազմեցրել են հայոց հայրապետի գահին, նա Գրիգոր Մագիստրոսի որդին՝ Վահրամ Պահլավունին էր, ով, հրաժարվելով աշխարհիկ գործերից բազմեց հայոց կաթողիկոսների գահին՝ ընդունելով Գրիգոր անունը: Վերը նշյալ դեպքերին անդրադառնալով՝ պատմիչ Սմբատը նաև ավելացնում է, որ վերջինս միաձայն ընտրվեց հայոց կաթողիկոս. «...և գտին յազգէն Պահլաւունեաց զՎահրամ, որդի Գրիգոր Մագիստրոսի, որդւոյ Վասակայ Պալիաւունոյ սպարապետի հայոց...Զսա առեալ ալ հասարակ ամենայն ժողովն, և կամօք ամենեցուն եդին կաթողիկոս չայոց, և կոչեցին զնա ըստ նախնայն իւրոյ սրբոյն Գրիգորի, Գրիգորիս...»⁵:

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 95:

² Սմբատ Մպարապետ, Տարեգիրք, էջ 61:

³ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 185:

⁴ Նույն տեղում: Նույն Ուռհայեցու պնդմամբ նա շատ մեծ անուն էր հանել, անարատ և արդար մարդ էր, շատ առաքինի, հոգևորական գիտության քաջատեղյակ, աստծո Հին և Նոր կտակարանների քաջատեղյակ և ամեն տեսակետից կարող էր օգտակար լինել Քրիստոսի հոտին:

⁵ Սմբատ Մպարապետ, Տարեգիրք, էջ 61-62: Ներսես Շնորհալու համոզմամբ Վահրամը նախապես եղել է զինվորական պաշտոնյա ու ամենայն հավանականությամբ հոր մահվանից հետո զբաղեցրել նրա պաշտոնը, Ներսես Շնորհալի, Վիպասանություն, Երևան, 1981, էջ 111:

Ընտրվելով հայոց հայրապետ՝ Գրիգոր Վկայասերը հիմնադրեց Պառլամենտի տոհմի կաթողիկոսական հարստությունը, որոնք շուրջ մեկ ու կես դար իրենց ձեռքում պահեցին այդ կարևոր և պատասխանատու պաշտոնը և մեծ դերակատարում ունեցան թե՛ հայ եկեղեցու դավանաբանությունը պահպանելու և թե՛ հայկական մշակույթի տարբեր բնագավառների զարգացման համար¹:

Փաստորեն Գրիգոր Վկայասերը վերականգնեց հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը, որի աթոռը դեռևս Խաչիկ Բ Անեցու մահվանից հետո բյուզանդական իշխանությունների կամքով թափուր էր մնում: Եվ ընդհանրապես, նորընծա կաթողիկոսը բոլորի՝ թե՛ Բյուզանդական կայսրության և թե՛ դեռևս գոյություն ունեցող հայկական փոքր թագավորների համար նախընտրելի թեկնածու էր, որի մասին վկայում է նաև Ժամանակակից հետազոտողներից Ա. Հովհաննիսյանը²: Նա աչքի ընկավ ոչ միայն, հոգևոր ոլորտում, այլ թարգմանչական, և որը Ղ. Ալիշանի արտահայտմամբ եղավ «գլուխ երկրորդ թարգմանչաց և դպրութեան Հայոց... մեր դպրութեան արծաթի դարուն»³:

Բացի կաթողիկոսական ընտրությունից կարևոր էր նաև քննել այն հարցը, թե որտեղ պետք է հաստատվեր հայոց կաթողիկոսարանը, քանզի Անիում այն արդեն անվտանգ չէր: Այս խնդիրը նույնպես դարձավ զանազան քննարկումների առարկա: Հայության մի շարք նշանավոր իշխաններ հայոց կաթողիկոսարանի համար առաջարկում էին իրենց տարածքները: Ու թերևս այս հարցում էլ հաղթեց Գագիկ Աբասյանը, ով շահագրգիռ էր, որ կաթողիկոսարանը տեղափոխվի իր տիրապետության տակ գտնվող Ծամնդավ բերդաքաղաք: Այն տվյալ պահին բավական անվտանգ վայր էր, շահեկան էր նաև Բյուզանդական կայսրության համար, քանզի նրանց համար ավելի հարմար էր, որ կաթողիկոսարանը տեղափոխվեր իրենց տիրապետության տակ գտնվող տարածք, քան մնար Անիում, որն փաստացի կառավարվում էր սելջուկ-թուրքերի կողմից, և այդ պարագայում բյուզանդացիները կգրկվեին ամեն տեսակի վերահսկողությունից: Ուստ և, «...Գագիկի կեդրոնն եղող Ծամնդավը՝ նոր կաթողիկոսին ալ աթոռանիստը եղաւ...»⁴:

Այսպիսով, նշյալ Ժամանակաշրջանում Գագիկ Աբբասյանին էր վերապահված մեծ գործեր կատարելը, այն է՝ հասնել և՛ հայոց հայրապետի

¹ Հայ եկեղեցու հանրագիտարան, Պրակ Ա, Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 52: 1066 թվականից մինչև 1203 թվականը Պառլամենտի գերդաստանի ներկայացուցիչները իրենց ձեռքում պահեցին հայոց հայրապետների տիտղոսը:

² Ա. Հովհաննիսյան, Հայոց եկեղեցին կիլիկյան շրջանում, Երևան, 2019, էջ 15:

³ Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1873, էջ 27:

⁴ Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., սյուն 1493:

ընտրություններին և՛ նրան, որ հայոց կաթողիկոսարանը տեղափոխվի իր իշխանության տակ գտնվող Ծամնդավ բերդաքաղաքը:

Արձանագրենք նաև, որ հայոց կաթողիկոսարանը Անիում երկար ժամանակ չմնաց և սկսած 1066 թվականից՝ դուրս եկավ մայր հայրենիքի սահմաններից և հաստատվեց Ծամնդավ բերդաքաղաքում:

Ահա այսպիսին էր իրավիճակը հայ առաքելական եկեղեցում Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո:

Сюзанна Оганесян, Один эпизод из истории армянской апостольской церкви (Вторая половина XI века) - Настоящее исследование посвящено нескольким важным событиям в истории Армянской Апостольской церкви второй половины XI века. На основе средневековых источников и современной научной литературы предпринята попытка представить ситуацию в Армении и граничащих с ней регионах после падения королевства Багратуни. Рассмотрены обстоятельства, при которых армянские князья и Гагик Аббасян из Карса смогли получить разрешение Византии на проведение новых католикосских выборов. Работа касается также вопросов о точной дате выборов католикоса, об определении нового места для армянского католикосата, а также обстоятельствам избрания Григора Вкаясера, установившего наследственность династии Пахлавуни.

Syuzanna Hovhannisyán, An Episode from the History of the Armenian Apostolic Church (The Second Half of the 11th Century) - The present research is devoted to some important events of the Armenian Apostolic Church's history in the second half of the 11th century. Based on medieval sources and modern scientific literature, we have tried to present the situation in Armenia and its border areas after the fall of the Bagratuni Kingdom. We have attempted to elucidate how and under what conditions were the Armenian princes and Gagik Abbasyan of Kars able to receive permission from the Byzantine Empire to hold a new Catholicos election. We have also raised an issue regarding the exact date of the Catholicos elections. Additionally, we have touched upon the issue of choosing a new place for the Armenian Catholicosate. The circumstances of the election of Grigor V kayaser, which established the heritage of the Pahlavuni family, are also analyzed.

ԶԱՐԴԱՐՎԵՍՏԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՏԵՆԱԿԱՆ ՆԿԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑ

ԳՈՌ ՄԵԼԻՔՍԵԹՅԱՆ

Բանալի բառեր - Մանրանկարչություն, լուսանցագարդ, ավետարան, նկարազարդ ձեռագրեր, զարդարվեալ խորաններ, մագաղաթ, դաջվածք, գրչություն:

Միջնադարյան Հայաստանի կերպարվեստի մեջ մանրանկարչությունն առաջնակարգ տեղ է գրավում: Չնայած դարերի ընթացքում տարբեր նվաճողների ավերիչ արշավանքների ժամանակ վիթխարի քանակությամբ հայկական մշակութային ու գեղարվեստական արժեքներ են ոչնչացվել, այնուամենայիվ, բավականին մեծ թիվ են կազմում մեզ հասած այն ձեռագրերը, որոնք իրենց էջերում ունեն մանրանկարներ և լուսանցագրեր:

Շուրջ քսանհինգ հազար հին հայկական ձեռագրեր են պահպանվել ամբողջ աշխարհում: Նրանց զգալի մասը կենտրոնացված է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ Մատենադարանում: Այնտեղ ձեռագրական հավաքածուն, Ղազար Փարպեցու վկայությամբ, սկզբնավորվել է դեռևս հինգերորդ դարում, էջմիածնի կաթողիկոսարանին կից:

Այժմ Մատենադարանի հայկական ձեռագրերի թիվն անցնում է տասը հազարից: Ձեռագրերի շուրջ մեկ երրորդը նկարազարդ է, ընդ որում մանրանկարներով հարուստ են հատկապես պաշտամունքային բովանդակություն ունեցող ձեռագրերը (ավետարանները և այլն):

Հայկական մանրանկարչության վաղ շրջանից մեզ ոչինչ հայտնի չէ, մեզ չեն հասել նաև հայոց գրերի գյուտից անմիջապես հետո ստեղծված նկրազարդ ձեռագրերը: Ամենաինչև նմուշը թվագրվում է մոտավորապես վեցերորդ դարից, մինչդեռ ստույգ թվական ունեցող ամենաինչև ձեռագիրը Լազարյան ավետարանը, գրվել է 887 թվականին: Այն կարելի է համարել հայ գրքային գեղանկարչությունից մեզ հասած սոսկ առաջին թվագրված, բայց ոչ երեք առաջին հուշարձանը: Սակայն Լազարյան ավետարանից բավական վաղ կատարված նկարազարդումներից որոշ բան գետեղված է էջմիածինի 989 թվականի ավետարանի վերջում: Այնտեղ երկու թերթի վրա գետեղված է չորս տեսարան:

Հայկական նկարազարդ ձեռագրերի մեծագույն մասը կազմում են ավետարանները, զգալի չափով քիչ են աստվածաշնչերը և ավելի քիչ շարականոցները, ճառընտիրները և այլն:

Աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող նկարագարող ձեռագրեր մեզ են հասել միայն տասնհինգերորդ դարից սկսած, որոնց թիվը շատ քիչ է: Հարկ է նշել, որ հայ նկարիչներին ներշնչում էր հենց ավետարանի բովանդակությունը: Բացի ավետարանական գլխավոր դրվագները պատկերելուց, նկարիչները հաճախ իրենց մանրանկարների ցիկլերին ընդարձակում էին ավելի պակաս նշանակություն ունեցող դրվագների նկարագարողումներով, հատկապես հրաշքների, բուժումների նկարները, առարկաների բացատրությունները և այլն:

Միջնադարյան արվեստի պատկերավորման նման ձևերի առիթով Դ. Ս. Լիխաչովը գրում է «Կերպարվեստի ստեղծագործության մեջ իրական դիտարկումները շատ հաճախ արտացոլվում էին ոչ թե անմիջականորեն, այլ գրական աղբյուրի միջոցով, սյուժեի միջոցով, որն արդեն անդրադարձված է եղել գրի մեջ: Նա ենթարկվել է տառին»¹:

Միջնադարի հայ մանրանկարչի զարդարվեստային մտածողության դիապազոնը բացառիկ կերպով լայն է, անսպառ և բազմակողմանի: Նկարիչների մեծ մասին առանձնապես հրապուրում էր զարդարվեստի բնագավառը:

Հայկական մանրանկարներում կիրառվում էին երկրաչափական և բուսական ձևեր, որից բացի նկարիչը զարդարվեստային հորինվածքի մեջ մտցնում էր զանազան իրական և առասպելական կենդանիներ: Հայկական գեղանկարչական զարդարանքի կազմը ժամանակի ընթացքում փոփոխության է ենթադրվել, բայց հիմնականում բաղկացած է եղել ութ - տասը խորաններից, չորս ավետարանիչների պատկերներից կամ միասին, կամ զույգ զույգ, կամ էլ յուրաքանչյուրն առանձին բաժանազարդերից, որոնք գրվում էին գլուխների կամ պարբերությունների սկզբում: Բայց մանրանկարների այս կազմն անխախտ չէ: Շատ ձեռագրերից բացակայում են թեմատիկ մանրամասները, կրճատվում խորանների թիվը, մի բան, որ իմիջիայլուց, ավելի շուտ խոսում է նրանց կորստյան մասին:

Համեմատաբար վաղ շրջանի նկարագայյա հուշարձանների նյութը բացառապես մագաղաթն է, ընդ որում այն խնայողաբար է գործածվել այնպիսի մի ընտիր ձեռագրում, ինչպիսին 989 թվականի էջմիածնի ավետարանն է, թերթի երկու երեսն էլ նկարագարողված է: Առաջին անգամ գունավոր մանրանկարների համար թերթի միայն մեկ երեսն օգտագործվել է Մուղնու ավետարանում իններորդ դարի կեսերին: Տասներորդ դարից սկսած գրության համար հազվադեպ են գործածվել թուղթ, իսկ նկարագարողման համար թուղթը, ըստ երևույթին, գործածվել է ոչ վաղ, քան տասներեքերորդ դարի երկրորդ կեսը: Թուղթը նույնպես մշակվում էր և

¹ Д. С. Лихачев, Поэтика древнерусской литературы. М., 1965, стр. 26.

այնպիսի վարպետությամբ, որ երբեմն կատարյալ մագաղաթի նմանությամբ էր ստանում: Մագաղաթի կամ թղթի թերթերը ծավալում էին մեջտեղից և դարսում երեքական, այնպես, որ ստացվում էր վեց թերթ տասներկու էջ: Այդ տետրերը գրում և նկարագայպում էին, ապա գիրք կազմում: Նշենք, որ ձեռագրերի կազմերին ներսի կողմից հնամաշ կտոր էին քաշում, դրանց մեջ շատ են պատահում հայկական դաջագայպ կտորների նշումներ, երբեմն շատ հին և բարձրորակ:

Թերթերը տողելու, ուղիղ գծեր և խորաններ, շրջաններ, կամարներ, լուսապսակներ գծելու համար օգտագործվում էին քանոն, կարկին, որոնք թեթև հետք էին թողնում մագաղաթի կամ թղթի վրա: Դրանից հետո նկարիչը ձեռքով որդան կարմիրով, մորենով կամ օխրայով գործում էր կոմպոզիցիայի կամ զարդանկարների հիմնական ուրվագիծը, ինչպես նաև ոսկեպատելի մասերին քսում էր որևէ սոսնձող նյութ, որի վրա խնամքով կպցնում էր բարձր տեսակի ոսկու թերթեր: Եփված, այսինքն, ներկի փոխարկված ոսկին հաճախակի հանդիպում է. միայն տասներեքերորդ դարի վերջից, իսկ դրանից առաջ շատ հազվադեպ: Այսուհետև արդեն նկարը ծածկում էին ջրաներկով և ապա մշակում տվյալ ուղղության, ժամանակաշրջանի, դպրոցի ոճի կամ վարպետի ճաշակի ու հմտության համապատասխան: Գեղարվեստական բարձր որակից բացի, հատկապես կատարման վարպետությամբ և փայլով աչքի են ընկնում Կիլիկյան նկարիչների աշխատանքները:

Իր բազմադարյան պատմության ընթացքում հայ ժողովուրդն ունեցել է բազում նվաճումներ արվեստի բնագավառում և ստեղծել է անթիվ արժեքավոր ստեղծագործություններ և իսկական գլուխգործոցներ, որոնցով առաջօր զարմացնում է ողջ աշխարհին: Հայ գրերը ստեղծելուց հետո, առաջին հերթին, հունարենից հայերեն թարգմանվեց Աստվածաշունչն այն ժամանակ, երբ տպագրական սարքեր դեռ չկային, Սուրբ գրքերի էջերում գրում և զարդանախշերով պատկերազարդում էին նկարիչները: Ձեռագրերի գրչությունը շատ բարդ ու յուրահատուկ արվեստ է: Ընդամենը մեկ ձեռագիր մատյան ստեղծելու համար պահանջվում է շատ երկար ժամանակ ու նկարչական մեծ վարպետություն ու հմտություն: Քանզի գրչի անգամ մեկ վրիպումը կարող էր ճակատագրական դառնար ողջ ձեռագրի համար:

Նկարիչը պետք է ունենար վարժ ձեռք և բարձր ճաշակ գրքի էջերը բազմաթիվ նախշերով զարդարելու համար: Մինչև մեր օրերը պահված ձեռագրերի և ոչ մի պատկեր չի կրկնում մյուսին, դրանք բազմաթիվ են, բազմազան ու յուրահատուկ: Գեղեցիկ այդ պատկերները կոչվում են մանրանկարներ, իսկ դրանք ստեղծող վարպետները մանրանկարիչներ կամ ինչպես նրանց անվանում էին հնում ծաղկողներ: Եվ իսկապես, նրանց ոսկե ձեռքերով արված նախշերից ձեռագրերը գեղացկանում, կարծես նույնիսկ

կենդանանում, ծաղկում էին ծիածանի բոլոր գույներով: Միջնադարյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում բացվեցին բազմաթիվ դպրոցներ, որտեղ ստեղծագործում և երիտասարդ նկարիչներին իրենց արվեստի գաղտնիքներն էին սովորեցնում հայ լավագույն մանրանկարիչները:

Առավելապես հայտնի է դառնում Բարձր Հայքի Ավագ վանքի գրչատունը Երզնկայում, որտեղ գրվել է հայոց ամենաստվար ձեռագիրը Մշո ճառնտիրը, որն այժմ գտնվում է Մատենադարանում: Հայկական արվեստում անջնջելի հետք է թողել միջնադարում Սյունիքում գործող երկու բարձրագույն դպրոցները Գլաձորը և Տաթևը: Գլաձորի փայլուն վարպետներ Սումիկն ու Թորոս Տաթևացին և Տաթևի համալսարանի ղեկավար, լայն գիտելիքների տեր, գիտնական, մեծ նկարիչ Գրիգոր Տաթևացին, ստեղծել են բազմաթիվ վեհաշուք ձեռագրեր, որոնք գեղեցկության և բարձր ճաշակի չափանիշ դարձան հայ մանրանկարիչների համար:

Վասպուրականի դպրոցից Միմեոն Արճիշեցու, Զաքարիա Աղթամարցու, Կիրակոսի, Ծերունի և շատ ուրիշ տաղանդավոր նկարիչների ձեռքով արված շուրջ 1500 ձեռագիր մատյաններ պահպանվել են մինչև մեր օրերը¹:

Հայկական միջնադարյան արվեստում առանձնահատուկ դեր խաղաց Կիլիկյան դպրոցը, որը հռչակվեց Վարդանի, Թորոս Ռոսլիկի, Մարգիս Պիծակի փայլուն աշխատանքներով: Նրանց մանրանկարներն աչքի են ընկնում իրենց հատուկ շքեղությամբ, թռչունների, բուսանախշերի կատարյալ պատկերմամբ, ոսկեգույնի առատ օգտագործմամբ:

Թորոս Ռոսլինը համարվում է ոչ միայն Կիլիկյան, այլև ողջ հայկական մանրանկարչության լավագույն վարպետը: Ռոսլինը մի քանի դար առաջ անցավ իր ժամանակաշրջանի մյուս նկարիչներից: Նա վարձեց ավելի համոզիչ և իրական պատկերել բնությունը, կյանքը, մարդկանց: Նրա փորձեց ավելի համոզիչ և իրական պատկերել բնությունը, կյանքը, մարդկանց: Նրա պատկերված գործող անձերը լի են կյանքով: Նկարչին հաջողվել է կերպարներին յուրահատուկ կենդանություն հաղորդել²:

Միջնադարյան հայ մանրանկարչության նմուշները դժվար է գերազնահատել: Այն որ միայն հայ ազգի մշակույթի հպարտությունն է, այլև իր արժանի տեղն ունի համաշխարհային արվեստի գանձարանում:

Մշակույթը ամբողջ մի ազգի հոգեմտավոր և գեղարվեստական անկորչելի հարստությունների գործնական արտահայտություն է, նրա դիմագիծը, մարդկայնությունը:

¹ **Հակոբյան Հ. Հ.** Վասպուրականի մանրանկարչություն, Երևան, 1982, ՀՄՄՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶ., էջ 104-105

² ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ, ՌԻԿՐԱԻՆԱ, ՌԻՆՑ 2019թ, Հուլիս, էջ 36-41:

Հայ ժողովրդի հինավուրց պատմության ոլորտը վավերական վկայությունն է հավերժորեն փայլուն ազգային մի մշակույթի, որի կերտման և պահպանման մեջ կարևոր և արժանի մասնակցությունն է բերել հայ մարդը:

Թեպետ և պատմության ողբերգական հանգամանքները աշխարհով մեկ դրել են մեր մշակույթի գանձարանը, այնուամենայնիվ մեզ հաջողվել է փրկելու ու նաև ստեղծել արվեստի հրաշալի նմուշներ և դարերից դար աշխարհի տարբեր ծայրերում պահպանել այն:

Այսօր մենք ունենք ներշնչման հոյակապ սկզբնաղբյուր պահված հայրենիքում և գաղթօջախներում, որոնց ամենափոքր պատառիկն անգամ կարող է արվեստագետների հոգին բռնեցնել գեղեցիկի սիրաբույր կրքով:

Հայ ժողովուրդը իր մշակույթի կառույցով, ներշնչված սրբազան ըմբռնումներով դիմագրավելու համար օտար հողմերի ստեղծած ահավոր փոթորիկներին, գիտակից իր առաքելության անվարան մտադրել է կառուցել իր ազգային մշակույթի գորեղ արմատներին, նրանից ստանալու հաստատման կենսունակ ավիշը:

Ուստի այս անգամ էլ ես փորձեցի հայ ժողովրդական ստեղծագործությունից մի ուրիշ գեղեցիկ արտահայտություն, ինչպիսին զարդարվեստն է դուրս բերել թանգարանի պահարաններից և մեծ խանդավառությամբ մոռացված սահմանափակ կարելիություններն կենդանացնել կամ նորովի շունչ հաղորդել զարդարվեստի և մանրանկարչության ոսկեփունջ մատյաններին, որպեսզի մոռացումից փրկենք նրանք ինքնատիպ ոճն ու ազնիվ ճաշակը:

Հայկական զարդարվեստը դարեր շարունակ մնացել է փակված մեր ձեռագիր մատյանների մեջ: Մեր պապերը, նախապապերը խնամքով ընդօրինակել և մշակել են անցյալից իրենց հասած զարդամոտիվները: Այդ ձեռագիր մատյանների մեծ մասը դարեր շարունակ թալանի ու հրդեհի ճարակ են դարձել և միայն դրանց շատ չնչին մասն է մեզ հասել, որոնք մասունքի պես խնամքով ու գուրգուրանքով պահպանվում են Երևանի Մատենադարանում, Վենետիկի Մխիթարյան Հայրերի, Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ և Երուսաղեմի և Հակոբվանքերում և այլն:

Ուրախությամբ պետք է նշել, որ վերջին տասնամյակների ընթացքում, դարերի անցյալից մեզ հասած այդ ծաղկանկար ձեռագրերի գունավոր վերարտադրությունները մատչելի են դարձել թե հայրենիքում, և թե սփյուռքում գտնվող հային և հնարավորություն տվել մոտից ծանոթանալու և ուսումնասիրելու իր ազգային հպարտությունը կազմող գեղեցկություններին:

Ուսումնասիրելով այդ զարդամոտիվները, երևան է գալիս հրաշալի մի աշխարհ: Մեր գրչագիր զարդանկարող պապերը, մագաղաթի և հետագայում թղթի վրա, ամենայն համբերությամբ և ոճին հարազատ մնալու ճիգով, սերնդե սերունդ արտագրելով և արտանկարելով, անաղարտ են պա-

հել հիմնական ոճը, որտեղ արտացոլվում է նաև իրենց անձնական տա-
ղանդը, որի շնորհիվ այսօր մենք ունենք հայկական ոճով զարդարվեստ:

Гор Меликсетян, Орнамент как главное средство книжной живописи
- В статье проанализирована не заменимая роль Армянского средневекового искусства - миниатюры в создании рукописи, где особое место занимает орнамент со своими национальными особенностями. Приведённые примеры взяты из инвентарных материалов имени М. Маштоца.

Gor Meliksetyan, Ornament as the main tool of book painting - The irreplaceable role of Armenian medieval art miniature in manuscript creation is discussed in the article, where ornament takes the special place with its national features. Examples provided are taken from the inventory materials after M. Mashtots.

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԻՍԿԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՂԱԴՐԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԻ ՍՏՈՐՈԳՈՒՄԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ

ԱՆՆԱ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր - գրաբար, բայահիմք, բարդություն, իսկական բարդություն, կադապար, շարահյուսական հարաբերություն, ստորոգումային հարաբերություն, հատկանշային իմաստ, կապակցելիություն, գործառական բեռնվածություն:

Լեզվաբանական արդի մոտեցմամբ՝ իսկական բարդությունները բնորոշվում են բաղադրական երկու հիմքի պարտադիր առկայությամբ: Այս հիմքերը միմյանց հետ գտնվում են որոշակի շարահյուսական հարաբերության մեջ, որը, սակայն, մթագնած է՝ ի տարբերություն կցական բարդությունների, որոնք ևս ներկայացնում են երկու և ավելի հիմնական ձևային միավորում մեկ բառում (հմմտ.՝ *հորեղբայր/խոզաբույծ*): Իսկական բարդության կազմում բաղադրական հիմքերի քերականական հարաբերության մասին Մ. Աբեղյանը գրում է. «Ինչքան էլ իսկական բարդության մեջ շարահյուսական կապակցության ձևն իբրև այնպիսին անհետացած է, բայց և այնպես երկու բաղադրիչ մասերի շարահյուսական հարաբերության զգացումը մնում է»¹: Ի դեպ, առաջիններից մեկը, որը բառակազմական իրողությունները քննել է իբրև լեզվական համակարգի ինքնուրույն դրսևորումներ, եղել է Մանուկ Աբեղյանը. նախքան Աբեղյանը՝ բառակազմության հարցերը քննվել են հիմնականում համապատասխան խոսքի մասի նկարագրության հետ²:

Բարդության բաղադրիչների միջև կարելի է գտնել նախադասության անդամների միջև եղած գրեթե բոլոր շարահյուսական հարաբերությունները, և, ինչպես իրավացիորեն նկատում է Լ. Հովսեփյանը, «բոլոր

¹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հտ. 2, Երևան, 2016 թ., էջ 163:

² Հարցի մանրամասն վերլուծությունը տե՛ս Լ. Ս. Հովսեփյան, Գրաբարի բառակազմությունը, Երևան, 1987 թ., էջ 5-34:

դեպքերում բարդությունները սեղմ ձևի մեջ «գործությամբ» (իմպլիցիտ կերպով) արտացոլում են շարահյուսական հարաբերությունները նախադասության կամ բառակապակցության մեջ»¹: Մասնավորաբար բայական հիմնաբաղադրիչով իսկական բարդությունները շարահյուսական կապակցությունների վերածելիս արտահայտում են խնդրային, պարագայական և ստորոգումային հարաբերություններ. <<Գոյականով և բայարմատով բաղադրված բարդության բաղադրիչները բարդության ներսում իմաստային առումով ունեն այնպիսի փոխհարաբերություններ, ինչպիսին ունի բայը կամ ստորոգյալը իր լրացումների (հիմնականում խնդիրների և քիչ թվով պարագաների) ու ենթակայի հետ>>²: Մեր այս հոդվածում անդրադարձել ենք նմանատիպ բարդություններում բաղադրական հիմքերի ստորոգումային հարաբերությանը: Այս բարդությունները շարահյուսական կապակցության վերածելիս առաջին բաղադրիչը հանդես է գալիս ենթակայի քերականական դերով: Առհասարակ, բարդությունների բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունները լինում են երկու տեսակի՝ համադասական և ստորադասական: Բաղադրիչների համադասական հարաբերությամբ իսկական բարդությունները, որ գերազանցապես մերձիմաստ բաղադրական հիմքեր ունեն և արտահայտում են իմաստի սաստկացում, խիստ սակավադեպ են: Բերենք մի քանի օրինակ³. *ծեքածուռ* (ծեքեալ եւ ծռեալ), *ըղձափափաք* (յոյժ փափաքելի եւ կարի ըղձական), *լափիլեզ* (որ լեզու եւ լափե) և այլն: Անկախ այն հանգամանքից, որ ենթական և ստորոգյալը հավասարազոր են իրար՝ նկատմամբ ունեցած շարահյուսական հարաբերության տեսակետից՝ իսկական բարդության կազմում բաղադրական հիմքերի ստորոգումային հարաբերությունը քննել ենք որպես ստորադասական հարաբերություն՝ նկատի ունենալով այն, որ ենթական և ստորոգյալը կապակցվում են համաձայնությամբ, իսկ համաձայնությունը ստորադասական կապակցության դրսևորման եղանակ է, ինչպես նաև հիմք ընդունելով Մ. Աբեղյանի տեսակետը, ըստ որի՝ ստորադասական պիտի համարել ինչպես կախման հարաբերությունը, այնպես էլ ներունակականը, իսկ ենթակայի և ստորոգյալի հարաբերությունը նա համարում է հենց այդպիսին՝ նմանեցնելով բացահայտիչ-բացահայտյալ հարաբերությանը. «....այնպես որ լրացումն իր լրացյալին ստո-

¹ Լ. Ս. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 150:

² Վ. Դ. Առաքելյան, Ա. Հ. Նաչատրյան, Ս. Ա. Էլոյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հտ. 1-ին, Երևան, 1979 թ., էջ 333:

³ Որպես փաստական նյութ ծառայել է ՆԶԲ-ն. տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Երևան, հտ. 1-ին, 1979 թ., հտ. 2-րդ, 1981 թ.:

րադասավելով հանդերձ՝ խոսքի մեջ մի տեսակ նրան հավասար պաշտոն է վարում, կամ թե լծորդվում, զուգորդվում է նրան»¹:

Ուսումնասիրությունը ևս մեկ անգամ հաստատում է, որ ենթակա+ստորոգյալ կադապարով իսկական բարդությունները նկատելիորեն սակավադեպ են. «Ընդհանրապես, այս կադապարով շատ քիչ բարդություններ են կազմվում, քանի որ ստորոգման առկայությունն ինքնին վկայում է, որ մենք գործ ունենք լեզվական ավելի բարդ միավորի՝ նախադասության հետ»²: Միջանկյալ կարգով նշենք, որ ստորոգյալ+ենթակա կադապարով վկայությունների համեմատությամբ, ինչպես, օրինակ՝ *Էջմիածին*՝ ենթակա+ստորոգյալ կադապարովները բացարձակ գերակշռություն են կազմում, ինչն իր հերթին արտացոլում է մեր լեզվի տվյալ շրջանի շարադասական առանձնահատկությունը. թեև գրաբարի ենթակայի և ստորոգյալի շարադասության վիճակը բնորոշվում է որպես ազատ, բայցևայնպես 5-րդ դարի մատենագրության լեզվում նրանց դիրքային հարաբերակցությունը հոգուտ ենթակայի առաջադասության է³: Բաղադրիչների ստորոգումային հարաբերությամբ իսկական բարդություններում բայահիմքի վերջադիր լինելը ևս գալիս է փաստելու, որ անկախ ենթակայի և ստորոգյալի հավասարագործությունից՝ բարդության կազմում հիմնաբաղադրիչ պիտի համարել բայահիմք ստորոգյալը. ինչպես գիտենք, հայերենին հատուկ կազմություններում հիմնական իմաստ արտահայտում է հենց երկրորդ բաղադրիչը, առաջինը՝ լրացնում նրան⁴:

Բերենք օրինակներ բաղադրական հիմքերի ստորոգումային հարաբերությամբ իսկական բարդությունների. *հաւախօւ* (խօսելն հաւու), *այսամուտ* (յոր մտեալ իցէ այս պիղծ), *աստղավար* (ուր վարին աստեղք), *գետազնաց* (ուր գնայ գետ), *դիւակործան* (այն ինչ՝ որով դէն կործանէ զմարդիկ), *եղեգնաբոյս* (ուր եղեգն բուսանի), *գորածողով* (ծողովումն գորաց կամ վայր ժողովելոյ գորաց), *թարախածոր* (ուստի կամ ուր ծորի թարախ), *լուսամուտ* (մուտ լուսոյ, ընդ որ լոյսն մտանէ), *խանդակաթ* (ուր իցէ կաթումն խանդի), *խոզազնաց* (ընդ որ խոզք գնան), *արիւնահոս* (ուր իցէ հոսումն արեան), *ջրմուղ* (ընդ որ մղեալ գնայ ջուրն) և այլն: Նշենք, որ ստորոգումային հարաբերությամբ բաղադրություններ ձևավորելու տեսանկյունից նկատելիորեն գործուն են «նիստ» և «բնակ» բայահիմքերը. *աստուածանիստ* (ուր Աստուած նստեալ իցէ), *արքայաբնակ* (ուր արքայ բնակէ) և այլն:

¹ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 323-325:

² Տե՛ս Ակնարկներ ժամանակակից հայոց լեզվի բառագիտության և տերմինաբանության, Երևան, 1982 թ., էջ 110:

³ Տե՛ս Մ. Ա. Հայրապետյան, Գրաբարի շարադասությունը, 5-րդ դար, Երևան, 2005 թ., էջ 25-48:

⁴ Տե՛ս Է. Բ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Երևան, 1984 թ., էջ 278-279:

Ինչպես կարելի է նկատել բերված օրինակներից, գործ ունենք հիմնականում ածականակերտ կաղապարների հետ՝ հատկանշային իմաստով. անմասնիկավոր բարդ բայանունները, որոնք «առաջացել են ճնշող մեծամասնությամբ *բայի և նրա ենթակայի* (ընդգծումը մերն է) կամ որևէ լրացման բառակապակցությունից, դրանց միաձուլումով մեկ բարդ բայանուն գոյականի մեջ՝ վերջադիր բայական բաղադրիչով», ինչպես՝ <<ձնհալ, գլխապտույտ>>¹, պակաս հանդիպող են. *գորանիստ, կառնթաց, շողէջ*: Ինչ խոսք, իսկական բարդությունների բաղադրիչներն առավելաբար խնդրային կամ պարագայական հարաբերություն են արտահայտում, քան ստորոգումային: Սակայն, շատ դեպքերում կաղապարում բաղադրիչների իմաստային փոխհարաբերությունը, հետևաբար և շարահյուսական հարաբերության բնույթը բազմանշանակ է, ասել է թե՛ միևնույն կաղապարում կարելի է նկատել թե՛ խնդրային, թե՛ պարագայական, թե՛ ստորոգումային հարաբերություն: Բերենք օրինակներ բարդությունների, որոնցում բաղադրիչների հարաբերության բնույթը կարող է ունենալ բազմիմաստ մեկնաբանություն: *Աստուածախօս* ձևում բաղադրիչների հարաբերությունը կարելի է ընկալել ինչպես ենթակայական, այնպես էլ պարագայական (*Աստուծով խօսեցեալ*) և խնդրային (*ընդ Աստուծոյ խօսեցեալ*), *խաւարաբնակ* ձևում բաղադրիչների հարաբերությունը կարելի է համարել թե՛ ենթակայական, թե՛ պարագայական (*բնակեալն ի խաւարի*):

Երբեմն չի կողմնորոշում նաև բնագրին դիմելը, և բաղադրիչների հարաբերության բնույթը ենթակա է դառնում անհատական կամ էլ հարաբերական ընկալման: Այսպես, օրինակ՝ «մտացածին» ձևում բաղադրիչների հարաբերությունը կարող է համարվել ինչպես ենթակայական, այնպես էլ պարագայական՝ *ի մտաց ծնեալ*:

Բայահիմքում բայի սեռի՝ քերականորեն արտահայտված չլինելը նույնպես հանգեցնում է բազմիմաստության. «աղաւնաբեր» ձևում բաղադրական հիմքերի հարաբերությունը կարող ենք համարել և՛ ենթակայական (*աղաւնիի բերածը*), և՛ խնդրային (*բերեալ յաղաւնոյ*): Նկատենք, որ մի դեպքում գործ ունենք քերականական ենթակայի հետ, մյուս դեպքում՝ տրամաբանական: Շատ դեպքերում էլ անվանական բաղադրիչի ենթակայական (կողմնակի ենթակայի սեռական) կամ առարկայական (կողմնակի ուղիղ խնդրի սեռական) սեռական լինելը որոշելն է դժվարություն հարուցում: Այսպես, <<աբեղաթաղ>> ձևում անվանական բաղադրիչը կարելի է համարել ինչպես բայահիմքով արտահայտված գործողության կատարող, այնպես էլ այդ գործողությունը կրող: Նույն կերպ՝ *արիւնաբուղիս* («ուստի արիւնն բղխէ կամ որ բղխէ զարիւն»), *արիւնաթոր* («ուստի թորի արիւն կամ որ թորէ զարիւն»):

¹ Լ. Ս. Մաքսուդյան, Բայանուն գոյականը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1984 թ., էջ 20:

Իբրև ամփոփում գրաքարում բաղադրական հիմքերի ստորոգումային հարաբերությամբ իսկական բարդությունների քննության՝ կարող ենք արձանագրել, որ վերջիններս 1. նկատելիորեն սակավադեպ են, 2. գերազանցապես ածականներ են կերտում, 3. շատ դեպքերում արտահայտում են իմաստաշարահյուսական տարբեր հարաբերություններ:

Анна Варданян, Предикативное отношение производящих основ истинных словосложений в грабаре - Согласно современному лингвистическому подходу, истинные словосложения характеризуются обязательным наличием двух производящих основ. Эти основы находятся в определенном синтаксическом отношении друг с другом. Между составляющими сложного слова можно найти почти все синтаксические отношения, существующие между членами предложения. В частности, при преобразовании истинных словосложений с глагольными производящими основами в синтаксические сочетания, они выражают отношения предикативов, дополнений и обстоятельств.

Настоящее исследование еще раз подтверждает, что истинные словосложения по шаблону подлежащее-сказуемое заметно реже встречаются. Приведем примеры* истинных словосложений с предикативным отношением производящих основ: *ամպաշուի, այսամուտ, աստղավար, գետագնաց, դիակործան, եղեգնաբոյս, զորածողով, թարախածոր, լուսամուտ, խանդակաթ, խոզագնաց* и пр. Как можно заметить из приведенных примеров, мы имеем дело в основном с шаблонами на базе прилагательных – в характеристическом смысле. В подобных шаблонах часто для восприятия существительного в качестве подлежащего препятствовала многозначность характера смыслового-синтаксического отношения производящих основ.

Anna Vardanyan, The predicative relations of the constituent stems of real complexities in Classical Armenian - According to the modern approach of linguists, real complexities are marked by the obligatory existence of two constituent stems. These stems are in a certain syntactical relation with each other. We can find between the constituents of the complexities almost all syntactical relations typical of the members of a sentence. Particularly, in turning the real complexities with verbal stems into syntactical combinations they express objective, adverbial and predicative relations. The study once more shows that the pattern of subject + predicate is noticeably rare. Here are examples of real complexities with predicative relation of constituent stems: *ամպաշուի, այսամուտ, աստղավար, գետագնաց, դիակործան, եղեգնաբոյս, զորածողով, թարախածոր, լուսամուտ, խանդակաթ, խոզագնաց*, etc. As it is seen from

these examples, we deal with patterns of adjective creation, indicating property. In such patterns, the subjective perception of the noun is hindered by the ambiguity of the nature of the semantical-syntactical relation.

**ԵՐԶԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՄԱՆ
ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ Մ. ՌԵԼԲԵՔԻ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

ՌՈՒԶԱՆ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

Բանալի բառեր - Միշել Ուելբեք, փիլիսոփայություն, գրող, կոնցեպցիա, սեր, երջանկություն, մենություն, դեպրեսիա;

Մ. Ուելբեքը, իսկական անունը Միշել Տոմա, ֆրանսիացի բանաստեղծ, էսսեիստ, վիպասան է ծնված 1956թ. փետրվարի 26-ին Սեն-Պիե-րում, Ռեունիոն կղզում: Հայրը ուղեկցորդ էր լեռներում, իսկ մայրը՝ բժիշկ-անզգայացնող, երկուսն էլ կոմունիստական գաղափարների նվիրյալ մարտիկներ էին: Շատ արագ են հեռանում միմյանցից, իսկ փոքրիկ Միշելի խնամքը վստահում են նախ, Ալժիրում ապրող մայրական ծնողներին, այնուհետև հոր պահանջով նրա դաստիարակությամբ զբաղվում է հայրական տատիկը, որն ապրում էր Ֆրանսիայում, Սեն-է-Մարնում: Մեծ սիրով կապված լինելով հայրական տատիկին ավելի ուշ ընդունում է նրա օրիորդական՝ Ուելբեք, ազգանունը որպես գրական կեղծանուն:

Լինելով փայլուն աշակերտ, նրա ուսումնառության անցած ուղին կանխորոշում էր դառնալ նշանավոր ինժեներ: Փարիզի Շափտալ լիցեյն ավարտելուց հետո 1975թ. ընդունվում է Փարիզ-Գրինիոն Ազգային գյուղատնտեսական ինստիտուտ, որտեղից 1978թ. դուրս է գալիս դիպլոմը ձեռքին:

Գործագուրկ էր, երբ ծանոթացավ *La nouvelle revue de Paris* ամսագրի տնօրենի՝ Միշել Բյուտորի, հետ: Այդ հանդիպումը շրջադարձային եղավ Մ. Ուելբեքի կյանքում: Ամսագրում համագործակցելու Մ. Բյուտորի առաջարկությունը ճանապարհ բացեց ապագա վիպասանի համար: Այդ ժամանակ էլ նա ամուսնանում է: Լուի-Լյումիերի անվան Կինոյի ազգային բարձրագույն դպրոցում ուսումնառությունը սկսելով հայտնվում է գործագուրկի կարգավիճակում: Որդու ծնվելուց հետո ամուսնալուծվում է: 1983թ. աշխատում է որպես համակարգչային ինժեներ: Սակայն գլխում միայն մեկ միտք էր պտտվում՝ գրել: Գոյությունը պահպանելու համար սկսում է աշխատել Ազգային ժողովի SS ոլորտի վարչական ծառայությունում, զուգահեռաբար գրում է բանաստեղծություններ, հրատարակում է մի քանի ժողովածու և 1992թ. *Երջանկության հետևից* ժողովածուի համար ստանում է Տրիստան Յարայի անվան մրցանակ: 1996թ. *Պայքարի իմաստ* ժողովածուի համար բանաստեղծի նրա տաղանդը վարձատրվում է Ֆլոր մրցանակով: Հաջորդում են բազում մրցանակներ, ինչպիսիք են՝ Ինտերա-

լիւ, Գոնկուր, Ֆրանսիայի ազգային գրադարանի, Պատվո լեգեոնի և այլն: Այսուհետ մեկնարկում է նրա գրական կարիերան և Ուելքեքը թողնում է ծառայողական գործունեությունը և ամբողջովին տրվում գրականությանը:

Մ. Ուելքեքը բազմաժանր գրող է: Նա միայն վիպասան չէ՝ նաև էսսեիստ է ու ռեժիսոր: Մասնակցել է իր *Պայքարի ընդլայնում* վեպի, իսկ 2007թ. *Կղզու հնարավորություն* վեպի էկրանավորման աշխատանքներին, կանոնավոր կերպով լույս է ընծայել բանաստեղծությունների ժողովածուներ: Ի դեպ, հասարակությանն առաջին անգամ ներկայացել է որպես բանաստեղծ, և ներկայումս որոշ գրաքննադատներ գտնում են, որ նրան համաշխարհային հռչակ բերած վեպերում պահպանել է իր բանաստեղծական էությունը:

1994թ. լույս է տեսնում Մ. Ուելքեքի առաջին՝ «*Պայքարի ընդլայնում*» վեպը, որը դրականորեն է ընդունվում գրաքննադատների կողմից: Վեպում հեղինակն ընթերցողին է ներկայացնում իրեն հուզող հիմնական թեմաները՝ ժամանակակից մարդու աճող մենությունը, սեքսուալ շեղումները, աշխատանքը, փողը, սերը, ընտանիքը, քաղաքականությունը, կրոնը, հերոսների ապրած կյանքի միջոցով պատկերելով անհավասարությունից ու միայնությունից հիասթափված մի աշխարհ: Նա մերժում, դատապարտում է շրջապատի լիբերալիզմը, որը ջախջախում է մարդկանց նույնիսկ անձնական կյանքում: Աշխարհի հանդեպ Ուելքեքի հիասթափությունը ներկա է նրա բոլոր վեպերում: «Բացարձակ լիբերալ տնտեսական համակարգում ումանք կուտակում են մեծ հարստություն՝ մյուսները խրվում են գործազրկության և թշվառության մեջ: Նույնպես կատարելապես լիբերալ սեքսուալ համակարգում որոշներն ունեն բազմազան և գրգռիչ սեքսուալ կյանք, իսկ մյուսները սահմանափակվում են ինքնաբավարարմամբ և մենությամբ»¹ գրում է հեղինակը: Այս թեմաներին անդրադառնում է հաջորդ «*Տարրական մասնիկներ*» վեպում, որը նրան բերում է հաղթանակ, լիարժեք ճանաչում: Այն մեծ աշխուժություն է առաջացնում գրական աշխարհում և շատ արագ դառնում է բեստսելլեր, որտեղ մեկ անգամ ևս մեծ տաղանդով հասարակությանը ներկայացնում է իր դժգոհություններն ու բողոքները:

2001-ին *Lire* գրական ամսագրին տված հարցազրույցում հետևյալ միտքն է արտահայտել. «Ամենահիմար կրոնը, այնուամենայնիվ, իսլամն է: Երբ կարդում ես *Ղուրանը*՝ փլուզվում ես: Իսլամը վտանգավոր կրոն է ինչպիսին եղել է հայտնվելու պահից», որից հետո մեծ ընդվզում է բարձրանում իսլամական շրջանակներում, իսկ Ժակ Շիրակը նրան «անպատասխանատու» է որակում: Ավելի ուշ, 2016 թվականին, հրատարակած իր նախավերջին՝ *Հնազանդություն*, վեպում Ուելքեքը լայնորեն ներկա-

¹ M Houellebecq, *Extension du domaine de la lutte*, 1994, Paris.

յացնում է ոչ միայն իսլամի էությունն ու բովանդակությունը ժամանակակից աշխարհում, հատկապես Ֆրանսիայում, այլև նրա տարածման ուղիներն ու նպատակները և ի վերջո նրա հաղթանակը: Վեպում հեղինակի առաջադրած առանցքային հարցերից է կրոնը, առանձնապես քրիստոնեության և իսլամի հանդեպ ունեցած նրա փիլիսոփայությունը, դիրքորոշումը, ընկալումը, վերաբերմունքն ու կանխատեսումը, որը քրիստոնության հարցում մարում է ենթադրում, իսկ իսլամի պարագայում՝ ընդլայնում և ի վերջո 2022 թվականին Ֆրանսիայի նախագահական ընտրություններում «Մուսուլման եղբայրներ» կուսակցության հաղթանակ և մուսուլման նախագահի ընտրություն:

Մ. Ուելբեքը հավաստում է, որ հավտացյալ չէ, սակայն սկսած իր «Պայքարի ընդլայնում» առաջին վեպից արտահայտվում է գոյաբանական դատարկության մասին, որն առաջացրել է Աստծո մահը Արևմտյան Եվրոպայում: Եվ այն կարևորությունը, որ Ուելբեքը տալիս է կրոնին, հաստատվում է իր ողջ ստեղծագործական գործունեության ընթացքում:

Որովհետև, ըստ նրա, աշխարհն, իրոք, առանց Աստծո, առանց հոգևորի, առանց ոչ մի բանի սարսափելի ընկճախտի մեջ է լինում:¹

Պետք է նշել, որ Մ. Ուելբեքն իր «Հնազանդություն և Մերոտոնին» վերջին երկու վեպերում շատ մեծ տեղ է հատկացնում ինչպես ֆրանսիական իրականության մեջ, այնպես էլ Արևմտյան Եվրոպայում ու աշխարհում առկա քաղաքական, սոցիալական, կրոնական, հոգեբանական փոփոխություններին, որոնք ամենին չեն նպասել մարդանց երջանիկ դարձնելուն, ընդհակառակը, ստեղծել են հիմքեր ոչ միայն սոցիալական անապահովության, հավատամքի, ավանդությունների, ինքնության կորստի, այլև սիրո ու երջանկության ձգտելու, գնահատման նվազման, անտարբերության համար՝ հող ստեղծելով ընկճախտի տարածման համար:

«Մայրական սերը ընծա է և այնքան թանկարժեք բարիք», ասում է հեղինակն իր «Տարրական մասնիկներ» վեպում, չնայած մայրական սիրո բացակայությունը մեծ հետք է թողնել նրա հոգեկան և մտավոր աշխարհի վրա, հետագայում առաջացնելով անսահման ատելություն մոր հանդեպ: Մայր-կին ուժին հաճախ կարելի է հանդիպել Մ. Ուելբեքի վեպերում, հատկապես երբ խոսքը նրա ազդեցությունն ու ուժը ցուցադրելու համար երեխայի ապագա կյանքի և բնավորության մասին է:

Կամիլը ստեղծել էր խորը ու բացառիկ հարաբերություն իր որդու հետ, դա կտնի ամենապակասը տասը տարի, ավելի հավանական է՝ տասնիննից, մինչև բաց կթողնի սովորելու համար, քանի որ նա դպրոցում լավ կսովորի՝ ունենալով մոր խնամքն ու նվիրվածությունը:²

¹ M. Houellebecq, *Ennemis publics* (essai), 2008, Paris, page 148.

² Մ. Ուելբեք, *Մերոտոնին*, Երևան, 2021, էջ 142:

Ավելի հաճախ ներկայացված է մայրական սիրո բացակայության աղետալի ազդեցությունը: Դա պայմանավորված է գրողի ապրած մանկությամբ: Ուելքեյան վեպերում մայրական սիրո պատկերացումներին միանում է նվիրվածությունն ընտանիքին տեսակետը, որը ձևավորվել է հայրական տատիկի կերպարի շնորհիվ՝ ներառելով ինքնամերժման, հետաքրքրությունների և սեփական կյանքի զոհաբերման գաղափարը:

Ուելքեյան վերաբերմունքը կնոջ հանդեպ երկիմաստ է, քանի որ նա նախընտրում է կնոջ համար տնային տնտեսուհու և մոր դերը, որը կարող է մեկնաբանվել որպես կնոջ ամփոփում սահմանափակ ոլորտում ի վնաս սոցիալական կամ մասնագիտական զարգացման: Ուելքեյի կին կերպարները չեն կարող փոխել աշխարհին իրենց ստեղծագործ տեսակով: Ուելքեյան կանայք ազատ են, սակայն նրանց նախաձեռնողական միտքը միայն դրսևորվում է սեքսուալ ակտի ժամանակ:

Իրականում իր բոլոր վեպերում նա կնոջը դիտարկում է տղամարդուն երջանկացնելու տեսանկյունից, որի վեհ մեղմությունն ու ըմբռնողականությունը կարելի է համեմատել հնագանդության հետ, (հիմնականում սեքսուալ) տղամարդուն ծառայելուն ի վնաս իր անձնական ազատության և զարգացման: Երջանկությունը կնոջ հնագանդության մեջ գտնելու նրա մոտեցումը դրաստորվում է «Հնագանդություն» վեպում իսլամի մեջ կին-տղամարդ հարաբերությունների ներկայացմամբ, որը խարսխված է կնոջ անվերապահ հնագանդության վրա: Պետք է ասել, որ նրա վեպերի տղամարդ հերոսները տառապալում են անպատասխան սիրուց կամ դրա բացակայությունից և ի վերջո հանգում են տան, օջախի գաղափարին, որի մեջ են տեսնում նաև տղամարդու բնական երջանկության աղբյուրը: Այստեղ նկատելի է Ժորես-Գարլ Հյուսմանսի փիլիսոփայական, գաղափարական, կրոնական մեծ ազդեցությունը Մ. Ուելքեյ ստեղծագործողի վրա:

Նրա համար երջանկությունը ծովաբողկի ստուսով *pot-au-feu*¹ պարզ ճաշն էր՝ գինով, արվեստագետ-ընկերների ընկերակցությամբ, այնուհետև սալորախսիչքի և ծխախոտի վայելքը բուխարու առջև, այն ժամանակ, երբ ձմեռային հողմը հեծծում էր Սեն-Սյուպլիսի աշտարակներին: Կյանքը Հյուսմանսին գրկել էր այդ պարզ հաճույքներից և պետք էր Բլուայի նման անզգա ու կոպիտ լինել զարմանալու համար Աննա Մյունիեի՝ կյանքի միակ ուղեկցի, միակ կնոջ, որի հետ թեպետ կարճ ժամանակով, բայց կարողացել էր ընտանեկան օջախ ստեղծել, մահվան կապակցությամբ նրա արցունքների վրա 1895 թվականին...²:

¹ Տապակած միս՝ բանջարեղենով:

² Մ. Ուելքեյ, *Հնագանդություն*, 2017թ., Երևան, էջ 176:

Կարո՞ղ էի տարիներ շարունակ ապրել Կամիլի հետ մեկուսի այս տանը, անտառի մեջտեղում և երջանիկ լինել: Այո, գիտեի, որ կարող էի: Հասարակական հարաբերությունների հանդեպ իմ պահանջը (եթե դրա տակ հասկանում ենք այլ հարաբերություններ, քան սիրայինները), սկզբում շատ թույլ էր արտահայտված, իսկ տարիների ընթացքում գրոյական էր դարձել:¹

Իհարկե, չմեղանչելով ճշմարտության դեմ, անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, որ Մ. Ուելբեքն իր ստեղծագործություններում մեծապես ներկայացնելով անպատասխան, դժբախտ, սպառողական սերեր, «*Հնազանդություն*» վեպում դրանց հակակշռել է գլխավոր հերոսի՝ Ֆրանուայի, հոր և խորթ մոր երջանիկ կյանքը բավականին առաջացած տարիքում և *Մերոտոնին* վեպում նույնպես գլխավոր հերոսի՝ Ֆլորան-Կլոդի, ծնողների անսահման նվիրումով ու սիրով ապրած տարիները, նրա սիրած կնոջ՝ Կամիլի ծնողների բնական, հզոր ընտանիքի հետ: Հեղինակն ավելի շատ դա վերագրում է սերունդների տարբերությանը՝ թելադրված ժամանակաշրջանով, կենսակերպով, աշխարհընկալամբ:

«Հոգուս խորքում ծնողներիս ամուսնական երջանկությունը միշտ ինձ անհասկանելի է թվացել, նախ՝ ծնողներս տարօրինակ, դժվար ընկալելի երկրային մարդիկ էին, ովքեր հազիվ թե կարողանային օրինակ ծառայել իրական կյանքում, ինչպես նաև ամուսնական այդ մոդելը, զգում էի ինչ-որ առումով ոչնչացված էր, իմ սերունդը դրան վերջ տվեց, դե ոչ թե իմ սերունդը, իմ սերունդն անընդունակ էր ոչնչացնելու, իսկ ավելի քիչ՝ ինչ որ բան վերածնելու»:

Իր ապաերջանկության հիմքում Ուելբեքը դնում է հասարակությունում ձևավորված ազատության, անկաշկանդության գաղափարներն ու ապրելակերպը, որը հանգեցնում է կյանքի մակերեսային ընկալման, իրական արժեքների ոչնչացման, մենության, որի պատճառով *Մերոտոնինի* հերոսը՝ քառասունվեցամյա Ֆլորան-Կլոդ Լաբրուստը, ամայանում է հոգով և հիվանդանում է ընկճախտով:

«Ես այնպիսի տպավորություն ունեմ, որ դուք վշտից մեռնում եք:

-Կա՞յդպիսի բան, մեռնել վշտի՞ց, դա իմաստ ունի՞», այդպիսին էր միակ պատասխանը, որ միտքս եկավ:² (Մերոտոնին, 158 էջ)

¹ Մ. Ուելբեք, *Մերոտոնին*, Երևան, 2021, էջ 148:

² Նույն տեղում, էջ 93:

³ Նույն տեղում, էջ 158:

Մ. Ուելլբեքն իր հերոսի ընկճախտը ներկայացնում է վեպի առաջին նախադասությամբ. «Դա մի փոքրիկ, օվալաձև, մասերի բաժանվող դեղահաբ է», սակայն այդ ժամանակ հերոսը դեռևս երջանիկ լինելու հույս ուներ, որին հասնելու համար մի քանի անգամ փորձեր է կատարում, ճիգեր է գործադրում, փորձում է ծայրահեղ քայլերի դիմել, բայց անօգուտ, այն ավելի է խորանում.

Մերձավոր մարդկանցից զուրկ, ինձ թվում էր, որ ես ավելի ու ավելի հեշտորեն էի ընդունում մահվան գաղափարը, իհարկե կցանկանայի երջանիկ լինել, մուտք ունենայի երջանիկ հանրության մեջ, բոլոր մարդիկ ցանկանում են դա, բայց այս փուլում դա իսկապես թեմայից դուրս էր։¹

Սակայն, ըստ Ուելլբեքի, երջանիկ հանրություն կա՞ :

Հիվանդությունը՝ ընկճախտը, ներթափանցել է երկրի այլ ոլորտներ, ինչպիսին է գյուղատնտեսությունը, որտեղ իր ուսանողական ընկերը՝ նորմանդացի ազնվական Էյմերիկը, շուկայի գլոբալիզացիայի պատճառով չկարողանալով պահպանել իրեն ժառանգություն հասած հազարամյա կալվածքն ինքնասպան է լինում: Այս կերպարը, բնականաբար, փոխաբերական է: Այն բարձր արժեքներ դավանող, վսեմ, ազնվական Ֆրանսիան է, որը կուլ գնալով աշխարհը նվաճող շուկայական տնտեսությանը ինքնասպան է լինում՝ կորցնելով իր ինքնությունը:

Ուելլբեքի հերոսը չի դադարում որոնել, փորձել գտնել կամ ավելի ուշ ուղղել իր սխալը Կամիլի հանդեպ և դուրս գալ ընկճախտից ու երջանիկ լինել, բայց գալիս է հետևյալ եզրակացության.

Այլևս ոչ ոք Արևմուտքում երջանիկ չի լինի, այլևս երբեք, մենք երջանկությունը պետք է դիտարկենք որպես հին երազանք, պատմական պայմաններն այլևս գոյություն չունեն։² (Մերոտոնին, 102 էջ)

Այսպիսին է *Մերոտոնին* վեպի մեկ այլ հերոսուհու՝ Ֆլորան-Կլոդի հերթական սիրո, կարծիքը, որին Ֆլորանը կորցնում է իր ազատությունը սիրուց ավելի բարձր դասելով:

Նա փորձում է հասկանալ իր ապաերջանկության պատճառը, որը վերածվել է ընկճախտի.

Ես կարող էի երջանկացնել մի կնոջ: Վերջապես, երկու կնոջ. . . Ամեն ինչ պարզ էր, ծայրահեղ պարզ հենց սկզբից, բայց մենք դա չգնահա-

¹ Նույն տեղում, էջ 160:

² Նույն տեղում, էջ 102:

տեցինք: Չդիմադրեցի նք անհատական ազատության պատրանքներին, ազատ կյանքին, անվերջանալի հնարավորություններին: Հնարավոր է, որ այդ գաղափարները ժամանակի ոգով էին, մենք չենք դրանք ձևակերպել, դրա ցանկությունը չունեինք, մեզ բավարարում էր ենթարկվել դրանց, թույլ տալ նրանց կողմից մեր ոչնչացումը, իսկ այնուհետև շատ երկար տառապել դրանց պատճառով:¹

Եթե իր բանաստեղծությունների առաջին՝ «Երջանկության հետևից», ժողովածուի մեջ Ուելլեքը խոսում է երջանկության մասին թեմատիկ ու փիլիսոփայական ձևով և հաջորդ ստեղծագործություններում փորձում է գտնել դրան հասնելու ուղիները և երջանիկ լինելու հույսը չի կտրում, ապա «Մերոտոնին» վեպում այն տեսնում է մի փոքրիկ, օվալաձև, մասերի բաժանվող դեղահաբի մեջ: Դա Կապտորիքսն է, հակաընկճախտային մի դեղամիջոց, որն իր մեջ պարունակում է երջանկության սերոտոնին հորմոնը: Արդյոք դա նշանակում է, որ Ուելլեքը հրաժարվել է երջանկությունից: Այդ հարցի պատասխանը, թերևս, կլինի ներկայիս ֆրանսիական գրականության ամենատաղանդավոր հեղինակներից մեկի հաջորդ վեպում: Կարծում ենք, որ «Մերոտոնին» վեպի ավարտը ենթադրում է սպասվելիք հաջորդ վեպի ուղղվածությունը՝ զրույց Աստծո հետ:

«Իրականում Աստված զբաղվում է մեզնով, նա ամեն վայրկյան մտածում է մեր մասին և երբեմն շատ ճշգրիտ հրահանգներ է տալիս: Մի-րոտ պոթկումները, որոնք շնչահեղձություն առաջացնելով հորդում են մեր կրծքավանդակ, փայլատակումները, անբացատրելի էքստազները, եթե դիտարկենք մեր բիոլոգիական բնույթը, պարզ պրիմատի մեր ստատուսը՝ ծայրահեղ հստակ նշաններ են: Եվ այսօր հասկանում եմ Քրիստոսի տեսակետը, սրտերի կարծրացման առջև նրա կրկնվող վրդովմունքը, բոլորը ստանում են ազդակներ, բայց լուրջ չեն վերաբերում դրան: Մի թե իսկապես, պետք է, ի լրումն ամենի, կյանքս տամ այդ ողորմելիների համար: Մի թե իսկապես, պետք է այս աստիճանի անառարկելի լինել:²

Որպես ավարտ ցանկանում ենք ավելացնել, որ Ուելլեքի վեպերն անհանգստություն են պատճառում: Նա հարցեր է առաջադրում, մինչդեռ գիտի, «որ հուսադրելու ոչ մի հաղորդագրություն չունի» (*Տարրական մասնիկներ*): Բովանդակության ու թեմաների ընտրության հարցում գրողի հայեցակարգերը բոլոր վեպերում համընկնում են աշխարհի նրա տեսլականին, ինչպես նաև անփոփոխ են հերոսներին միջին խավից ընտրելու, առաջին դեմքով պատմելու մոտեցումները, ստեղծագործություն-

¹ Նույն տեղում, էջ 166:

² Նույն տեղում, էջ 164:

ների կառուցվածքն ու պատմողական եղանակը: Այդ ռեալիստական գրարվեստը կարծես թե ավանդականի թարմացումն է, որին սակայն միաժամանակ հակադրում է հորինվածքի ձևափոխումը ժանրերի, ոճերի, խոսույթի խառնուրդի առումով, ինչպես նաև լուրջ արվեստի ու գոեհիկ արվեստի միջև սահմանների վերացմամբ:

Рузан Мирзоян, Интерпретация философского восприятия счастья в произведениях М. Уэлбека - В этой (данной) статье мы попытались кратко, но эскизно представить творческий ход и основные концепции одного из самых выдающихся авторов современной французской литературы-Мишеля Уэлбека, которые он высказал в своих первых произведениях и углубил в последующих. Основные темы, волнующие его - растущее одиночество современного человека, сексуальные отклонения, работа, деньги, любовь, счастье, семья, политика, потеря самобытности народов, религия.

Ruzan Mirzoyan, A Study of the Philosophical Perception of Happiness in the Works of Houellebecq - In the given article we have tried to present in a brief, but summarized way the creative process and the main concepts of one of the most outstanding authors of Modern French literature, Michel Houellebecq. He expressed his ideas in his first works and deepened them in the following ones. The main topics he is concerned with are the growing loneliness of modern man, sexual deviations, work, money, love, happiness, family, politics, the loss of peoples'.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՊԱՇՐՋԱՓԱԿՄԱՆ ՌԻՍԿԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԿԱՆԽԱՐԳԵԼՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

ԱՐՄԵՆ ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ, ՎԻԳԵՆ ԲՈՂՈՅԱՆ

Բանալի բառեր – ենթակառուցվածքների շրջափակում, պանթուրքիզմ, աշխարհաքաղաքական շահեր, թուրքական ազդեցության գործոն:

Արցախյան երկրորդ պատերազմը ավարտվեց 2020 թվականի նոյեմբերի 10-ի հայտարարությամբ, որի 9-րդ կետը ամբողջությամբ նվիրված է տարածաշրջանի ենթակառուցվածքների խնդրին: Ըստ այդմ, Հայաստանը պետք է երաշխավորի «տրանսպորտային կապերի անվտանգությունը Ադրբեջանի Հանրապետության արևմտյան շրջանների և Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության միջև՝ երկու ուղղություններով քաղաքացիների, տրանսպորտային միջոցների և ապրանքների անխոչընդոտ տեղաշարժը կազմակերպելու համար»:¹

Դրան հաջորդեց քաղաքական այն տեսակետը, թե տարածաշրջանային հաղորդակցությունների, հատկապես երկաթուղիների ապաշրջափակումը հավասարապես ձեռնտու կլինի Ադրբեջանին, Հայաստանին և Ռուսաստանին: Այսպես, նշվեց, որ Հայաստանը կստանա երկաթուղային ճանապարհի դեպի Ռուսաստան և Իրան (տես գծապատկեր 1): Ռուսաստանը՝ դեպի Հայաստան և Թուրքա, Ադրբեջանը՝ դեպի Թուրքիա և Նախիջևան:² Իհարկե, հնչեցին նաև հակառակ կարծիքներ, որ տրանսպոր-

¹ Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации, 10 ноября 2020 года, <http://kremlin.ru/events/president/news/64384> (այցելվել է 27. 01. 2021թ.):

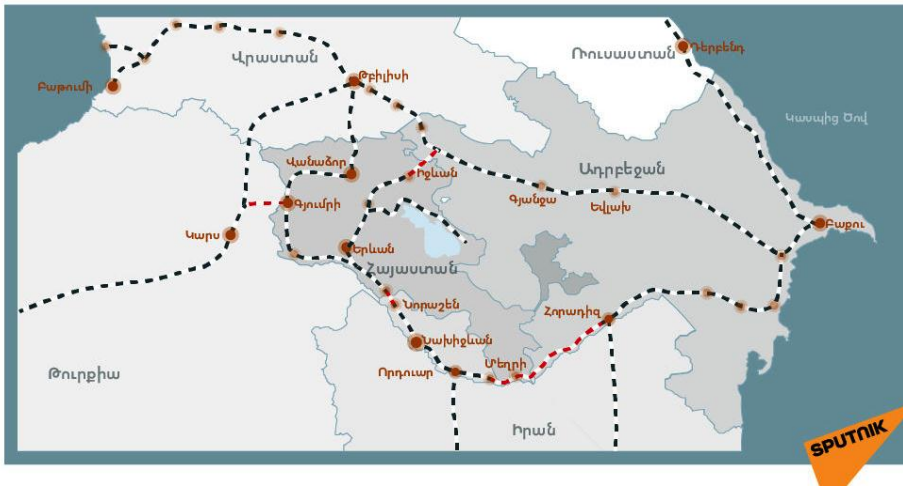
² Армения и Азербайджан очертили границы отношений. Карабах остался за пределами обсуждения лидеров конфликтующих стран, 13.01.2021, <https://www.kommersant.ru/doc/4640957> (այցելվել է 27. 01. 2021թ.):

տային ուղիների ապաշրջափակումից կօգտվեն հատկապես Թուրքիան և Ադրբեջանը, իսկ Հայաստանին այն գրեթե ոչինչ չի տա, բացի թուրքական սոցիալ-տնտեսական սպառնալիքներից:¹

Իհարկե, Խորհրդային Միության տարիներին ադրբեջանական երկաթուղին Սոցիալիստական Հայաստանի համար հսկայական դերակատում է ունեցել, սպասարկելով հանրապետության բեռնափոխադրումների շուրջ 80%-ը: Վրացական երկաթգիծը առավելապես ծառայում էր ուղևորափոխադրումներին, քանի որ այն շահագործման բարդություններ ուներ կապված անբարենապաստ երկաթուղային տեղանքի հետ: Արդյունաբերական Հայաստանը հումքահանքային խոշոր բեռնափոխադրումներ էր իրականացնում հենց ադրբեջանական երկաթգծով, որը Արցախյան հիմնախնդրի բարձրաձայնմանը և սրացմանը զուգահեռ դադարեց գործելուց, և մեր երկիրն առավ տրանսպորտային շրջափակման մեջ: Սակայն, վերջին երեսուն տարիներին Հայաստանի տնտեսությունը ադապտացվեց հարավային երկաթգծի անգործությանը և այս առումով ներկայումս հարց է ծագում, թե ներկայումս որքանով է շահեկան լինելու մեր երկրին ադրբեջանական երկաթգծի շահագործումը:² Իհարկե այն կարդարացվի, եթե ակտիվացվեն Ռուսաստանի հետ տնտեսական կապերը, Հայաստանում հիմնվեն Հայ-Ռուսական համատեղ արդյունաբերական ձեռնարկություններ, Ռուսական կապիտալը ի հակակշիռ Թուրքականի՝ իր լայնմաշտաբ ներկայությունը ցույց տա մեր հանրապետությունում: Այս դեպքում, արդեն կբազմապատկվեն բեռնափոխադրումները ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև, հետևաբար ադրբեջանական երկաթգծի շահագործումը խիստ անհրաժեշտություն կդառնա: Հակառակ դեպքում, Հայաստանին հարավային երկաթգիծը օգուտներ կբերի միայն երկրորդ երկրների կողմից դրանցով բեռնափոխադրումների դիմաց տարանցիկ տուրքերի գանձման առումով: Սակայն, արդյոք կապիտուլյացիոն ակտ ստորագրած Հայաստանը ներկայումս իր մեջ ուժ կգտնի պայմանագրային հիմքով պահանջելու տարանցիկ փոխադրումների տուրքեր՝ Արցախյան երկրորդ պատերազմում իրեն իսկ հաղթած երկրներից:

¹ Էլեկտրոնային օրաթերթ, <https://operativ.am/?p=420236&l=am>

² **Ճուղորդյան Ա.**, Առաջընթաց, թե թուրքական թակարդ, // Առավոտ, 10/04/2021

Գծապատկեր 1 Երկաթուղային հաղորդակցության սխեման Հարավային Կովկասում՝ ապաշրջափակումից հետո¹

Հարավային երկաթուղու ապաշրջափակումը Հայաստանի համար առաջացնում է նաև մեկ այլ տնտեսական բացասական էֆֆեկտ: Դեռևս 2014 թվականին տարածաշրջանային հակամարտությունների ուսումնասիրությամբ զբաղվող բրիտանական «Միջազգային ահազանգ» (International alert) կենտրոնը մի վերլուծություն էր հրապարակել, որտեղ փորձագետներն անդրադառնում էին Հարավային Կովկասում տրանսպորտային ենթակառուցվածքների՝ մասնավորապես երկաթուղիների ապաշրջափակման և վերականգնման խնդիրներին⁶: Համաձայն փորձագիտական գնահատականների՝ ներկայումս տարածաշրջանային հաղորդակցությունների ապաշրջափակումը ինքնին չի կարող անմիջապես հանգեցնել Հայաստանից դեպի Նախիջևան, այնուհետև Իրան և Ռուսաստան երկաթուղային կապի վերականգնմանը, քանի որ այդ երկաթուղին մի շարք հատվածներում լուրջ վերանորոգման կարիք ունի, իսկ որոշ տեղերում առհասարակ բացակայում է և պետք է զրոյից կառուցվի: Այսինքն՝ բոլոր այն պնդումները, թե տարածաշրջանային ապաշրջափակումը անմիջապես կհանգեցնի տնտեսական կապերի արագ ակտիվացմանն ու հետպատերազմյան տնտեսական խնդիրների հաղթահարմանը, իրականությանը չեն համապատասխանում:²

¹ <https://armeniasputnik.am/infographics/20210113/26083571/erkatuxayin-haxordakcutyan-sxeman-haravayin-kovkasum.html>

² Восстановление железных додрог на Южном Кавказе: Оценка потенциального экономического эффекта, Том 2: Карс–Гюмри–Нахичевань–Мерги–Баку, International Alert, https://www.international-alert.org/sites/default/files/Caucasus_RailwaysRehabilitationPt2_RU_2013.pdf (այցելվել է 27. 01. 2021թ.):

Միայն Գյումրի-Նախիջևան-Մեղրի-Բաքու երկաթգծի վերականգնման համար ըստ վերոհիշյալ վերլուծության հեղինակների, կապահանջվի շուրջ 400 մլն դոլարի ներդրում: Ընդ որում, երկաթգծի հայկական հատվածի համար կապահանջվի ավելի քան 100 մլն դոլարի ներդրում, իսկ ադրբեջանական հատվածի համար՝ շուրջ 280 մլն դոլարի ներդրում: Նման ներդրումները արդարացված կլինեն, եթե միայն այդ երկաթգծերի միջոցով բեռնափոխադրումների ծավալը կազմի տարեկան մոտ 10 մլն տոննա: Նույնիսկ այդ պարագայում երկաթգիծը եկամտաբեր կդառնա շահագործումից միայն 12 տարի անց: Ընդ որում, ուշագրավ է, որ նույն վերլուծության մեջ նշվում է բեռնափոխադրումների իրական ծավալը և դրա վերաբերյալ պահպանողական կանխատեսումները, համաձայն որոնց երկաթգծի բեռնափոխադրումների իրական ծավալը կազմելու է տարեկան շուրջ 1-1,5 մլն տոննա, որի պարագայում 400 մլն դոլարի ներդրումները հետզնման տեսանկյունից արդարացված չեն կարող լինել:

Նաև պետք է արձանագրել, որ Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև արդեն իսկ գործում է Բաքու-Թբիլիսի-Կարս երկաթգիծը, որի շահագործումը սկսվել է դեռքս 2017-ից և որով նախատեսվում էր սկզբնական փուլում տարեկան 3,2-6,5 մլն տոննա բեռների փոխադրում, իրականում վերջին 3 տարիների ընթացքում կարողացել է ապահովել միայն շուրջ 650 հազար տոննա բեռնափոխադրում: Հետևաբար, հաշվի առնելով այս ծրագրում կատարած բավականին խոշոր ներդրումները՝ ակնհայտ է, որ ներդրումների հետզնման նպատակով տարածաշրջանի երկրները առաջին հերթին փորձելու են ապահովել հենց այս երկաթգծի ծանրաբեռնվածությունը, շրջանցելով հայկական երկաթուղին: Հետևաբար, Հայաստանյան երկաթուղու շահագործման տակ հիմնականում քողարկված են ոչ թե տնտեսական, այլ պանթուրքիստական նկրտումներ: Ադրբեջանն ու Թուրքիան այսօր չեն էլ թաքցնում, որ ձգտում են ոչ այնքան եռակողմ հայտարարությամբ նախանշված տրանսպորտային ուղիների ապաշրջափակմանը, այլ առավելապես Զանգեզուրի միջանցքի ստեղծմանը, ի հակակշիռ Լաչինի միջանցքի:¹

Այս առումով, բացի զուտ բեռնափոխադրումներից և ուղևորափոխադրումներից՝ Հայաստանի տարածքով դեպի Նախիջևան տրանսպորտային կապը Ադրբեջանի համար կարևոր է նաև էներգակիրների տեղափոխման հեռանկարի տեսանկյունից: Երկարաժամկետ հեռանկարում դեպի Նախիջևան, այնուհետև Թուրքիա էներգակիրների տեղափոխումը Ադրբեջանին հնարավորություն կտա մի կողմից՝ երաշխավորել Նախիջևանի էներգետիկ անվտանգությունը և թուլացնել այս հարցում կախվա-

¹ **Ավետիսյան Թ.**, Տնտեսական կապերի ապաշրջափակումը “թոգփչոցի” է, // <https://armeniasputnik.am/economy/20210112/26076928> (այցելվել է 05. 04. 2021թ.):

ծությունն Իրանից, մյուս կողմից՝ դեպի Թուրքիա և Եվրոպա էներգակիրների տեղափոխման այլընտրանքային ճանապարհի ստանալ:¹ Այսպես, 2020թ. փետրվարին Բաքվում կայացած Էրդողան-Ալին հանդիպման ժամանակ արդեն իսկ քննարկվել էր Իգդիր-Նախիջևան գազատարի շինարարության հարցը, որի շուրջ կողմերը համաձայնություն էին ձեռք բերել դեռևս 2010-ին: Իսկ 2020թ. դեկտեմբերին Թուրքիայի և Ադրբեջանի էներգետիկայի նախարարները Անկարայում հուշագիր ստորագրեցին Թուրքիայից դեպի Նախիջևան գազի մատակարարման վերաբերյալ: Համաձայն այդ նախագծի՝ Թուրքիայից տարեկան 500 միլիոն խորանարդ մետր գազ է մատակարարվելու Նախիջևանին, որը լիովին բավարարում է վերջինիս պահանջարկը: Դրանով Ադրբեջանը լիարժեքորեն փորձում է չեզոքացնել Նախիջևանի էներգետիկ կախվածությունն Իրանից:²

Ըստ փորձագիտական գնահատումների, Նախիջևանով կապյան գազի մատակարարման հեռանկարը լիովին տեղավորվում է թուրքիայի էներգետիկ քաղաքականության շրջանակներում, հետևաբար պատահական չէ այս հարցում Անկարայի շահագրգռվածությունը: Վերջին տարիներին նաև Տրանսսևաստոլիական գազատարի շահագործման շնորհիվ Թուրքիան զգալիորեն կրճատել է ՌԴ-ից գազային կախվածությունը: Այսպես, եթե 2017-ին Թուրքիան ներմուծվող գազի շուրջ 52%-ը ստանում էր Ռուսաստանից, իսկ Ադրբեջանը ապահովում էր ներմուծման ընդամենը 12%-ը, ապա 2019-ին Թուրքիա ներմուծվող գազի միայն շուրջ 33%-ն է ապահովել Ռուսաստանը, մինչդեռ Ադրբեջանի մասնաբաժինը հասել է 21%-ի: Ընդհանուր առմամբ 2017-ի համեմատ 2019-ին Ռուսաստանից Թուրքիա գազի մատակարարումը գրեթե կրկնակի կրճատվել է: 2020թ. առաջին կիսամյակի տվյալներով, Ադրբեջանը Թուրքիայի համար դարձել է գազի ամենամեծ մատակարարը՝ 5,44 մլրդ խ/մ, մինչդեռ ռուսական գազի մատակարարումը 2019թ. նույն ժամանակահատվածի համեմատ կրճատվել է 46%-ով՝ կազմելով 4,68 մլրդ խ/մ:³

Ադրբեջանը նախատեսում է Հարավային գազամատակարարման միջանցքով (ՀԳՄ) դեպի Թուրքիա և Եվրոպա մատակարարել տարեկան շուրջ 16 միլիարդ խորանարդ մետր գազ, սակայն հետագայում ծրագրի հեղինակ-

¹ Ադրբեջանից դեպի Նախիջևան միջանցքները և դրանց ռիսկերը Հայաստանի համար, //Լույս, 4 փետրվար, 2021 էջ 9

² Азербайджан и Турция договорились о строительстве газопровода в Нахичеванскую Автономную Республику, 16 декабря 2020, <https://neftegaz.ru/news/transport-and-storage/655069-azerbaydzhan-iturtsiya-dogovorilis-o-stroitelstve-gazoprovoda-v-nakhichevanskuyu-avtonomnuyu-respub/> (այցելվել է 27. 01. 2021թ.):

³ Турция сократила импорт газа из России и Ирана в 1-м полугодии 2020 г. более чем на 40%, 25 августа 2020, <https://neftegaz.ru/news/transport-and-storage/627536-turtsiya-sokratila-import-gaza-iz-rossii-i-iranav-1-m-polugodii-2020-g-bolee-chem-na-40/> (այցելվել է 27. 01. 2021թ.):

ները նախատեսում են այս ծավալը կրկնապատկել: Կախված նրանից, թե ինչպիսի զարգացումներ տեղի կունենան Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև հաղորդակցությունների ապաշրջափակման գործընթացներում՝ Նախիջևանի միջանցքը կարող է դառնալ ՀԳՄ-ի ընդլայնման նոր ուղղությունը:¹

Իգդիր-Նախիջևան գազատարի շինարարությունը նախատեսվում է ավարտին հասցնել մեկ տարվա ընթացքում¹⁴: Առաջին հայացքից այս ծրագրի նպատակը Նախիջևանի էներգետիկ անվտանգության ապահովումն է, սակայն հաշվի առնելով այն հանգամանքը, թե երբ և ինչ պայմաններում է ակտիվացել դրա իրագործումը, կարելի է կանխատեսել, որ այն ավելի հեռահար նպատակներ է հետապնդում:

Մասնավորապես, մեծ է հավանականությունը, որ այս ծրագրով Անկարան և Բաքուն հող են նախապատրաստում Ադրբեջան-Նախիջևան-Թուրքիա նոր էներգետիկ ենթակառուցվածքների ձևավորման համար: Ուշագրավ է, որ ըստ որոշ տեղեկությունների՝ Իգդիր-Նախիջևան կառուցվող գազատարը կարող է տարեկան մինչև 2 միլիարդ խ/մ գազ մատակարարել, այն պարագայում, երբ Նախիջևանի տարեկան սպառումը ընդամենը 500 միլիոն խ/մ է: Սա նույնպես վկայում է ստեղծվելիք գազատարի ավելի հեռահար նպատակների մասին:²

Հետևաբար, Անկարայի նպատակների մեջ են մտնում Արևելյան Միջերկրականի ածխաջրածիններով հարուստ հատվածի վրա վերահսկողություն հաստատելը և մեծ ներդրում ունենալն այն հարցում, որպեսզի Միջին Ասիայի էներգետիկ ռեսուրսները, մասնավորապես գազն ու նավթը, հենց Ադրբեջանի ու Թուրքիայի տարածքով հասնեն Եվրոպա: Այս հարցում Թուրքիայի ու Ադրբեջանի հեռահար նպատակների մեջ է մտնում նաև Հայաստանի տարածքով, մասնավորապես Սյունիքով, էներգետիկ նախագծերի անցկացումը, որով Ադրբեջանի տարածքը կկապվի Նախիջևանի ու Թուրքիայի հետ, ինչն էլ ավելի կմեծացնի թուրքական ազդեցության գործոնը: Մյուս կողմից էլ՝ Թուրքիան ձգտում է Ադրբեջանի միջոցով առանցքային տրանզիտային օղակ դառնալ Միջին Ասիայի և Հարավային Ասիայի միջև:³

Ըստ փորձագիտական վերլուծությունների, տարածաշրջանային ենթակառուցվածքների ապաշրջափակման ամենահավանական սցենարում ներառված է Նախիջևան-Մեղրի-Ադրբեջան ավտոմոբիլային ճանա-

¹ Азербайджан удвоит поставки газа в ЕС, если получит коридор в Нахичевань, Анкара, 16.12.2020, <http://realtribune.ru/news/news/5590> (այցելվել է 27. 01. 2021թ.): 18 Южный газовый коридор обошелся в \$33 млрд – SOCAR,

² Turkey to build gas pipeline to supply Nakhchivan, David O'Byrne, Jun 11, 2020, Turkey to build gas pipeline to supply Nakhchivan | Eurasianet (այցելվել է 27. 01. 2021թ.):

³ <https://operativ.am/?p=420236&l=am>

պարհի շահագործումը, որը լիարժեք բխում է Ադրբեջանի և Թուրքիայի շահերից, ինչ-որ չափով բավարարում է ռուսական կողմի հետաքրքրությունները և գրեթե անտեսում Հայաստանի Հանրապետության շահերը:¹ Որոշ թուրք փորձագետների համոզմամբ 2020-ին Թուրքիայի ամենամեծ արտաքին քաղաքական ձեռքբերումը Նախիջևանի միջանցքի բացումն է, որը Թուրքիայի վաղեմի երազանքն էր, և ավելի քան հարյուրամյա ջանքերից հետո ի վերջո այժմ կարող է կյանքի կոչվել: Նախիջևանի միջանցքը, որը թուրքական փորձագիտական շրջանակներում հաճախ համարում են «Եվրասիայի դարպաս», Թուրքիային հնարավորություն է տալու ավելի ակտիվ ներգրավվածություն ունենալ ինչպես Հարավային Կովկասում, այնպես էլ Կենտրոնական Ասիայում, մեծացնել ազդեցությունը տարածաշրջանի թուրքալեզու երկրներում: Սակայն առաջին հերթին այդ միջանցքը Անկարայի համար նոր տրանզիտային հնարավորություններ է ստեղծում, և այն ևս մեկ քայլ է Թուրքիան գլոբալ կոմունիկացիոն կենտրոն դարձնելու ճանապարհին:²

Քանի որ մինչ օրս Հայաստանի հարավային հատվածով Ադրբեջան-Նախիջևան-Թուրքիա տրանսպորտային և էներգետիկ միջանցքների ձևավորման բանակցությունների արդյունքները գաղտնի են պահվում, ապա ապաշրջափակման հեռանկարը ոչ միայն Հայաստանի համար տեսանելի օգուտներ ու հնարավորություններ չի նշմարում, այլև կարող է բազմաթիվ անվտանգային ռիսկեր ի հայտ բերել: Չէ որ 2020 թվականի նոյեմբերի 10-ի հայտարարությամբ Հայաստանը այդ միջանցքի անվտանգությունը երաշխավորելու միակողմանի պարտավորություն է ստանձնել, հետևաբար ցանկացած միջադեպ, ավելի ստույգ՝ թուրքական սադրանք, որը կխաթարի այդ միջանցքի գործունեությունը, Թուրքիայի ու Ադրբեջանի կողմից կարող է մեկնաբանվել որպես ստանձնած պարտավորության խախտում: Քանի դեռ այդ ուղիների նկատմամբ հսկողությունն իրականացնելու են ռուսական կողմի ներկայացուցիչները, այդ ռիսկերը որոշակիորեն նվազում են, սակայն ցանկացած պարագայում անցանկալի միջադեպերը չեն բացառվում: Հաշվի առնելով տարբեր երկրներում զինված միջամտության և այսպես կոչված «բուֆերային» գոտիներ ձևավորելու Թուրքիայի դիրքորոշումը, վերջինս սեփական նախաձեռնությամբ կամ Ադրբեջանի միջոցով կարող է որևէ նպաստավոր առիթ կամ աշխարհաքաղաքական իրավիճակ օգտագործել՝ Հայաստանի հարավային շրջաններում զինված միջամտության կամ դրանց կարգավիճակի փո-

¹ Ադրբեջանից դեպի Նախիջևան միջանցքները և դրանց ռիսկերը Հայաստանի համար, //Լույս, 4 փետրվար, 2021 էջ 16:

² “Karabakh: Big win for Turkish foreign policy in 2020”, Merve Berker, 30.12.2020, Karabakh: Big win for Turkish foreign policy in 2020 (aa.com.tr) (այցելվել է 27. 01. 2021թ.):

փոխության նպատակով:¹

Ուրեմն ինչ է ստացվում. ՀՀ պետական սահմանի հարավային տրանսպորտային ուղիների ապաշրջափակումը զարգացման հեռանկարներ ունի, թե պարզապես այն թուրքական թակարդ է մեր հանրապետության համար: Հարկ ենք համարում նշել, որ այստեղ Հայաստանի Հանրապետությունը ոչ միայն չպետք թույլ տա դիվանագիտական սայթաքումներ, այլ ռիսկեր կանխարգելող բանակցային դիրքերից է հանդես գա: Այսօր, մենք չենք կարող հրաժարվել ապաշրջափակման գործընթացից, և ի վերջո տրամադրելու ենք մեր հարևաններին Մեղրիով տարանցիկ ճանապարհ, սակայն հնարավորինս ճիշտ կառավարելով գործընթացը և վնասագերծելով “թուրքական թակարդը հետևյալ ուղղություններով:

Առաջին. Թուրքիան և Ադրբեջանը Հյաստանին պարտադիր վճարելու են միջազգային չափանիշներով նախատեսված տարանցիկ ճանապարհային տուրքեր, և այս առումով մենք գլխիկոր և առանց տնտեսական սպասումների չենք գնալու բանակցությունների ու զիջումների չենք անելու պարտվողի ընկճվածությամբ: Այստեղ շատ կարևոր է նաև ճանապարհների վերագործարկման ուղղությամբ հայկական կողմի ֆինանսական պարտավորվածության ողջամիտ չափի սահմանումը և այս ուղղությամբ թուրքական ճնշումներից խուսանալը:

Երկրորդ, հնարավորինս պետք է կառավարելի դարձնել միջանցիկ ճանապարհային ռիսկերը և դրանք ամրագրել պայմանագրերով այնպես, որ Թուրքիան երբեք հնարավորություն չունենա “բուֆերային գոտի” անվան տակ տարածքային հավակնություններ ունենալ Մեղրիում:

Երրորդ, վերափմաստավորել տնտեսական հարաբերությունները Ռուսաստանի Դաշնության նկատմամբ և դրանք հասցնելու այն աստիճանի, որ արդարացվեն բազմապատկված բեռնափոխադրումների ադրբեջանական երկաթուղով: Այս դեպքում, “թուրքական թակարդը” նույնպես չի գործի, քանի որ հայաստանյան ներդրումային դաշտը կհամալրվի ռուսական կապիտալ ներդրումներով, հակակշիռ դառնալով թուրք-ադրբեջանականին:

Այսպիսով, հարավային սահմանի տրանսպորտային ուղիների ապաշրջափակմանը Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է վերաբերվի չափազանց զգուշավորությամբ, քանի որ այստեղ ոչ այնքան տնտեսական, այլ աշխարհաքաղաքական շահեր են ձևավորվում հատկապես Թուրքիայի կողմից, որոնք հիմնականում աշխատում են ի վնաս ՀՀ-ի: Միաժամանակ, Հայաստանի կողմից այս հարցում ճկուն դիվանագիտություն դրսևորելիս հնարավոր է չեզոքացնել այս ոլորտում ձևավորվող

¹ Ադրբեջանից դեպի Նախիջևան միջանցքները և դրանց ռիսկերը Հայաստանի համար, //Լույս, 4 փետրվար, 2021 էջ 18:

“թուրքական թակարդը” և անգամ տնտեսական օգուտներ ակնկալել տարանցիկ ճանապարհների ապաշրջափակումից:

Армен Джугурян, Виген Бодоян, Риски разблокировки и пути их предотвращения в РА - Республика Армения должна быть очень осторожна относится к разблокировку транспортных маршрутов на своей южной границе, так как здесь формируются не столько экономические, сколько геополитические интересы, особенно со стороны Турции, которые в основном работают во вред Армении. В то же время, проявив гибкую дипломатию в этом вопросе, в Армении можно нейтрализовать «турецкую ловушку» в этой сфере и даже ожидать ряд экономических выгод от разблокировки транзитных маршрутов.

Armen Tshughuryan, Vigen Bodoyan, Risks of unblockate and ways to prevent them in RA - The Republic of Armenia should be very careful about unblocking the transport routes on the southern border, as not so much economic, but geopolitical interests are formed here, especially by Turkey, which mainly work to the detriment of Armenia. At the same time, by flexing Armenia's diplomacy on this issue, it is possible to neutralize the "Turkish trap" in this area, and even expect economic benefits from the unblocking of transit routes.

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ԲԵՌԻ
ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲՆՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ**

ԿԱՐԵՆ ՍԱՐՈՅԱՆ

Բանալի բառեր – Հարկերի, հարկային բեռ, հարկման սկզբունք սպառողի ավելցուկ, պահանջարկի էլաստիկություն:

Տնտեսագիտության մեջ հարկային բեռի վերաբերյալ կան բազմաթիվ ուսումնասիրություններ և դրանք հիմնականում սերտորեն կապված են հարկերի դերի և էության հետ:

Հարկերի մասին առաջին անգամ համակարգված ուսմունք, որպես այդպիսին, ներկայացրել է դասական քաղաքատնտեսության ականավոր ներկայացուցիչ Վիլյամ Պետտին՝ իր «Հարկերի և տուրքերի մասին» աշխատությունում, որտեղ նա դիտարկել է պետական ծախսերի տեսակները և բացահայտել դրանց ավելացման պատճառները: Ըստ Պետտիի՝ ինչքան էլ մեծ լինի հարկի չափը, եթե այն համամասնորեն է բաշխվում տնտեսական սուբյեկտների միջև, ապա ոչ ոք հարկումից հետո որևէ հարստություն չի կորցնի:

Տնտեսագիտական պատմության մեջ հարկային բեռի վերաբերյալ յուրօրինակ մոտեցում են ունեցել ֆիզիոկրատները: Ֆիզիոկրատների ուսմունքում հարկային բեռի մակարդակը դիտարկվում է «զուտ արդյունքի» համատեքստում, որը ներկայումս կարելի է նույնացնել ՀՆԱ-ի հետ: Ֆիզիոկրատները գյուղատնտեսությունը համարել են երկրի հարստության միակ աղբյուրը և զուտ արդյունքի տակ նրանք ի նկատի են ունեցել գյուղատնտեսական արտադրանքի ավելցուկը՝ հաշվի առնելով արտադրության ծախսերը: Ֆիզիոկրատների ականավոր ներկայացուցիչ Ֆրանսուա Քենեն² զուտ արդյունքը սահմանում էր որպես տարեկան ստեղծվելիք հարստություն, որոնք ձևավորում են երկրի եկամուտները և, ըստ որի, այն իրենից ներկայացնում է որպես հողագործության մեջ ստեղծվող արդյունք՝ բոլոր ծախսերը հանելուց հետո: Զուտ արդյունքի ուսմունքի համատեքստում՝ ֆիզիոկրատները պահանջում էին, որպեսզի հարկման միակ աղբյուրը դառնար հողային ռենտան: Քանի որ հարկերը վճարվում էին զուտ եկամտից, որը զուտ արդյունքի դրամական մեծությունն է, ապա, ըստ ֆիզիոկրատների, գոյություն ունեցող բոլոր հարկերը կարելի էր

¹ <http://tic.tsu.ru/www/uploads/nalog/page6.html>

² <https://econ.wikireading.ru/49974>

փոխարինել մեկով՝ զուտ արդյունքի հարկով: Ըստ Քենեի, տվյալ հարկը պետք է կազմեր զուտ եկամտի 2/7 մասը: Ընդհանրացնելով ֆիզիոկրատների ուսմունքը հարկային բեռի վերաբերյալ՝ կարելի է առաձևացնել հետևյալ կարևոր մոտեցումները.

1) հարկումը պետք է լիներ եկամտի միակ աղբյուրի՝ զուտ եկամտի նկատմամբ,

2) հարկերը պետք է ֆիքսված քանական հարաբերակցության մեջ լինեին զուտ արդյունքի հետ,

3) պետք է լիներ մեկ միասնական հարկ՝ զուտ արդյունքի հարկ, որը ճիշտ է միայն տեսական մակարդակում է հնարավոր պատկերացնել, սակայն, որը հնարավորիս կնվազեցներ հարկազանձման վարչական ծախսերը:

Հարկային բեռի և, հատկապես, հարկազանձման վերաբերյալ հետաքրքիր դիրքորոշում է ունեցել դասական տնտեսագիտության ականավոր ներկայացուցիչ Ադամ Սմիթը: Սմիթը դեմ էր ֆիզիոկրատների առաջ քաշած միասնական հարկի գաղափարին, քանի որ, ըստ Սմիթի՝ անհատների մասնավոր եկամուտները վերջին հաշվով ծագում են 3 տարբեր աղբյուրներից, որոնք են ռենտան, շահույթը և աշխատավարձը և, հետևաբար, յուրաքանչյուր հարկ պետք է վճարվեր եկամտի այս երեք աղբյուրներից:

Ադամ Սմիթը իր «Հետազոտություն ժողովուրդների հարստության բնույթի և պատճառների մասին» հայտնի աշխատության մեջ տեսական մակարդակով ձևակերպել է հարկազանձման վերաբերյալ այն հիմնական սկզբունքները, որոնց կիրառումը գործնական մակարդակում հիմք է հանդիսացել ժամանակակից հարկային համակարգերի ձևավորման համար: Սմիթի կողմից ձևակերպված 4 սկզբունքներն են².

1. Հավասարությունը: Յուրաքանչյուր հարկ վճարող իր կարողությունների համամասնական չափով պետք է օժանդակի կառավարությանը: Այլ խոսքով, հարկատուն պետք է վճարի հարկեր՝ ելնելով իր կողմից ստացած (ստացման ենթակա) եկամուտներից:

2. Պարզությունը և հստակությունը: Հարկը, որը ենթակա է գանձման հարկ վճարողից, պետք է լինի որոշակի և ոչ կամայական: Հարկի վճարման ժամկետը, կարգը և չափը յուրաքանչյուրի համար պետք է լինի պարզ և հստակ:

3. Հարկման հարմարավետությունը: Հարկերը պետք է գանձվեն այն ժամանակ և այն կարգով, որն առավել ձեռնտու է հարկ վճարողին:

¹ **Адам Смит**, "Исследование о природе и причинах богатства народов", Под научной редакцией П.Н. Клюкина, ООО <<Издательство <<Эксмо>>,>, 2007, стр. 106-109.

² **Adam Smith**, An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations, MetaLibri Digital Library, 29th May 2007, p. 639-640.

4. Հարկման արդյունավետությունը: Հարկման հետ կապված ծախսերը պետք է հասցվեն նվազագույնի:

Ընդհանուր առմամբ կարելի է պնդել, որ Սմիթը հիմնականում նվազ հարկային բեռի կողմնակից էր, ինչն ակնհայտ երևում է հարկազանձման մասին իր չորրորդ սկզբունքի մեկնաբանության մեջ¹:

Հարկազանձման տեսության մեջ մեծ ներդրում է ունեցել նաև դասական տնտեսագիտության ականավոր ներկայացուցիչ Դավիդ Ռիկարդոն, որը իր «Քաղաքատնտեսության և հարկման սկզբունքներ» աշխատությունում մանրամասն անդրադարձել է հարկման խնդիրներին: Դավիթ Ռիկարդոն հարկման բացասական կողմը համարում էր ոչ այնքան դրա այս կամ այն օբյեկտի վրա ունեցած ազդեցությունը, որքան դրա գործողությունը և ազդեցությունը վերարտադրության գործընթացների վրա: Այդուհանդերձ, իր աշխատության 17-րդ գլխում՝ համեմատելով հարկման և պետական պարտքի ունեցած դերը տնտեսության մեջ և որպես պատերազմի ֆինանսավորման միջոցի, Ռիկարդոն նախապատվություն է տալիս հարկմանը՝ ի հակադրություն պետական պարտքի:

Հարկային բեռի և հատկապես դրա բաշխման վերաբերյալ իր հատուկ դիրքորոշումն է ունել նաև անգլիացի տնտեսագետ Ջոն Միլլը իր «Քաղաքատնտեսության սկզբունքները» հայտնի աշխատությունում, որի 5-րդ գրքի 4-րդ գլխում² համեմատելով ուղղակի և անուղղի հարկումը, նա անդրադառնում է հարկերի՝ զնի վրա ունեցած ազդեցությանը՝ նշելով, որ հարկը կամ աղվալորային (արժեքային) մաքսատուրքը, որպես կանոն, կմեծացնեն ապրանքի գինը և արժեքը նվազագույնը տվյալ հարկի կամ մաքսատուրքի չափով:

Ընդհանուր առմամբ, Միլլի ներդրումը հարկերի տեսության մեջ կայանում է նրանում, որ նա դիտարկել էր հարկային բեռի բաշխման հիմնախնդիրը՝ կապելով այն ապրանքների էլաստիկության հետ, ինչը հետագայում տնտեսագետները կիրառել են ավելցուկային հարկային բեռի հիմնախնդիրը ուսումնասիրելիս:

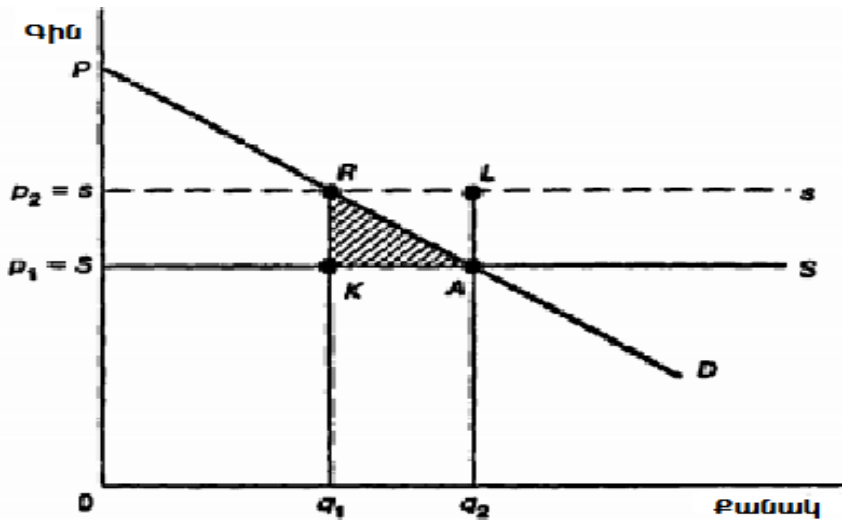
Հարկային բեռի հիմնախնդրին անդրադարձել է նաև Ալֆրեդ Մարշալը, ինչի մասին համակարգված կերպով ներակայացրել է Մարկ Բլաուգը իր «Հետհայացք տնտեսագիտական մտքին» հայտնի աշխատությունում³: Մարշալը վերլուծել է հարկերի և սուբսիդիաների ազդե-

¹ **Adam Smith**, An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations, MetaLibri Digital Library, 29th May 2007, p. 639.

² “Principles of Political Economy” With Some of Their Applications to Social Philosophy; John Stuart Mill; Abridged Edition, Edited, with Introduction, by Stephen Nathanson; Hackett Publishing Company, Inc. Indianapolis/Cambridge; 2004; Book V, Chapter IV- Of Taxes on Commodities; page 228.

³ “Economic Theory in retrospect”, Mark Blaug, Fourth edition, Univesrity of London Instittue of Education and University of Buckingham, 1985.

ցությունը հասարակական բարեկեցության վրա՝ կիրառելով սպառողի ավելցուկը: Սկզբում Բլաուզը ցույց է տալիս, թե ինչպես է ապրանքի հարկումը, որն ունի հաստատուն հատույց կամ հաստատուն մասշտաբի էֆեկտ, հանգեցնում սպառողի ավելցուկի նվազման, որը, ամբողջությամբ վերցրած, գերազանցում է ապրանքի հարկումից ստացվող հարկային մուտքերը: Սա Բլաուզը ներկայացնում է ստորև բերված հետևյալ գրաֆիկի միջոցով¹.

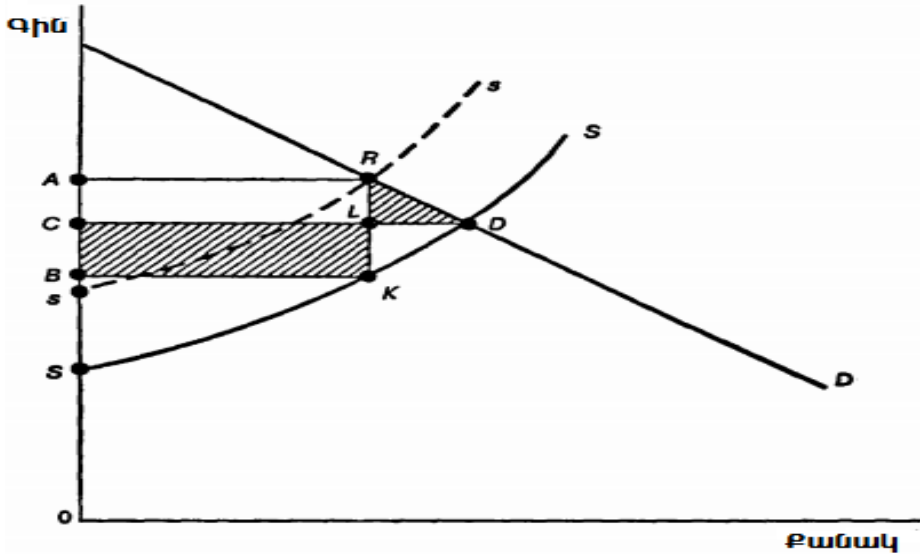

Նկար 1.1.1 Հարկերի և սուբսիդիաների ազդեցությունը կայուն հատույցի սկզբունքով աշխատող ճյուղում

Այնուհետև դիտարկվում է հարկերի և սուբսիդիաների ազդեցությունը նվազող հատույցի սկզբունքով աշխատող ճյուղում, որտեղ, ըստ հեղինակի, սուբսիդիաները ազդում են նույն կերպ, իսկ հարկերի ազդեցությո-

¹ Մինչև հարկումը, հավասարակշռությունը հաստատվում էր A կետում, որտեղ հատվում էին պահանջարկի և երկարաժամկետ առաջարկի կորերը: Այնուհետև, հարկի ներդրումից հետո առաջարկի կորը բարձրանում է վեր տվյալ հարկի չափով: Այստեղ Մարշալը ընդունել է, որ հարկը ապրանքի գինը մեծացնում է տվյալ հարկի չափով, ինչը սակայն խնդրահարույց է, քանի որ դա միայն մասնավոր դեպքերում կարող է լինել: Այդուհանդերձ, անտեսելով սա և շարունակելով դիտարկումը՝ նշվում է, որ հարկումից հետո նոր հավասարակշռություն կհաստատվի R կետում, ինչի հետևանքով սպառողի ավելցուկի կորուստը չափվում է SsRA սեղանի մակերեսով: Միաժամանակ, նոր հարկային մուտքերը հավասար են SsRk ուղղանկյան մակերեսին: Համադրելով սպառողի ավելցուկի կորուստը հարկային մուտքերի հետ, ստացվում է զուտ կորուստ RKA եկամտի մակերեսի չափով: Համանման կերպով, եթե սուբսիդիաները նոր հաստատվող երկարաժամկետ առաջարկի կորը իջեցնեն ներքև՝ ss-ից մինչև SS, ապա սպառողի ավելցուկը կավելանա sSRA սեղանի չափով, ինչը ապրանքների տվյալ քանակության դեպքում փոքր է տրամադրվելիք սուբսիդիաներից RLA եռանկյան մակերեսի չափով:

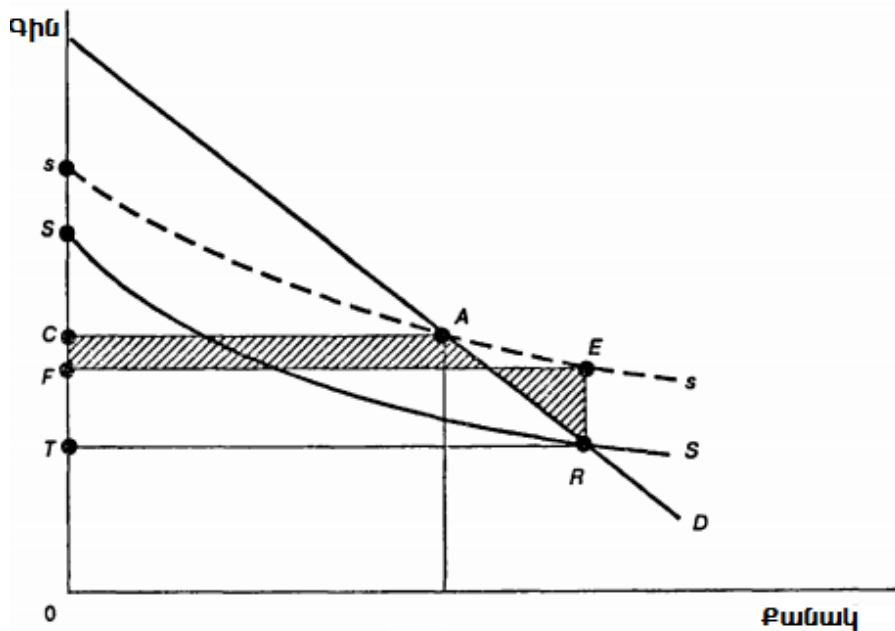
յունը տվյալ ճյուղում որոշակիորեն տարբերվում է աճող հատույցով աշխատող ճյուղից: Դա Բլաուզը ներկայացնում է հետևյալ գրաֆիկի միջոցով.

Նկար 1.1.2. Հարկերի և սուբսիդիաների ազդեցությունը նվազող հատույցի սկզբունքով աշխատող ճյուղում¹

Շարունակելով դիտարկումը՝ Բլաուզը նշում է, որ աճող հատույցի կամ նվազող ծախսերի պարագայում երկարաժամկետ առաջարկի կորը կունենա նվազող հետագիծ: Տվյալ դեպքում սպառողի ավելցուկի կորստը նույնպես ավելի մեծ կլինի ստացվելիք հարկային մուտքերից: Աճող հատույցի սկզբունքով գործող ոլորտում հարկերի ավելացումը մեծացնում է գները և հանգեցնում սպառողական ավելցուկի կորստի ավելի մեծ չափով, քան հարկային մուտքերն են, իսկ սուբսիդիաների ազդեցությունը կախված է առաջարկի կորի թեքությունից: Սա հեղինակը ներկայացնում է հետևյալ գրաֆիկի միջոցով.

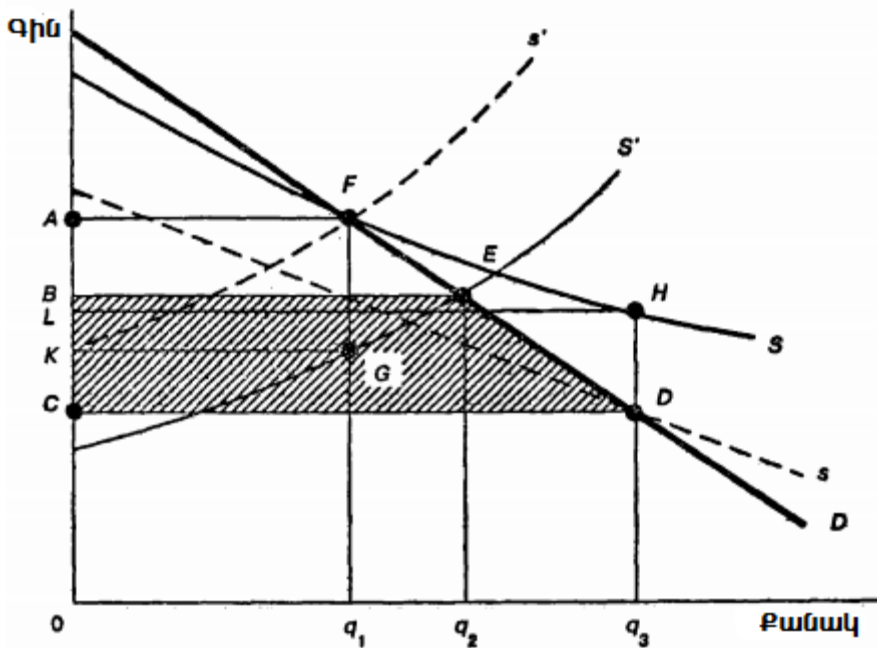
¹ Հարկային մուտքերը տվյալ դեպքում հավասար են BARK ուղղանկյան մակերեսին, իսկ սպառողի ավելցուկի կորուստը՝ CARK ուղղանկյան մակերեսին: Գրաֆիկից երևում է, որ BCLK ուղղանկյան մակերեսը ավելի մեծ է, քան RLD եռանկյանը, հետևաբար հարկային մուտքերը գերազանցում են սպառողի ավելցուկի հնարավոր կորուստները: Տվյալ արդյունքը որոշակիորեն կախված է նաև երկարաժամկետ առաջարկի էլաստիկությունից, ավելի կոնկրետ այն գործոններից, որոնք ազդում են նվազող հատույցի վրա:

Նկար 1.1.3. Հարկերի և սուբսիդիաների ազդեցությունը աճող հատուցի սկզբունքով աշխատող ճյուղում¹

Միավորելով նվազող և աճող հատուցի սկզբունքով գործող ճյուղերը և պահանջարկի կորը թողնելով նույնը, ցույց է տրվում, որ պետությունը կարող է մեծացնել ընդհանուր տնտեսական բարեկեցությունը՝ հարկելով նվազող հատույցով կամ աճող ծախսերով գործող ճյուղերը (եթե հարկային եկամուտներն իրոք կգերազանցեն սպառողական ավելցուկի կորուստները, ինչպես ներկայացվեց վերևում) և այդ ճյուղի հարկումից գոյացող եկամուտներն օգտագործելով՝ սուբսիդավորել աճող հատույցով կամ նվազող ծախսերով գործող ճյուղերը: Սա հեղիանկը ներկայացրել է հետևալ գրաֆիկի միջոցով.

¹ Տվյալ դեպքում սուբսիդիաների մեծությունը հավասար է TFER ուղղանկյան մակերեսին, իսկ սպառողի ավելցուկի աճը՝ TCAR սեղանի մակերեսին: Գրաֆիկից երևում է, որ ընդգծված սեղանի մակերեսը մեծ է ընդգծված եռանկյան մակերեսից, այսինքն՝ սպառողի ավելցուկի աճը գերազանցում է սուբսիդիաների չափը:

Նկար 1.1.4. Հարկերի և սուբսիդիաների միաժամանակյա ազդեցությունը նվազող և աճող հատույցով գործող ճյուղերում¹

Սակայն ինչպես ճիշտ նկատել է Մարկ Բլաուզը, Մարշալի մոտեցումը միայն տեսականորեն է հնարավոր, քանի որ գործնականում նախ շատ դժվար է ճշգրտորեն տարանջատել աճող և նվազող հատույցով աշխատող ճյուղերը: Մյուս կողմից, Մարշալը հաշվի չի առնում արտադրողի ավելցուկը և դրա փոփոխությունը, ինչը նույնպես կարևոր բացթողում է:

Երբ հաշվի ենք առնում նաև արտադրողի ավելցուկի փոփոխությունը, ապա միավորելով արտադրողի և սպառողի ավելցուկների փոփոխությունը և հարկային մուտքերի փոփոխությունը հանգում ենք մի նոր գաղափարի, որը հայտնի է «ավելցուկային հարկային» բեռ անվանումով: Ավելցուկային հարկային բեռը ծագում է այն ժամանակ, երբ նոր հարկի ներդրումից կամ հարկման բազայի ավելացումից ստացվող դրամական

¹ Սկզբնական շրջանում նվազող հատույցով կամ աճող ծախսերով գործող ճյուղում արտադրում է Օգ2 քանակի արտադրանք, իսկ աճող հատույցով կամ նվազող ծախսերով գործող ոլորտում՝ Օգ1: Նվազող հատույցով գործող ճյուղում հարկերն ավելանում, իսկ դրանից ստացվող հարկային մուտքերն օգտագործվում են աճող հատույցով գործող ոլորտը սուբսիդավորելու համար, այսինքն՝ KAFG ուղղանկյան մակերեսը հավասար է CLHD ուղղանկյան մակերեսին: Սպառողի գուտ ավելցուկը հավասար է CBED սեղանի մակերեսին: Նվազող հատույցով գործող ճյուղում այժմ արտադրվում է Օգ1, իսկ աճող հատույցով գործող ոլորտում Օգ3 քանակի արտադրանք: Ապրանքի արտադրության գուտ ավելցուկը կազմում է q2q3:

ռենք մինչև յրազուգի հարկի սահմանումը՝ սա

Միաժամանակ, լրացուցիչ հարկի սահմանումից պետությունը ստանում է լրացուցիչ եկամուտներ, որոնք ուղղվում են նույն հասարակության պահանջմունքների բավարարմանը: Ուստի լրացուցիչ հարկային եկամուտներից հասարակությունը ստանում է օգուտ, որը հավասար է $P_3, P_2(1+t), A, C$ կետերով սահմանափակված ուղղանկյան մակերեսին:

57

գուտ կորուստներ ABC եռանկյան մակերեսի չափով, ինչը և իրենից ներկայացնում է ավելցուկային հարկային բեռը:

Ավելցուկային հարկային բեռի վրա, առաջին հերթին, ազդում են հարկային ոլորտում իրականացվող փոփոխությունները, այնուհետև առաջարկի և պահանջարկի ֆունկցիաները:

Ստորև, պարզեցված տեսքով դուրս է բերված բանաձև, որը ցույց է տալիս որոշակի X ապրանքի վրա հարկային բեռի ազդեցության մակարդակը՝

$$EBX = S \cdot e_x \cdot P_x \cdot X \cdot t_x^2, \text{ որտեղ}^1$$

e_x -ը X ապրանքի էլաստիկության գործակիցն է, P_x -ը՝ X ապրանքի գինը, X-ը՝ քանակը, t_x -ը՝ հարկման դրույքաչափը:

Հարկերի տեսության զարգացման մեջ ուրույն դեր ունի նաև անգլիացի տնտեսագետ Ջոն Մեյնարդ Բեյնսը: Ջոն Մեյնարդ Բեյնսը կողմ էր բարձր հարկերին՝ պատճառաբանելով դա նրանով, որ ցածր հարկերը նվազեցնում են պետական բյուջեն և իջեցնում ակնկալվող պետական ծախսերը, մյուս կողմից՝ բարձր հարկերը նվազեցնում են խնայողությունները և այդ գումարը ուղղվում է պետական ծախսերին և ներդրումներին, որոնք այնուհետև բազմարկչի էֆեկտով մեծացնում են համախառն ներքին արդյունքը:

Ուսումնասիրելով հարկային հարաբերությունները և դրանց դերը տնտեսության մեջ ամերիկացի տնտեսագետ Արթուր Լաֆֆերը² եկավ այն եզրահանգման, որ կա որոշակի կապ հարկերի դրույքաչափի ու հարկային մուտքերի միջև՝ նշելով, որ գոյություն ունի հարկերի օպտիմալ դրույքաչափ, որի դեպքում բյուջետային մուտքերը հասնում են իրենց առավելագույն սահմանին: Ներկայումս այս մոտեցումը կիրառվում է վերլուծելու նման կապը նաև հարկային բեռի մակարդակի և տնտեսական աճի միջև՝ որոշելու համար, թե կա արդյոք որոշակի կապվածություն դրանց միջև և ինչպիսին է այն՝ գծային, թե ոչ գծային: Մասնավորապես Յան Հունդայը և Մարտա Օրվիսկան, հիմք վերցնելով ներքին սակառության կոնցեպտը (ենթադրելով, որ ընդհանուր պահանջարկը ներկայացվում է եռակողմ ծախսային բաղադրիչներով՝ սպառման, ներդրումային և պետական ծախսերի միջոցով), իրենց հոդվածում³ ուսումնասիրել են կորպորատիվ հարկերի և տնտեսական աճի փոխազդեցությունը և ստացել ոչ գծային

¹ В. С. Занадворов, Теория и налогообложения, Лекционные и методические материалы, оптимальное налогообложения, Лекция 11, стр. 423, 2003

² Petr Mach, 2019. "On the Origin of the Laffer Curve," ACTA VSFS, University of Finance and Administration, vol. 13(2), pages 186-191.

³ "The non-linear effect of corporate taxes on economic growth", Jan Hunady, Marta Orviska, DOI: 10.1515/tjeb-2015-0002

կախվածություն՝ հակադրվելով մի շարք տնտեսագետների ենթադրությունների հետ, ինչպիսին է, օրինակ՝ Ռոբերտ Բարրոի¹ կատարած վերլուծությունը, որտեղ նա ստացել էր բացասական գծային կախվածություն նշված երկու մեծությունների միջև:

Карен Сароян, Исторический обзор об экономических определений налогового бремени - В статье в определенной исторической последовательности представлены исследования о налоговом бремени представителей разных экономических школ, выделяя важные мысли, содержащиеся в них. Исследования роли и сущности налогов велись с незапамятных времен, но как систематическое учение оно впервые было введено основателем классической политической экономии Уильямом Петтом.

Karen Saroyan, Historical review about economic defenitions of tax burden - The article presents the studies of the representatives of different schools of economics on the tax burden in a certain historical sequence, highlighting the important ideas contained in them. Studies on the role and essence of taxes have been conducted since immemorial time, but as a systematic teaching, it was first introduced by the founder of classical political economy, William Petti.

¹ Barro, R. J. (1990). Government Spending in a simple Model of Endogenous Growth. The Quarterly Journal of Economics.

**ԲՐԵՆԴԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԵՎ ԴԻՐՔԱՎՈՐՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՌԵՍՏՈՐԱՆԱՅԻՆ ԲԻԶՆԵՍՈՒՄ**

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Բանալի բառեր - բրենդ, բրենդինգ, ռեստորան, բրենդի անհատականություն (Brand Identity), բրենդի կեպար (Brand Image), բրենդի դիրքավորում, գովազդ, մրցակցություն:

Բրենդն իրենից ներկայացնում է կոնկրետ ապրանքի կամ ծառայության հետ կապված տեղեկատվական համալիրի սիմվոլիկ մարմնավորում, անվանում, լոգո, ապրանքանշան և այլ վիզուալ տարրեր: Հետաքրքիր փաստ է այն, որ որպես բրենդ կարող է հանդես գալ ցանկացած ապրանք, բիզնես, ծառայություն, իրադարձություն, տարածք, անձ, կուսակցություն և այլն, որոնք մարդկանց գիտակցության մեջ նպատակամղված ձևավորում են ամբողջական պատկերացումներ:

«Բրենդ» եզրույթը առաջացել է լատիներեն «Brand» բառից, որը թարգմանաբար նշանակում է կնիք, նշան, դրոշմ: Իսկ անգլերենից թարգմանած նշանակում է որակ կամ կարգ, որը, որոշակի չափով է առնչվում «բրենդ» եզրույթի իրական էության հետ¹: Հայերեն լեզվում բրենդի իրական իմաստին ամբողջովին համապատասխանող բառ կամ հասկացություն գոյություն չունի:

Առավել հաճախ բրենդը սահմանվում է որպես տվյալ ապրանքի կամ ծառայության ապրանքանիշի վերաբերյալ առկա պատկեր՝ գնորդի գիտակցության մեջ, որի միջոցով այն տարբերակելի է դառնում մրցակից ընկերությունների նմանատիպ ապրանքներից կամ ծառայություններից: Սակայն ոչ բոլոր ապրանքանիշերն են վերածվում բրենդի. վերջինիս համար անհրաժեշտ է շուկայում ունենալ ճանաչում և վայելել սպառողների լայն շրջանակի վստահությունը:

Ըստ ամերիկյան մարքեթինգային ասոցիացիայի կողմից տրվող սահմանման՝ «բրենդն իրենից ներկայացնում է տերմին, նշան, սիմվոլ կամ դիզայն, ինչպես նաև դրանց որոշակի համակցություն, որոնք նախատեսված են կոնկրետ արտադրողի ապրանքները կամ ծառայությունները նույնականացնելու և մրցակից ընկերությունների նմանատիպ ապրանքներից ու ծառայություններից վերջիններիս տարբերակելու համար»²:

¹ Понятие бренда в маркетинге, <https://swsu.ru/sbornik-statey/the-concept-of-the-brand-in-marketing.php>

² <https://www.ama.org/marketing-news-home/>

Այսպիսով՝ բրենդը նախատեսված է տվյալ ապրանքի բացառիկությունը սպառողի գիտակցության մեջ ամրագրելու և արդյունքում վերջինիս մոտ դրական էմոցիաներ ձևավորելու համար: Ի վերջո, բրենդն արտահայտում է խոստում: Եվ իրոք, ամեն անգամ, երբ սպառողը գնում է կոնկրետ ապրանք՝ նա վստահ է, որ կստանա ապրանքի որակի համար տրված խոստման փաստացի հավաստիացումը:

Բրենդի կայացման համար անհաժեշտ է, որ այն անցնի ժամանակի քննություն: Բրենդային ապրանքը կայացած ու լայն ճանաչելի ապրանք է, որը հայտնի է սպառողների շրջանում: Իսկ ապրանքը հայտնի է դառնում իր լավ որակի և ինչու չէ՝ նաև հնչեղ անվանման, գեղեցիկ փաթեթավորման և այլ հատկանիշների միջոցով¹:

Ժամանակակից կյանքում բրենդները կառավարում են ամբողջ աշխարհը: Բրենդները, որոնց անունները հայտնի են ամբողջ աշխարհում, դառնում են պաշտամունքային և երկարակյաց: Ոչ մի երկրի առաջնորդ, թերևս, չունի այնքան հպատակների բանակ, որքան աշխարհահռչակ բրենդները, ինչպիսիք են՝ «Coca-Cola»-ն, «Marlboro»-ն, «Adidas»-ը, «Zara»-ն և այլն: Բրենդները չեն կարող լինել վատը, քանի որ այդպիսի հոչակ վայելող բրենդները երկար չեն ապրում և շատ արագ վերանում են շուկայից²:

Յուրաքանչյուր բրենդ պետք է ունենա առնվազն մեկ տարբերակվող առավելություն, որով այն կտարբերվի ընդհանուր ապրանքների զանգվածում: Եթե առավելությունը բացակայում է, ապա ապրանքը արտաքինապես գրավիչ դարձնելու փորձը մատնվում է անհաջողության³:

Բրենդինգը մարքեթինգային միջոցառումների յուրահատուկ համալիր է, որը միտված է որոշակի ապրանքանշանով միավորված ընկերության, ապրանքի կամ ծառայության վերաբերյալ նպատակային շուկայում սպառողների գիտակցության մեջ առանցքային ու սպառողական պահանջմունքները առավելապես բավարարող ռացիոնալ, ֆունկցիոնալ և էմոցիոնալ ատրիբուտների համակարգի ձևավորմանն ու դրանց հետևողական առաջնդմանը⁴:

Բրենդինգը կարելի է սահմանել որպես բրենդի կառավարման գործընթաց, որն իր մեջ ներառում է բրենդի ստեղծումը, շուկայում վերջինիս առաջնդումն ու զարգացումը: Բրենդինգը մարքեթինգային կառավարման կարևորագույն և արդյունավետ միջոց է:

¹ Жан-Ноэль Капферер, Бренд навсегда: создание, развитие, поддержка ценности бренда, М., 2007с. 22

² <https://www.ama.org/>

³ Клифтон Р., Суммонз Дж., Бренды у брендинг, М., Олимп-Бизнес, 2008, с. 17.

⁴ Гордин А., Брендинг, М., 2016, с. 5.

Բրենդինգն ապրանքի ու դրա վերաբերյալ հիմնական գաղափարների արդյունավետ ներկայացումն է, որի շնորհիվ շուկայում տվյալ ապրանքանիշը կդառնա ճանաչելի՝ սպառողների լայն շրջանում: Արդյունքում՝ կոնկրետ ապրանքը կամ ծառայությունը նույնականացվում են բրենդի կոնկրետ անվան հետ այն դեպքում, երբ կան նույնանման ապրանքներ կամ ծառայություններ ներկայացնող բազում այլ ապրանքանիշեր:

Ցանկացած բրենդ ունի իր գլխավոր առանձնահատկությունը, որն արտահայտում է նրա էությունը (Brand Essence)¹: Ավելին, յուրաքանչյուր բրենդ օժտված է նաև որոշակի ատրիբուտների հավաքածուով (Brand Attributes)²՝ մի շարք ֆունկցիոնալ և էմոցիոնալ ասոցիացիաներով, որոնք գնորդները և պոտենցիալ սպառողները վերագրում են բրենդին³:

Բրենդի բոլոր ատրիբուտների համախումբն արտացոլում է տվյալ բրենդի անհատականությունը (Brand Identity), որի ձևավորմամբ և զարգացմամբ զբաղվում են բրենդի մասնագետները: Բրենդի անհատականությունն արտահայտում է այն ամենը, ինչը վերագրելի է տվյալ բրենդին՝ հանդիսանալով վերջինիս կողմից սպառողներին ուղղված երկարաժամկետ խոստումներ:

Ժամանակի ցանկացած պահի բրենդն օժտված է լինում նաև որոշակի կերպարով (Brand Image): Վերջինս իրենից ներկայացնում է ասոցիացիաների որոշակի հավաքածու, որը տվյալ պահին առկա է սպառողների գիտակցության մեջ: Այդ ասոցիացիաներն արտահայտում են այն ամենը, ինչն իրենից ներկայացնում է բրենդը տվյալ պահին՝ հանդիսանալով տվյալ պահին բրենդի ստեղծողների կողմից սպառողներին տրվող խոստում:

Բրենդինգում գոյություն ունի նաև այնպիսի հասկացություն, ինչպիսին է օրինակ բրենդի ընդարձակումը (Brand Extension): Վերջինս իրենից ներկայացնում է այնպիսի իրավիճակ, երբ բրենդի վաճառքից հավելյալ եկամուտ ապահովելու համար վերջինս վերագրվում է կոնկրետ ապրանքային շարքից դուրս այլ կատեգորիայի ապրանքային խմբերին՝ պահպանելով նույն անունը³:

Բրենդինգի հիմնական առանձնահատկությունները բնորոշվում են ներքոհիշյալ հիմնարար սկզբունքներով.

¹ Definition: What is a brand essence? <https://howbrandsarebuilt.com/blog/2020/09/09/definition-what-is-a-brand-essence/>

² Brand Attributes, <https://www.managementstudyguide.com/brand-attributes.htm>

³ Brand Extension - Meaning, Advantages and Disadvantages, <https://www.managementstudyguide.com/brand-extension.htm>

Գործունեության ոլորտում առաջատարությունը՝ ըստ վաճառքների քանակի, շուկայի հատվածի մեծության և այլն: Հայտնի բրենդները, շատ դեպքերում հանդիսանում են շուկայի առաջատարների դերում:

Երկարաժամկետ ներդրումային հուսալիության ապահովումը: Հաջողված բրենդն ունի երկարաժամկետ զարգացման հեռանկարներ և, հետևաբար, ներդրողների համար գրավիչ և հուսալի է:

Առաջնությանն աջակցող միջոցառումների (գովազդ, PR և այլն) նկատմամբ համեմատաբար կայունությունը: Օրինակ, հայտնի բրենդի գովազդային արշավի դադարեցման պարագայում, ըստ վիճակագրության, վաճառքի ծավալները չնչին չափով են կրճատվում (մինչև 5%):

Առաջնության և հաղորդակցությունների գծով (օրինակ, գովազդի) սահմանային ծախսերի նվազագույն մակարդակի առկայությունը: Հանրահայտ բրենդների դեպքում դրանք բավական ցածր են՝ սովորական ապրանքանիշների համեմատ:

Հավատարիմ սպառողների կայուն հատվածի առկայությունը: Հայտնի բրենդներն ունեն իրենց ապրանքի հավատարիմ հաճախորդների ձևավորված կայուն զանգած:

Միասնական կերպարի կամ գաղափարի առկայությունը: Հայտնի բրենդները հասնում են այն բանին, որ իրենց ապրանքը սպառողները ձեռք են բերում վերջիններիս գիտակցության մեջ ամրագրված համալիր պատկերացումների հիման վրա, որը ձևավորվում է արդյունավետ հաղորդակցությունների արդյունքում:

Գնի նվազեցման նկատմամբ բարձր առաձգականության ապահովումը: Գնի նվազեցման դեպքում բրենդային ապրանքների սպառումը կտրուկ մեծանում է (սպառողների այն զանգվածը, որը նախկինում ի գործ չէր գնել տվյալ ապրանքը՝ արդեն դրա հնարավորությունը կունենա):

Գնի բարձրացման նկատմամբ ցածր առաձգականության ապահովումը: Գնի բարձրացումը (իհարկե՝ խելամիտ սահմաններում), որպես կանոն, շատ էական ազդեցություն չի թողնում հայտնի բրենդային ապրանքի վաճառքների ցուցանիշների վրա:

Գնային տարբերակվածության առկայությունը: Անկախ ինքնարժեքից՝ բրենդները ավելի թանկ են, քան հասարակ ապրանքները, իսկ դա բրենդի համար մեծ առավելություն է:

Շուկայում առաջնության համար լրացուցիչ հնարավորությունների առկայությունը: Կայացած բրենդը միշտ օժտված է լինում առաջնության լրացուցիչ հնարավորություններով՝ հասարակական միջոցառումների հովանավորություններ, հեռուստատեսային հաղորդումներում, ֆիլմերում ու համացանցում իրենց արտադրանքի գովազդում և այլն:

Շուկայում բարձր մրցունակությունը: Բրենդն ապահովում է շուկայում ընկերության բարձր մրցունակություն՝ մրցակիցների համեմատ¹:

Նախկինում բրենդինգ էր համարվում այն ամենը, ինչը կապված էր լոգոյի, կարգախոսի, սիմվոլների և դրանց դիզայնի հետ: Ներկայումս, լավ նախագծված բրենդինգը ընդգրկում է ոչ միայն այս գործընթացները, այլև օգնում է տվյալ ընկերությանը գրավել թիրախային լսարան, մեծացնել եկամուտները, դառնալ մրցակցային և տարբերվել շուկայում առկա բազմազանության մեջ:

Բրենդի ստեղծումն իրենից ներկայացնում է բարդ ու ժամանակատար աշխատանք: Եթե ցանկանում ենք, որ նոր ստեղծվող բրենդը ընդունելի լինի հասարակության կողմից, մրցունակ դառնա տեղական և գլոբալ շուկայում և տվյալ բրենդը միշտ արդի լինի՝ պետք է մանրակրկիտ ուսումնասիրել շուկան, մրցակիցներին, գնային քաղաքականությունը, դիքավորման առանձնահատկությունները, սպառողներին և այլն:

Կան բրենդի ստեղծման մի շարք առանձնահատկություններ: Դրանք են.

➤ **Մրցունակություն:** Որպեսզի բրենդն իրոք հաջողության հասնի, պետք է մրցունակ լինի: Մա ներառում է բրենդի համար աշխատող մի ամբողջ թիմ՝ ամենաառաջնային օգնականներից մինչև ավելի բարձր ուժային դիրք ունեցող անձինք:

➤ **Տարբերակվածություն:** Հիշվող բրենդ լինելու համար պետք է տարբերվել նմանատիպ բրենդներից: Աշխարհում հայտնիություն և մեծ ճանաչելիություն ձեռք բերած բրենդներից շատերն էլ են դրա օգնությամբ հասել այդ ամենին: Օրինակ՝ «Apple»-ը, «Starbucks»-ը, «Domino's Pizza»-ն և այլն: Օրինակ, «Starbucks»-ը հայտնի է իր բարձրորակ ապրանքներով և ծառայություններով, որոնք նույնն են աշխարհի յուրաքանչյուր խանութում:

➤ **Կայունություն:** Շատ կարևոր է, որ այն, ինչ կատարվում է բրենդի հետ, հետևողականության և կայունության հետևանք լինի: Հետևողականությունն ու կայունությունն այն գործընթացների համախումբն են, որի միջով անցնում է բրենդը՝ այն տարբերակելով մրցակցությունից և ավելի երկար մնալով հենց տվյալ բրենդի սպառողների հիշողություններում: Այդ ամենը նաև ճանաչում է բերում տվյալ բրենդին, ինչն էլ հանգեցնում է սպառողի հավատարմությանը: Բրենդի հետևողականորեն և կայուն ձևով հաճախորդին բարձրորակ ապրանքներ և ծառայություններ մատուցելը կարող է բանալին լինել այն բանի, որ հաճախորդները անընդհատ վերադառնան այդ բրենդին²:

¹ Годин А., Брендинг, М., 2016, с. 24.

² What are Brand Characteristics? <https://www.marketing91.com/what-are-brand-characteristics/>

➤ **Ղեկավարություն:** Աշխարհի խոշորագույն բրենդներին աջակցում են ազդեցիկ ղեկավարներ, որոնք շարունակաբար ձգտում են մեծության: Անկախ նրանից, թե դա սպորտային թիմի, մեծ կորպորացիայի կամ փոքր բիզնեսի մեջ է մտնում, դրանցից առավել արդյունավետություն կունենա և ավելի առաջ կգնա այն բրենդը, որն ունի առավել ազդեցիկ առաջնորդ: Երբ մտածում ենք «Apple»-ի մասին, անմիջապես մտաբերում ենք Սթիվ Ջոբսին, ով արտակարգ առաջնորդ էր, ով բոլորին սովորեցնում էր ուժի և առաջնորդության մասին:

➤ **Բացահայտում:** Հաջողակ ապրանքանիշի մեկ այլ կարևոր բնութագիր է բրենդի բացահայտումը: Հայտնի սպորտային բրենդներից մեկը՝ «Puma»-ն, միավորում է բազմաթիվ մարքեթինգային գործիքներ, որպեսզի հասնի իր թիրախային լսարանին՝ ներառյալ վիդեոն, սոցիալական մեդիան, նաև փորձարարական մարքեթինգը՝ իր հաճախորդներին իսկապես գործընթացում ընկղմելու համար:

Ստեղծելով ներկայություն սոցիալական մեդիայի բազմաթիվ կայքերում, ինչպիսիք են Instagram-ը, Facebook-ը և Twitter-ը՝ այդ ամենը հաճախորդներին հասցնելով սոցիալական մեդիայի լեզվով՝ ավելի լայն հնարավորություն է ստեղծվում բրենդը համաշխարհային մասշտաբով տարածելու համար:

Սպառողի իմացվածությունը: Վերջապես, բրենդը չի կարող հասնել վերը թվարկվածներից որևէ մեկին՝ առանց իր թիրախային լսարանի մանրակրկիտ իմացության¹:

Պարզ ասած, բրենդի դիրքավորումն այդ բրենդը հաճախորդների մտքում դիրքավորելու գործընթացն է: Հաճախորդի մտքում պետք է անընդհատ լինի այդ բրենդը: Դիտարկենք բրենդի դիրքավորման կառուցվածքը: Այն բաղկացած է հետևյալ տարրերից.

Բրենդի էությունն իրենից ներկայացնում է ինչ-որ հիմնական արժեք, գաղափար, որը դրված է բրենդի հիմքում:

Բրենդն անպայման պետք է իր մեջ ներառի սպառողի խոստումը՝ այն օգուտը, որը սպառողը կստանա այդ բրենդի ապրանքը կամ ծառայությունը ձեռք բերելուց:

Բրենդի մեջ պետք է լինեն տրամաբանական բացատրելի, օբյեկտիվ օգուտներ, որոնք կարող է ստանալ սպառողը ապրանքի կամ ծառայության ձեռք բերման գործընթացում:

Բրենդը պետք է պարունակի նաև հուզական բաղադրիչներ, զգացմունքներ, որը սպառողը զգում է՝ ընտրելով հենց այդ ապրանքանիշը:

Բրենդը կարելի է նկարագրել նաև անձնական հատկանիշներով:

¹ Branding: Definition, Importance, Types, Functions, Decisions and Strategies, <https://www.businessmanagementideas.com/branding>

Բրենդը կարող է շփվել սպառողի հետ, ինչպես կարող է շփվել մեկ անձը մյուսի հետ¹:

Դիրքավորման հարցերն ուղղակիորեն կապված են սպառողների վստահության, հավատարմության և բրենդի արտադրանքը ձեռք բերելու ցանկության հետ: Հետևաբար, դիրքորոշման ռազմավարությունը տարբերակման, անհատականության և մրցակիցների ֆոնի վրա դիրքերի ամրապնդման մասին է:

Ռեստորանային բրենդի դիրքավորման և առաջնության ռազմավարությունն ունի իր առանձնահատկությունները: Ռեստորանի բրենդինգը ավելին է, քան պարզապես հաճախորդների համար ուժեղ տեսողական ինքնության կամ անմոռանալի ճաշի փորձի ստեղծումը: Այս ամենն արվում է հասկանալու համար, թե ով ենք՝ որպես ընկերություն, ռեստորան, սրճարան, և ինչու են հաճախորդները օգտվում հենց տվյալ ռեստորանից կամ սրճարանից, ինչու են պատվերները կատարում հենց տվյալ ռեստորանից, այլ ոչ թե մրցակից կազմակերպությունների ռեստորաններից կամ սրճարաններից: Ռեստորանների բրենդինգի ուժեղ ջանքերը ազդում են ամեն ինչի վրա՝ հաճախորդների հավատարմությունից մինչև տարածաշրջանային կամ ազգային արտոնություն ընդլայնելու ունակությանը:

Ու, թեև, ռեստորանը կամ սրճարանը թիրախավորում են իրենց հաճախորդներին, այդ ամենը կարող է փոխվել ժամանակի ընթացքում, քանի որ ռեստորանային ոլորտը մնացածներից տարբերվում է նրանով, որ սպառողը անընդհատ նորամուծություն է ուզում տեսնել և համարվում է հաճախորդակենտրոն ոլորտ:

Բրենդի արդյունավետ օգտագործումը՝ որպես ռեստորանային բիզնեսի շուկայում մրցակցային գործոն, ներառում է մի շարք մարքեթինգային խնդիրների լուծում:

Բրենդի կայունության ապահովումը արտաքին միջավայրի բարձր դինամիզմի պայմաններում ազդեցությունների վրա հիմնվելով՝ դրա մշտական զարգացման համար:

Բրենդի ռազմավարական պլանավորման իրականացումը սպառողի վարքի, դրանց ժողովրդարական և սոցիալ-հոգեբանական բնութագրերի ուսումնասիրության միջոցով:

Մարքեթինգի տարրերի վերլուծություն, որի հիմքը հանդիսանում է զարգացած բրենդի կառուցման մեջ յուրաքանչյուր բաղադրիչի բարելավման համար:

Արդյունքների հետևում, քանի որ բրենդը դիրքավորում է ռազմավարական և գործառնական շուկայավարման ծրագիրը (արտադրանք,

¹ Шапиг Б., Как растут бренды. О чем не знают маркетологи, М., 2017, с. 122.

զին, վաճառք, գովազդի քաղաքականություն)՝ կախված շուկայի փոփոխվող իրավիճակից¹:

Ներկայացնենք ռեստորանային բիզնեսի այն տենդենցներն ու միտումները, որոնք ներկայումս արդիական են:

Սրճարաններից և ռեստորաններից առաքում: Առաքումը վերջին տարիների ամենակարևոր և հրատապ թրեւնդն է: Առանց առաքման ծառայության դժվար կլինի մրցակցել շուկայում, և համապատասխանաբար, արագ հասնել հուսալիության:

Ֆրանշիզաներ: Ռեստորանային բիզնեսը, ինչպես և ցանկացած այլ բիզնես, պետք է եկամուտ բերի: Երբ պլանավորում ենք բացել կազմակերպություն՝ նաև ցանկանում ենք հաջողությամբ ներդնել խնայողությունները կամ ներդրումները, որպեսզի արագ փոխհատուցվի նախնական ծախսերը և աշխատի հեռանկարով:

Մոնոպրոդուկտ: Ավելի հաճախ հյուրերը նախընտրում են այն ռեստորաններն ու սրճարանները, որոնք տեղակայված են քաղաքի կենտրոնական հատվածում, որտեղ ավելի համեղ են պատրաստում իրենց սիրելի ուտեստները:

Խմորեղեն և քաղցրավենիք: Թարմ խմորեղենը պահանջարկ է վայելում ամբողջ տարին, իսկ այդպիսի հաստատությունները կարող են տեղակայվել ինչպես բնակելի տարածքներում, այնպես էլ կենտրոնական փողոցներում:

Բազմաբովանդակություն: Սա այն է, երբ մանրածախ առևտրի ոլորտում օֆֆլայն խանութները անցնում են օնլայն ռեժիմի և հակառակը: Ռեստորանային ոլորտում բազմաբովանդակությունը նաև առցանց և օֆֆլայն վաճառքների համադրություն է:

Craft խմիչքներ և ուտեստներ: Հետաքրքիր և թարմ միտումը Craft-ի ամեն ինչն է. Սպասք, բաժակներ և խմիչքներ: Սա ոչ միայն նորաձև երևույթ է, այլև ստեղծագործական մոտեցում ծախսերի կրճատման համար:

Ազգային և տարածաշրջանային խոհանոց: Սա այն միտումներից է, որը մնաց մեր ենթագիտակցության մեջ: Ներկայումս շատ լավ ժամանակ է, որպեսզի ստեղծվի փոքրիկ ընտանեկան և հոգու ռեստորան՝ համեղ սնունդով և ազգային խոհանոցով:

Զգացմունքային մարքեթինգ: Սապրոդներին ներգրավել առաջին անգամ՝ պարզ գործընթաց է: Այնուհետև պետք է մտածել ռազմավարություն, հասկանալ բյուջեն և իրականացնել գաղափարը՝ սպառողների մեծ լսարան ունենալու համար: Այնուհետև սկսվում է ամենաբարդը. անել

¹ Брендинг как коммуникативная технология XXI века : материалы II Всероссийской научно-практической конференции с международным участием 25–26 февраля 2016 года / под ред. проф. А. Д. Кривоносова. – СПб. : Изд-во СПбГЭУ, 2016. с. 186

այնպես, որ սպառողը ոչ միայն վերադառնա, այլ նաև ռեստորանն առաջարկի իր շրջապատի մարդկանց:

Մանդի որակը: Ուտեստը պետք է լինի շատ համեղ: Ցանկացած ռեստորանային ոլորտի գործարար պետք է լինի ուտեստի փորձագետ¹:

Այսպիսով, ՀՀ-ում, թե՛ ամբողջ աշխարհում ռեստորանային ոլորտի ցանկացած բրենդի ստեղծման ու դիրքավորման ռազմավարությունների բարձր որակով սահմանելն ու իրագործելը կհանգեցնի նրան, որ սպառողը ավելի կարևորություն կտա այդ բրենդին, այլ ոչ թե մրցակից բրենդներին:

Այսպիսով, ՀՀ-ում, թե՛ ամբողջ աշխարհում ռեստորանային ոլորտի ցանկացած բրենդի ստեղծման ու դիրքավորման ռազմավարությունների բարձր որակով սահմանելն ու իրագործելը կհանգեցնի նրան, որ սպառողը ավելի կարևորություն կտա այդ բրենդին, այլ ոչ թե մրցակից բրենդներին:

Арутюн Григорян, Особенности создания и позиционирования бренда в ресторанном бизнесе - В статье рассматриваются особенности создания и позиционирования бренда. С точки зрения ресторанного сектора, позиционирование и продвижение имеют важное значение для ресторанов, кафе и ресторанов быстрого питания, поскольку вышеупомянутый сектор ориентирован на клиента, и разработка правильной стратегии позиционирования и продвижения является необходимостью.

Harutyun Grigoryan, Brand creation and positioning features in restaurant business - The article addresses the features of brand creation and positioning. From the point of view of the restaurant sector, positioning and promotion are essential for restaurants, cafes and fast food restaurants, as the aforementioned sector is a customer-centric sector, and the development of the right positioning and promotion strategy is a necessity.

¹ Маркетинг в ресторанном бизнесе, <https://joinposter.com/post/what-waits-for-cafes-and-restaurants-next-year>

ՄԻ ՔԱՆԻ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՀՀ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՆՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

ԱՐՇԱԿ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – Պետական գնումներ, օրենսդրություն, բիզնես, տենդեր, մրցույթ, որոշում, հանձնաժողովներ, գնահատում, գնումների գործընթաց, էլեկտրոնային համակարգ:

Գնումների մասին Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությունը բաղկացած է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգրքից, ՀՀ գնումների մասին օրենքից և իրավական այլ ակտերից¹: Ցանկացած մեկը, ով որոշակի պատկերացում ունի պետական գնումներից, գիտի նաև, որ գնումների մասին օրենքի հետ մեկտեղ պետական գնումների կարգավորման հիմնական մասը իրականացվում է նաև ՀՀ կառավարության 2017 թվականի մայիսի 4 - ի թիվ 526-Ն որոշմամբ:

Վերոնշյալ օրենքը և որոշումը մշտական փոփոխությունների են երթարկվում ու միշտ փորձարկումների առարկա են: Գնումներով զբաղվող մասնագետները հազիվ են հասցնում համակերպվել որևէ նոր փոփոխության հետ, երբ կրկին ինչ-որ առանցքային փոփոխություն է կատարվում, որը պահանջում է նոր համակերպում: Ի՞նչ նպատակ են հետապնդում սիստեմատիկ բնույթ կրող այդ փոփոխությունները: Այդքան բարդ է, արդյո՞ք, ստեղծել մեկ ընդհանուր և կայուն համակարգ, որը մեկընդմիշտ կկարգավորի այս դաշտը:

Գաղտնիք չէ նաև, որ իշխանության փոփոխությունները նույնպես ուղեկցվում են պետական գնումներում կատարվող առանցքային ռեֆորմներով: Որևէ իշխող քաղաքական ուժի մեղադրականներ ներկայացնելը բացառելով, հարկ է նշել նաև, որ պետական գնումների միջոցով են կատարվում բազմաթիվ չարաշահումներ: Պետական գնումները ոչ անկեղծ իշխանական ուժերի համար, որոնց նպատակները իրականում տարբերվում են հանրության ականջի համար նախատեսված հայտարարություններից, կաշառակիրության, կոռուպցիայի, ֆինանսական չարաշահումների, փողերի լվացման հիմնական ճանապարհներից մեկն են:

Պետական գնումներում գոյություն ունեցող բացերը խնդիրներ են առաջացնում տնտեսական կյանքում, գործարար աշխարհում՝ բիզնես հարաբերություններում, պետություն-բիզնես շփման գծում: Վերջիններիս կարևորությունը շատ դժվար է չնկատել: Անգամ այն փոքրիկ ձեռնար-

¹ ՀՀ գնումների մասին օրենք, հոդված 4:

կությունը կամ ընտանեկան բիզնեսը, որը ընդհանրապես որևէ առնչություն չունի պետական գնումների հետ, հասարակական ամենատարբեր ուղղությունները և հարաբերությունները կարող են գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար, պետական գնումների սխալ կազմակերպման զոհ դառնալ կամ գոնե որոշակի վնասներ կրել, քանի որ ՀՀ-ում, և ոչ միայն ՀՀ-ում, գործընթացների մեծամասնությունը իրականացվում է պետական գնումների միջոցով՝ սկսած փողոցների ասֆալտապատումից մինչև աղբահանության կազմակերպում, անապահովներին օգնություն տրամադրելուց մինչև մշակութային միջոցառումների կազմակերպում:

Հասարակական լայն շրջանակներին է ծանոթ «տենդեր» արտահայտությունը: Թարգմանաբար այն նշանակում է սպասարկել – առևտրամրցույթ – ձեռնարկության առաջարկած գին, որը որոշելիս ելնում են մրցակիցների առաջարկած գներից, այլ ոչ թե ծախքերից կամ ապրանքի պահանջարկի մեծությունից: Այս բառի հայերեն համարժեքը ևս հարմար է տենդեր հասկացությանը, թեև այն կարելի է արտահայտել նաև բառակապակցությամբ՝ առևտրի մրցույթ¹:

Բիզնես միջավայրերում, պետական համակարգում և հասարակական տարբեր շրջանակներում այդքան հայտնի «տենդեր» արտահայտությունը գնումների մասին ՀՀ օրենքում և ՀՀ կառավարության 4 մայիսի 2017 թվականի թիվ 526-Ն որոշման մեջ հաճախ հանդիպող «գնման ընթացակարգ» բառակապակցության համարժեքն է:

Ըստ նույն գնումների մասին ՀՀ օրենքի 18-րդ հոդվածի գնում կատարելու ընթացակարգերը չորսն են.

1. Էլեկտրոնային աճուրդը,
2. Մրցույթը,
3. Գնանշման հարցումը,
4. Մեկ անձից գնումը:

Գնումների կատարման նախընտրելի ձևը, իհարկե մրցույթն է: Այս փաստը ամրագրված է նույն օրենքի նույն հոդվածի 5-րդ կետի 1-ին նախադասությամբ: Իսկ 526-Ն որոշման 23-րդ կետի 2-րդ ենթակետով ասվում է.

«Եթե գնումների միասնական անվանացանկի 2-րդ մակարդակում նշված ապրանքների, աշխատանքների և ծառայությունների խմբերում ներառված՝ վերջնական սպառման ապրանքի, աշխատանքի կամ ծառայության գինը չի գերազանցում գնումների բազային միավորի յոթանասունապատիկը, ապա գնման առարկայի ձեռքբերումը կարող է իրականացվել գնանշման հարցման ձևով՝ պայմանով, որ այն չպետք է ներառված լի-

¹ ԵՊՀ ՈԲԳԸ գիտական հոդվածների ժողովածու տարեկան գիտական նստաշրջանի նյութեր, 1.2 (12), 2015թ., էջ 19:

նի էլեկտրոնային աճուրդով կամ կենտրոնացված եղանակով կամ փակ պարբերական մրցույթով իրականացվող գնումների ցուցակում»:

Վերոնշյալ օրենքի և որոշման մեջ հակասություն կա: Չնայած, որ գնումների կատարման նախընտրելի ձևը մրցույթն է, յուրաքանչյուրի համար պարզ է, որ պետական գնումների գերակշիռ մասը չի գերազանցում գնումների բազային միավորի յոթանասունապատիկը (այն է՝ յոթանասուն միլիոն ՀՀ դրամը): Հետևաբար, գնումների կատարման նախընտրելի ձևը չի մնում մրցույթը, այլ ավտոմատ կերպով դառնում է գնանշման հարցումը:

Հանուն արդարության պետք է նշել, որ գնանշման հարցումը բովանդակային առումով քիչ է տարբերվում մրցույթից: Այն իրենից մատակարարներին ուղղված հարցումներ չի ներկայացնում, ինչպես կարելի է պատկերացնել առաջին հայացքից: Այն իրենից ներկայացնում է նույն բաց մրցույթը՝ միայն այն տարբերությամբ, որ այս դեպքում հայտերի ներկայացման ժամկետ է սահմանվում յոթ օրացուցային օրից մինչև տասնհինգ օրացուցային օրը: Մեծամասամբ գնահատող հանձնաժողովի կողմից հայտերի ներկայացման ժամկետ է նշանակվում հենց յոթ օրացուցային օրը՝ գնումը արագ կատարելու նպատակով: Մա լուրջ խնդիրներ է առաջացնում, քանի որ ձևավորված գնահատող հանձնաժողովները, որոնց ֆունկցիաների մեջ, ի թիվս այլ գործառույթների, մտնում է նաև հայտերի ներկայացման ժամկետներ սահմանելը, լուրջ ուսումնասիրություն չի կատարում և ընթացակարգին համապատասխան հայտերի ներկայացման ժամկետներ չի սահմանում: Պատկերացրեք վաթսուս միլիոն դրամ արժողությամբ, գնանշման հարցման ձևով իրականացվող մրցույթ, որի հայտերի ներկայացման ժամկետը յոթ օրացուցային օր է: Մասնակիցների մոտ յոթ օրացուցային օրը կարող է քիչ լինել ու չհերիքել մասնակցության համար անհրաժեշտ ուսումնասիրություններ կատարելուն, զին սահմանելուն, լիարժեք կողմնորոշվելուն և հայտի փաթեթ ներկայացնելուն:

Գնահատող հանձնաժողովներ են ձևավորվում գնման ընթացակարգերի բոլոր ձևերի ժամանակ՝ բացի մեկ անձից գնման ձևից: Գնման ընթացակարգը կազմակերպելու հիմնական պարտականությունները դրված են հենց գնահատող հանձնաժողովների վրա, որոնք ձևավորվում են պատվիրատուի հրամանով և պետք է բաղկացած լինեն համապատասխան գիտելիքներ ունեցող մասնագետներից: Ցավոք, գերակշիռ դեպքերում գնահատող հանձնաժողովների անդամները չեն ունենում բավարար չափով գիտելիքներ, զբաղվում են կողմնապահությամբ կամ բացարձակ անգործությամբ, ամբողջ բեռը թողնում են հանձնաժողովի քարտուղարի վրա և կատարում միայն արձանագրությունների տակ ձևական կերպով ստորագրելու ֆունկցիան:

Գնման ընթացակարգերում, մեծամասամբ, հաղթող է ճանաչվում այն մասնակիցը, ով հրավերով ներկայացված տեխնիկական բնութագրին համապատասխան ապրանքը, աշխատանքը կամ ծառայությունը կառաջարկի ամենացածր գնով: Այսինքն, անգամ մեկ դրամով ցածր գին ներկայացրած մասնակիցը հաղթող է ճանաչվում: Բազմաթիվ են դեպքերը, երբ ընթացակարգը ավարտվում է կես գնով: Այսինքն մատակարարները ներկայացնում են նախահաշվային գնի կեսը՝ որոշ դեպքերում նաև կեսից էլ քիչ: Հարց է առաջանում. գնման առարկայի նախահաշվային գինն է արդյո՞ք բարձր սահմանվել, տեխնիկական բնութագրի ընդհանուր է թերի ներկայացվել, թե՞ ընթացակարգի մասնակիցներն են պատրաստ իրենց միջոցների հաշվին պատվիրատուին նվիրատվություններ անել: ՀՀ-ում պետական գնումների առանցքային բացերից մեկն այն է, որ շատ հաճախ հրապարակված հրավերով պահանջվում է մի տիպի ապրանք, աշխատանք կամ ծառայություն, իսկ արդյունքում ձեռք է բերվում հրապարակվածին մոտ, սակայն ավելի ցածր որակ ունեցող գնման առարկա: Այս դեպքում նույնպես մեղքի գերակշիռ մասը մնում է գնման հայտը ներկայացրած պետական մարմնի ստորաբաժանման, գնահատող հանձնաժողովի, հանձնաժողովի քարտուղարի կամ գնման առարկան ընդունողի վրա:

Պետական գնումները ներկայումս իրականացվում են էլեկտրոնային ձևով: Գոյություն ունի պաշտոնական էլեկտրոնային հարթակ՝ «www.gnumner.am»¹: Այստեղ պարտադիր կերպով հրապարակվում են թղթային և էլեկտրոնային ձևով իրականացվող բոլոր գնման ընթացակարգերը: Յուրաքանչյուրը, ով ցանկություն ունի մասնակցել պետական գնումներին, կարող է այցելել այս հարթակ, գրանցվել «www.armeps.am» էլեկտրոնային համակարգում, ստանալ ծանուցումներ և մասնակցել պետական գնումներին: Սակայն այստեղ նույնպես խնդիրներ ունենք: «www.armeps.am» հասցեում գործող էլեկտրոնային կայքը ստեղծվել է 2009 թ.-ին, ինչը կարելի է տեսնել կայքի ամենաստորին հատվածում: Ներկայումս կայքը ֆունկցիոնալ առումով լուրջ փոփոխությունների կարիք ունի: Այն մատչելի ու պարզ չէ և ցանակացած մեկը, ով առաջին անգամ է մուտք գործում այդտեղ, չի կարող կայքի հնարավորություններից լիարժեքորեն օգտվել: Հայտերը ներկայացնելու համար գործում են համապատասխան կազմակերպություններ, գնումների աջակցման գրասենյակներ, որոնք օգնում են մատակարարներին գրանցվելու և հայտեր ներկայացնելու հարցում, ինչը լրացուցիչ ծախսեր է ենթադրում և բարդացնում գնումներին մասնակցելու գործընթացը:

Չնայած վերոնշյալին, գնումների մասին օրենքի երրորդ հոդվածի համաձայն օրենքի նպատակն է ապահովել գնումների գործընթացում

¹ ՀՀ գնումների մասին օրենք, հոդված 2, կետ 14:

հատուցման դիմաց արժեք, այն է՝ ցանկացած անձի համար, անկախ նրա օտարերկրյա ֆիզիկական անձ, կազմակերպություն կամ քաղաքացիություն չունեցող անձ լինելու հանգամանքից, գնման գործընթացին մասնակցելու իրավահավասարություն:

Հավելենք նաև, որ գնումների էլեկտրոնային համակարգը խնդիրներ է առաջացնում նաև պետական մարմիններում տարվող աշխատանքներում: Շատ հաճախ կայքը չափազանց դանդաղ է աշխատում կամ ընդհանրապես չի աշխատում:

ՀՀ-ում տեղեկատվական տեխնոլոգիաների բուռն առաջընթացի պայմաններում, պետական գնումների արդյունավետ էլեկտրոնային համակարգ ունենալը անհրաժեշտություն է:

Аршак Нерсисян, Некоторые наблюдения о системе государственных закупок РА - Система государственных закупок Республики Армения - сложная сфера, формирование или трансформация которой часто связаны со сменой правительства. В статье рассматривается процедура проведения государственных закупок, которая осуществляется на конкурсной основе, автор выделяет ее нюансы, выявляет недостатки, вносит предложения. Эти предложения направлены на то, чтобы исключить формальность в системе закупок, сделать ее более неувязимой и эффективной. Также раскрывается основная сущность термина "тендер", от которого зависит порядок проведения конкурса.

Arshak Nersisyan, Some observations about the RA public procurement system - The public procurement system of the Republic of Armenia is a complex sphere, which formation or transformations are often connected with changes in government. The article discusses the procedure for conducting public procurement, which is carried out on a competitive basis, the author highlights its nuances, identifies shortcomings, makes proposals. These proposals are aimed at excluding formality in the procurement system, making it more invulnerable and effective. There is also revealed the main essence of the "tender" term which procedure is dependent on that.

**ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՊՐԱԿՏԻԿԱՅՈՒՄ ԸՆԴՈՒՆՎԱԾ
ԱԼԳՈՐԻԹՄԻ ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՎ ՀՀ
ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ
ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆԵՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

ՏԻԳՐԱՆ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

Բանալի բառեր - ֆինանսական վերլուծություն, ավանդական ալգորիթմ, ֆինանսական գործակիցներ, նորմատիվային կամ նվազագույն թույլատրելի արժեք, ինտեգրալ ցուցանիշ:

Շուկայական տնտեսությունում «ֆինանսական վիճակը» հասարակ բառակապակցություն չէ, այն ուղղվում է կազմակերպության հուսալիության, ժամանակի ցանկացած պահին իր ընթացիկ պարտքերը վճարելու, «շահույթի հետևից վազելով» հանդերձ՝ վճարունակության ընդունելի մակարդակը պահպանելու ունակության գնահատմանը:

Ֆինանսական վիճակը բնութագրում է սեփական միջոցներով իր գործունեությունը ֆինանսավորելու, ինչպես նաև այդ միջոցները արդյունավետ կառավարելու ձեռնարկության կարողությունը: Հետևաբար, ցանկացած ձեռնարկության նպատակն է պահպանել կայուն և բավարար ֆինանսական վիճակ:

Ձեռնարկության ֆինանսական վիճակի ժամանակակից հայեցակարգը հաշվի է առնում ավանդական դպրոցի նվաճումները, և, միաժամանակ, կիրառում է նորամուծություններ, որոնք վերցվում են ֆինանսական կառավարման հարակից ոլորտներից: Ֆինանսական վերլուծության գործող մեթոդները համալրվում են ռիսկերի կառավարման, դրամական միջոցների հոսքերի գնահատման և այլ ոլորտներում կիրառվող մեթոդներով և մոտեցումներով:

Ընդհանուր առմամբ, ձեռնարկության ֆինանսական վիճակի վերլուծության մոտեցումների եւ մեթոդների բարելավման գործընթացը էվոլյուցիոն բնույթ է կրում, սակայն հարկ է նշել, որ դրա համար առկա են նաև օբյեկտիվ նախադրյալներ:

Նախ, նկատվում է ստանդարտ մոտեցումների կիրառմամբ ստացված արդյունքների մեկնաբանման սահմանված կանոններից բացառությունների թվի ավելացման միտում: Այսպես, այսօր գործող մեթոդաբանությունների կիրառմամբ, զգալի թվով ձեռնարկությունների ֆինանսական վիճակը կարելի է բնութագրել որպես անբավարար, բայց այս վիճակի

քրոնիկ բնույթը թույլ չի տալիս միանշանակ եզրակացություններ անել ֆինանսական կառավարման անարդյունավետության վերաբերյալ: Այս առումով առաջանում է նոր, տվյալ տնտեսությանը կամ ձեռնարկությանը համապատասխանող մոտեցումների մշակման անհրաժեշտություն:

Երկրորդ: ֆինանսական վիճակը բնութագրող ցուցանիշների բարելավման համար անհրաժեշտ է մշակել համապատասխան գործակիցների համակարգ և դրանց նորմատիվային արժեքներ՝ հաշվի առնելով տվյալ երկրի տնտեսության վիճակը, կազմակերպության գործունեության ոլորտները, առանձին ձեռնարկությունների առանձնահատկությունները:

Մենք համարում ենք, որ վերլուծության մեջ գլխավորը, ոչ թե ցուցանիշների քանակն է, այլ դրանց որակական բովանդակությունը և ֆինանսական վիճակի դինամիկան, մակարդակը բացահայտելու ունակությունն ու այդ վիճակի փոփոխության վրա ազդեցություն գործող պատճառների պարզաբանումը:

Երրորդ: Տարբեր հրատարակություններում միևնույն բանաձևերը կիրառելիս օգտագործվում են տարբեր տերմիններ, և հակառակը, միևնույն տերմինները վերագրվում են տարբեր գործակիցների, ինչպես նաև բանաձևերը կազմելիս տարբեր պայմանական նշանակումներ ու հապավումներ են օգտագործվում:

Չորրորդ: Մի շարք գործակիցների միջազգային պրակտիկայում ընդունված նորմատիվային արժեքները պետք է վերանայվեն, կապված ձեռնարկության ֆինանսական կառավարման հայեցակարգի փոփոխության հետ: Որպես կանոն, ֆինանսական դրությունը բնութագրող ցուցանիշների համեմատումը առաջարկվում է իրականացնել դինամիկայում: Նորմատիվներ են սահմանվում սահմանափակ թվով ցուցանիշների համար, առանց կազմակերպության ոլորտային ու անհատական առանձնահատկությունները հաշվի առնելու: Նորմատիվների հաշվարկի բանաձևերը միասնական են: Մեր կարծիքով առավել արդյունավետ կլինի յուրաքանչյուր ձեռնարկության համար հաշվարկել ֆինանսական վիճակը բնութագրող գործակիցների նվազագույն թույլատրելի արժեքներ՝ հաշվի առնելով գործունեության առանձնահատկություններն ու հաշվեկշռի կառուցվածքը:

Հինգերորդ: Լայնորեն կիրառվող գործակիցների հաշվարկը բացահայտում է, կազմակերպության ֆինանսական վիճակի բարելավումը կամ վատթարացումը, սակայն չի բացատրում այդ փոփոխությունների պատճառները: Այս առումով հատուկ ուշադրություն պետք է դարձվի գործունային վերլուծությանը:

Ըստ Վ.Ի.Ստրաժևի ցուցանիշների ուսումնասիրության և գնահատման ժամանակ օգտագործվում են համեմատական վերլուծության տարբեր տեսակներ՝ հորիզոնական, ուղղահայաց, տրենդային:¹

«Ուղղահայաց վերլուծությունը դա հաշվետվական ձևի կառուցվածքի վերլուծությունն է, որի նպատակն է դրա այս կամ այն հոդվածի հարաբերական արժեքի որոշումը»:²

Հորիզոնական համեմատական վերլուծությունը կիրառվում է հետագույն ցուցանիշների բազիսային մակարդակից դրանց փաստացի մակարդակի բացարձակ և հարաբերական շեղումների որոշման համար:³

Համեմատաբար ավելի հազվադեպ է կիրառվում տրենդային վերլուծությունը:⁴ Այն կիրառվում է, երբ անհրաժեշտ է հետևել տնտեսական ցուցանիշների զարգացման միտումներին, կատարել հեռանկարային, կանխատեսումային վերլուծություն:

Նշենք, որ մշակված մեթոդաբանությունների մի մասը ներառում է նաև գործոնային վերլուծություն: Գործոնային վերլուծությունը՝ պատճառահետևանքային կապերի բացահայտման, դրանցում ներգրավված գործոնների նշանակության բացահայտման և գնահատման գործընթաց է:⁵

Մեր կարծիքով, արդյունքների գնահատման և կառավարչական որոշումների կայացման ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել ցուցանիշների ոչ այնքան մաթեմատիկական, որքան տնտեսական փոխկապվածությունները:

Սովորաբար վերլուծության մեթոդաբանությունների և առաջարկությունների առատությունը առաջացնում է ընտրության խնդիր. ինչպիսի մեթոդաբանությունն է ավելի նախընտրելի այս կամ այն դեպքում ֆինանսական վիճակը գնահատելիս:

Մասնագիտական գրականության և դրանցում առաջադրված մեթոդաբանությունների հետազոտության արդյունքում մեր կողմից կատարվել են հետևյալ եզրահանգումները.

ֆինանսական դրությունը բնութագրող ցուցանիշների հաշվարկ-

¹ **Стражев, В.И.** Анализ хозяйственной деятельности в промышленности: учебник / В.И. Стражев [и др.]; под общ. ред. В.И. Стражева, Л.А. Богдановской. – 7-е изд., испр. – Минск: Выш. шк. 2008. ст.-29.

² **Ковалев В.В.** Практикум по анализу и финансовому менеджменту. Конспект лекций с задачами и тестами. – 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Финансы и статистика, 2006 . с 59:

³ Комплексный экономический анализ [Электронный ресурс]: учебное пособие / **М. М. Микушина [и др.]**. Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2018. с.25-26.

⁴ **Глазунов В. Н.** Учет благосостояния владельцев при анализе финансового состояния фирмы //Журнал Аудит и финансовый анализ №1 2000 /Эл.ресурс: <https://www.cfin.ru/pr ess/afa/2000-1/04-4.shtml/>

⁵ **Осмонова А. А.** ФИНАНСОВЫЙ АНАЛИЗ: учебное пособие. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2015 . с. 16.

ման և դրանց արդյունքների մեկնաբանման միասնական մոտեցումների բացակայությունը,

ցանկացած առանձին վերցված ձեռնարկության ֆինանսական վիճակի գնահատման համար համապարփակ ցուցանիշի մշակման անհնարինությունը,

տարբեր ոլորտների կազմակերպությունների և նույնիսկ նույն ոլորտի առանձին կազմակերպությունների ֆինանսական դրության գնահատման համար ֆինանսական ցուցանիշների միջազգային պրակտիկայում սահմանված համընդհանուր նորմատիվների անհամապատասխանությունը,

հայկական կազմակերպությունների համար սնանկացման ռիսկի գնահատման արևմտյան մոդելների և դրանցում կիրառվող գործակիցների նկատմամբ սահմանված կշիռների անհամապատասխանությունը,

կոնկրետ առանձին կազմակերպության կտրվածքով ֆինանսատնտեսական գործունեությունը բնութագրող գործակիցների համակարգի ներդրման և դրանց հաշվարկման ալգորիթմների մշակման անհրաժեշտությունը և այլն:

Կախված առաջադրված խնդիրներից ՀՀ արտադրության ոլորտում ևս կարող է իրականացվել ֆինանսական վերլուծության նույն տեսակները, որոնք կիրառվում են արևմտյան ավանդական ֆինանսական վերլուծության գործընթացում:

Տարբեր հեղինակներ առաջարկում են ֆինանսական վիճակի վերլուծության անցկացման տարբեր փուլերի համակցություն: Մասնավորապես Վ.Վ.Կովալյովն առաջարկում է ֆինանսական վերլուծության անցկացման եռափուլ ալգորիթմ՝ յուրաքանչյուր փուլը բաժանելով առանձին ուղղությունների:¹

Ուսումնասիրելով տարբեր հեղինակների մոտեցումները, կարելի է ասել, որ ֆինանսական վիճակի ավանդական վերլուծության ալգորիթմը ներառում է աղյուսակ 1-ում ներկայացված մանրամասնեցված փուլերը (ընթացակարգերը):

Որպես կանոն ալգորիթմում ներկայացված 1-6 ընթացակարգերի իրականացումը որակավորված մասնագետների համար ոչ մի դժվարություն չեն ներկայացնում և մեկնաբանությունների կարիք չունեն, իսկ ահա 7-10 ընթացակարգերի կիրառման դեպքում, մեր կարծիքով պետք է հաշվի առնել հայկական տնտեսության զարգացման մակարդակն ու առանձնահատկությունները: Մեր կարծիքով հայկական ընկերություններում ֆինանսական վերլուծության ավանդական ալգորիթմի կիրառման առումով առկա են որոշակի խնդիրներ, մասնավորապես.

¹ Ковалев В. В., Ковалев Вит. В. Анализ баланса, или как понимать баланс: учеб.практич. пособие. - М.: Проспект, 2009. с. 240-241.

- Հիմնականում հայկական ընկերություններում չի իրականացվում խորը ֆինանսական վերլուծություն, ինչը պայմանավորված է մի կողմից վերլուծության դերի ու նշանակության ոչ հիմնավորված թերագնահատմամբ, մյուս կողմից, արհեստավարժ մասնագետների բացակայությամբ:

- Հայկական ընկերություններում շատ հաճախ ֆինանսական վերլուծությունը սահմանափակվում է կառուցվածքային հարաբերակցությունների, ցուցանիշների փոփոխության տեմպերի, ֆինանսական գործակիցների արժեքների հաշվարկներով: Խորը վերլուծական գիտելիքների չտիրապետող և բարձր որակավորում ու փորձ չունեցող մասնագետների համար ելքային տեղեկատվության հիման վրա անհնար է տալ համապատասխան եզրակացություններ և, առավել ևս, կատարել հիմնավոր առաջարկություններ կազմակերպության ֆինանսական դրության առկա վիճակի և դրա բարելավման ուղիների վերաբերյալ:

- Հարկ է նշել, որ ֆինանսական վերլուծության արդյունքների արժանահավատության առումով առկա են որոշակի ռիսկեր: Այդ ռիսկերը պայմանավորված են այն հանգամանքով, որ ֆինանսական վիճակի վերլուծության արդյունքները կարող են հիմնվել ոչ հավաստի տեղեկատվության վրա: Փաստացի ելքային տեղեկատվության հավաստիության գնահատման և, որպես արդյունք, ֆինանսական վիճակի վերլուծության իրական արդյունքներ ստանալու համար մեր օրենսդրությամբ առաջարկվում է սխալների ու խեղաթյուրումների հայտնաբերման համար անկախ աուդիտի անցկացում: Մակայն մեր հանրապետությունում աուդիտորական ծառայությունների շուկան դեռևս խորությամբ չի գործում և, ինչպես ցույց է տալիս պրակտիկան, աուդիտի առկայությունը որոշ դեպքերում սեփականատերերին չի խանգարում աղավաղել հաշվետվությունը:

- Հաջորդ առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ ֆինանսական վիճակի վերլուծության մանրամասնեցման ձգտումը հանգեցրել է ֆինանսական գործակիցների ակնհայտ ավելցուկային քանակի մշակմանը, հաշվարկին ու մակերեսային օգտագործմանը, առավել ևս, որ այդ գործակիցների մեծամասնությունը միմյանց հետ գործառնական կախվածության մեջ են գտնվում (օրինակ՝ ինքնավարության գործակիցը, ֆինանսական կախվածության գործակիցը և փոխառու ու սեփական միջոցների հարաբերակցության գործակիցը): Մեր կարծիքով որակյալ ֆինանսական վերլուծություն իրականացնելու համար լիովին բավարար են վերլուծության յուրաքանչյուր ուղղության գծով 2-3 գործակիցների օգտագործումը: Գործակիցների մեծ թվի օգտագործումը հանգեցնում է աշխատատարության զգալի աճի, որի հատույցը կամ շատ փոքր է (արդյունքների վրա էական ազդեցություն չունեցող), կամ ընդհանրապես բացակայում է:

- Եվս մեկ առանձնահատկություն. հայկական ընկերությունների ֆինանսական դրության համեմատական վերլուծությունը գործնականում անհնար է համապատասխան և բավարար նորմատիվային բազայի և միջին ճյուղային հրապարակվող ցուցանիշների բացակայության պատճառով: Արտասահմանյան երկրներում վարկանիշային գործակալությունները (օրինակ, Dun & Bradstreet; Fitch Ratings; Morningstar) հաշվարկում և պարբերաբար հրապարակում են նմանատիպ նորմատիվներ: Ուսումնասիրությունների արդյունքները ցույց են տալիս, որ հայկական ընկերություններում միջազգային պրակտիկայում ընդունված նորմատիվային արժեքների մեծ մասը չեն պահպանվում և ֆինանսական տեսանկյունից այդ ընկերությունները կարող են համարվել «սնանկացման եզրին գտնվող»:

- Հաշվառման և ֆինանսական վերլուծության ոլորտի մի շարք հետազոտողներ նշում են ֆինանսական վիճակի վերլուծության ևս մի առանձնահատկություն: Ըստ ներկայացված մեթոդաբանությունների համապատասխան աղյուսակներում խմբավորված գործակիցները թույլ են տալիս դիտարկել ձեռնարկության գործունեությունը տարբեր տեսանկյուններից, սակայն դրանց հիման վրա միանշանակ եզրակացությունների ստացումը բարդ գործընթաց է: Այդ մեթոդաբանությունների հիման վրա ստացված արդյունքներով դժվար է սահմանել ու ձևավորել գործողությունների հստակ ծրագիր: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է լրացուցիչ վերլուծել ըստ առանձին ուղղությունների ստացված արդյունքները, որոնցից շատերը մինչև հիմա սահմանված չեն և կազմում են հաջորդ բարդ փուլի՝ փորձագիտական վերլուծության հիմքը:

Արտասահմանյան պրակտիկայում ֆինանսական վիճակի վերլուծության փորձագիտորեն վերլուծվող արդյունքները խտացնելու համար լայնորեն կիրառվում են ամփոփ (ինտեգրալ) ցուցանիշներ կամ ցուցիչներ (ինդիկատորներ): Ամենահայտնի համախառն ինդիկատորները դրանք Ալտմանի Z-հաշիվն է,¹ Բիվերի մոդելը,² Դոու-Ջոնսի բորսային ինդեքսը, Ուիլկինսոնի բանաձևը և այլն:

Սակայն հարկ է նշել, որ արևմտյան ինտեգրալ ցուցանիշները հայկական իրականությունից բավականին հեռու են: Դա հատկապես վերաբերում է ձեռնարկության սնանկության հավանականության գնահատականին:

Հայկական կազմակերպությունների ֆինանսական վիճակի վերլուծության մասին ամբողջ վերոնշյալը ոչ մի կերպ չի նսեմացնում զարգացած շուկայական տնտեսությամբ երկրներում փորձարկված ու կարգավորված վերլուծության ավանդական մոտեցման նշանակությունը: Ընդ-

¹ **Altman E. I.** Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy // Journal of Finance, 1968, September. P. 589-609.

² **Beaver W.** Financial Ratios as Predictors of Failure, Empirical Research in Accounting Selected Studies // Journal of Accounting Research. 1966. P. 71-111

հակառակը, վերլուծությունն էլ ավելի կարծնորվի ներքին ու արտաքին օգտագործողների համար, եթե դասական արևմտյան և ռուսական մեթոդաբանությունների կիրառման պայմաններում հաշվի առնվեն նաև հայկական տնտեսության առանձնահատկությունները: Ավանդական մոտեցումը հայաստանի տնտեսությանը հարմարացնելը ֆինանսական վերլուծությանը հնարավորություն կտա ոչ միայն մնալ ֆինանսական կառավարման անբաժանելի տարր, այլ նաև էականորեն կբարելավի ընդունվող կառավարչական որոշումների հիմնավորվածությունը:

Հաշվի առնելով վերը թվարկված մոտեցումներն ու փաստարկները, կարծում ենք ֆինանսական վերլուծության ամփոփիչ ընթացակարգերի հետագա մշակման և կատարելագործման ուղղությամբ արդյունավետ կլինի իրականացնել ներքոնշյալ միջոցառումները, որոնք կնպաստեն ֆինանսական վերլուծության ավանդական ալգորիթմը հայկական իրականությանը հարմարեցմանը. (աղյուսակ 1):

Վերլուծության համար անհրաժեշտ ֆինանսական գործակիցների նեղ (սահամանափակ թվով) շրջանակի առանձնացում, որոնց կազմը տարբեր կազմակերպությունների համար կարող է տարբեր լինել:

Կոնկրետ կազմակերպության համար ընտրված ֆինանսական գործակիցների նորմատիվների կամ նվազագույն (առավելագույն) թույլատրելի արժեքների հաշվարկ և փաստացի ցուցանիշների համեմատում ստացված արդյունքների հետ:

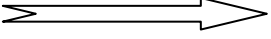
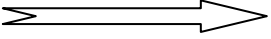
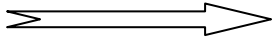
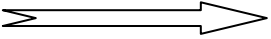
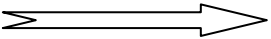
Տվյալ կոնկրետ կազմակերպության կամ ոլորտի համար ֆինանսական դրության ամփոփ ինտեգրալ ցուցանիշի կառուցում և հաշվարկ, որը պետք է հիմնվի նախորդ ընթացակարգերում կայացված որոշումների և իրականացված հաշվարկների արդյունքների վրա:

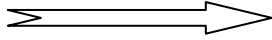
Կազմակերպության ֆինանսական գործունեության և ֆինանսական դրության վերաբերյալ եզրակացության տիպային ձևաչափի մշակում, որում ոչ միայն արձանագրվում են վերլուծվող կազմակերպությունում առկա խնդիրները, այլ նաև ցույց են տրվում այն գործոնները, որոնք տվյալ պահին ազդում և հետագայում կարող են ազդել ֆինանսական դրության փոփոխության վրա, և որ ամենակարևորն է առաջարկվում են այն միջոցառումները, որոնք կբերեն կազմակերպության ֆինանսական առողջացմանն ու ֆինանսական դրության բարելավմանը:

Որպես ամփոփում կցանկանայի նշել, որ ֆինանսական վիճակի վերլուծության մասսայական կիրառումը հնարավոր է միայն այն ժամանակ, երբ այն ուղղակի բավականին հեշտ կլինի կառավարման մեջ օգտագործման համար, մասնագիտացված խորը գիտելիքներ չի պահանջի, պարզ ու հասկանալի եզրահանգումներ կպարունակի, կհիմնվի տեղե-

կատվության հասանելի աղբյուրների, նրա անցկացման արդյունքների վրա և ծախսերի ու որակի օպտիմալ համակցություն կապահովի:

Աղյուսակ 1. ՀՀ արտադրության ոլորտում գործող կազմակերպությունների ֆինանսական վերլուծության իրականացման առաջարկվող ալգորիթմը

Ավանդական	Առաջարկվող
1. Անհրաժեշտ տեղեկատվության հավաքագրում (ծավալը կախված է ֆինանսական վիճակի վերլուծության խնդիրներից ու տեսակից)	
2. Տեղեկատվության հավաստիության գնահատում (որպես կանոն, անկախ աուդիտի արդյունքների օգտագործմամբ)	
3. Տեղեկության վերլուծական մշակում (վերլուծական աղյուսակների և հաշվետվության ընդհանրացված (ամփոփ) ձևերի կազմում)	
4. Ֆինանսական հաշվետվությունների կաուցվածքի գնահատում (ուղղահայաց վերլուծություն):	
5. Ֆինանսական հաշվետվությունների հոդված-ներում տեղի ունեցած փոփոխությունների գնահատում (հորիզոնական և տրենդային վերլուծություն):	
6. Ֆինանսական գործակիցների հաշվարկ ըստ ֆինանսական գործունեության հիմնական ուղղությունների կամ միջանկյալ ֆինանսական գործիքների (ֆինանսական կայունություն, վճարունակություն, գործարար ակտիվություն, շահութաբերություն և այլն):	6. Վերլուծության համար անհրաժեշտ ֆինանսական գործակիցների նեղ (սահմանափակ թվով) շրջանակի առանձնացում, որոնց կազմը տարբեր կազմակերպությունների համար կարող է տարբեր լինել:
7. Ֆինանսական գործակիցների արժեքների համեմատում նորմատիվային արժեքների հետ (միջազգային պրակտիկայում սահմանված և միջին ճյուղային նորմատիվներ):	7. Կոնկրետ կազմակերպության համար ընտրված ֆինանսական գործակիցների նորմատիվների կամ նվազագույն (առավելագույն) թույլատրելի արժեքների հաշվարկ և փաստացի ցուցանիշների համեմատում ստացված արդյունքների հետ:
8. Ֆինանսական գործակիցների	

փոփոխության գնահատում (գործակիցների արժեքների բարելավման կամ վատթարացման միտումների բացահայտում):	
9. Ինտեգրալ ֆինանսական ցուցանիշների հաշվարկ և գնահատում (կազմակերպության ֆինանսական դրությունը գնահատող բազմագործոն մոդելներ, որոնցից առավել հայտնին Ալտմանի Z հաշիվն է):	9. Տվյալ կոնկրետ կազմակերպության կամ ոլորտի համար ֆինանսական դրության ամփոփ ինտեգրալ ցուցանիշի կառուցում և հաշվարկ, որը պետք է հիմնվի նախորդ ընթացակարգերում կայացված որոշումների և իրականացված հաշվարկների արդյունքների վրա:
10. Մշակված տվյալների մեկնաբանությունների հիման վրա կազմակերպության ֆինանսական վիճակի վերաբերյալ եզրակացության նախապատրաստում:	10. Կազմակերպության ֆինանսական գործու-նեության և ֆինանսական դրության վերաբերյալ եզրակացության տիպային ձևաչափի մշակում, որում ոչ միայն արձանագրվում են վերլուծվող կազմակերպությունում առկա խնդիրները, այլ նաև ցույց են տրվում այն գործոնները, որոնք տվյալ պահին ազդում և հետագայում կարող են ազդել ֆինանսական դրության փոփոխության վրա, և որ ամենակարևորն է առաջարկվում են այն միջոցառումները, որոնք կբերեն կազմակերպության ֆինանսական առողջացմանն ու ֆինանսական դրության բարելավմանը:

Тигран Манукян, Основные направления совершенствования алгоритма финансового анализа, принятого в мировой практике, и приведения его в соответствие с организациями производственного сектора РА - Статья посвящена проблемам адаптации традиционного алгоритма, используемого в международной практике финансового анализа, к производственным предприятиям Армении. В результате исследования профессио-

нальной литературы и предложенных в них методик, сделаны соответствующие выводы. Предложена скорректированная и усовершенствованная структурная схема содержания и последовательности проведения анализа, учитывающая уровень развития и особенности экономики Армении, проблемы с точки зрения применения.

Tigran Manukyan, The main directions of improving the algorithm of financial analysis, adopted in the world practice, and bringing it in line with the the manufacturing sector organizations of the RA - The article is devoted to the issue of adaptation of the traditional algorithm used in the international practice of financial analysis to the manufacturing enterprises of Armenia. appropriate conclusions were made as a result of the study of professional literature and the methods proposed in them. An adjusted and improved structural diagram of the content and sequence of the analysis is proposed, taking into account the level of development and characteristics of the Armenian economy, problems in terms of application.

**ՆԵՐՔԻՆ ՎԵՐԱՀԱՏՎՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ
ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ԱՌԻԴԻՏԻ ԴԵՐԸ
ԱՐԴԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ**

ԼԻԼԻԹ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

Բանալի բառեր - SS աուդիտ, ներքին վերահսկողություն, կիբերանվտանգություն, տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ, ներքին աուդիտ, COSO, COBIT.

Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ակնթարթային զարգացումը շարունակում է ակտիվորեն փոխել գրեթե բոլոր ոլորտներում արդեն ավանդական դարձած աշխատելաոճը՝ «պարտադրելով» ապահովել կառավարման մեթոդների ճկունությունը: Այժմ սովորական գրիչն ու թուղթը բիզնես գործընթացների իրականացման գործուն ճանապարհ չեն: Դրանց փոխարինելու են եկել համակարգչային ծրագրերի օգնությամբ տվյալների առցանց մուտքագրման արագ և հարմարավետ գործընթացները:

Նորարարական տեխնոլոգիաները կազմակերպություններին օգնել են բարելավել բիզնեսի գործընթացների և ներքին վերահսկողության համակարգերի արդյունավետությունը, զգալիորեն ավելացնել տվյալների մշակման և փոխանցման հզորությունն ու արագությունը: Մակայն դրանց ներդրումը գերծ չի պահել կազմակերպություններին նաև նոր խոցելի կողմերից, որոնք անհրաժեշտ է վերահսկել և պատշաճ արձագանքի արժանացնել: Վերջինների նկատմամբ վերահսկողությունը և համարժեքության գնահատումը իրականացվում է վերջին տարիներին ներքին աուդիտի անբաժանելի մասը հանդիսացող SS աուդիտի օգնությամբ:

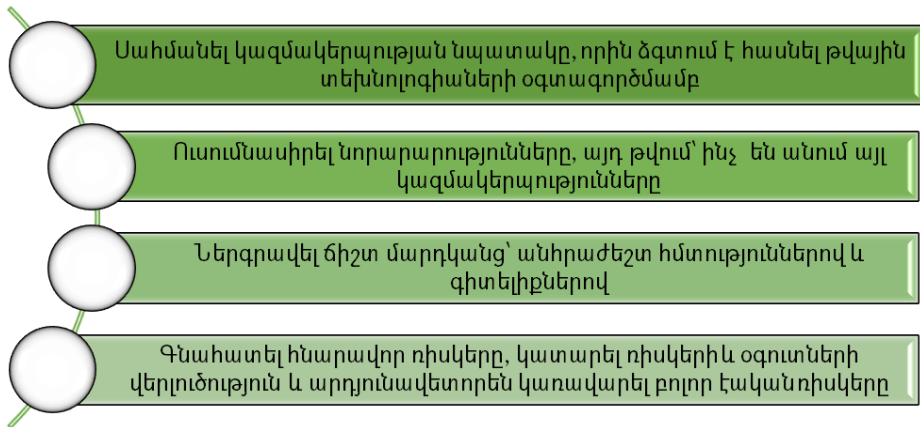
2018 թվականին Շվեյցարիայում տեղի ունեցած Դավոսի համաշխարհային տնտեսական համաժողովն արձանագրեց համաշխարհային տնտեսության զարգացման նոր իրողություններն ու դրանցով պայմանավորված նոր ռիսկերը,¹ ևս մեկ անգամ հաստատելով այն փաստը, որ տեղեկատվական տեխնոլոգիաներն ակնթարթային տարածում են գտնում կյանքի բոլոր ոլորտներում և ձեռք են բերում կենսական նշանակություն:¹

Տեղեկատվական տեխնոլոգիան ցանկացած համակարգչի, պահեստավորման, ցանցային և այլ ֆիզիկական սարքերի, ենթակառուցվածքների

¹ http://www3.weforum.org/docs/WEF_GRR18_Report.pdf

և գործընթացների օգտագործումն է՝ ստեղծելու, մշակելու, պահելու, ապահովելու և փոխանակելու էլեկտրոնային տվյալների բոլոր ձևերը:¹

Այժմ կազմակերպությունները գտնվում են տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ինտեգրման վերջնական փուլում՝ հստակեցնելով դրանց ներդրման ռազամավարության փուլերը.

Գծապատկեր 1. SS ներդրման ռազմավարական փուլերը²

Այնուամենայնիվ, դրանց առկայության, բիզնեսում ակտիվ զարգացման և օգտագործման հետ մեկ տեղ՝ առաջ են եկել նաև մի շարք ռիսկեր՝ պայմանավորված տեղեկատվության գաղտնիությամբ, կազմակերպությունների կողմից օգտագործվող տվյալների արտահոսքով և տեղեկատվության անվտանգությանը սպառնացող այլ վտանգներով:

Տեղեկատվության արտահոսքի տեմպի վրա ազդելը կամ այն նվազեցնելը հնարավոր է ոչ միայն տեղեկատվական անվտանգության համակարգերի կատարելագործմամբ, այլև ներքին և SS աուդիտի անմիջական աջակցությամբ ներքին վերահսկողության ամուր համակարգի ձևավորմամբ:

Ներքին վերահսկողության համակարգը իրենից ներկայացնում է սկզբունքների, մոտեցումների և ներքին մշակույթի մի ամբողջական համակարգ (ցանց) է, որն ընդգրկում է ողջ ընկերությունը (առկա բոլոր ուղղահայաց ու հորիզոնական կապերը) և կոչված է ընկերության ռազմավարության իրականացման գործընթացի կառավարելիության և հուսալիության ապահովմանը:³

Իրականում ընկերությունները ներքին վերահսկողության համակարգը ներդնում են որպես ներքին աուդիտի ծառայության շրջանակնե-

¹ <https://searchdatacenter.techtarget.com/definition/IT>

² Կազմված է հեղինակի կողմից:

³ Կազմված է հեղինակի կողմից՝ հիմք ընդունելով COSO հայեցակարգը:

րում իրականացվող գործառնությունների մի մաս: Ըստ Դ. Զարիպովայի՝ ընկերությունները հստակ չեն տարբերում գործառնությունները և ներքին վերահսկողության համակարգը ներդնում են ներքին աուդիտի ծառայության կողմից իրականացվող գործառնությունների շրջանակներում:¹

Համաձայն Ներքին Աուդիտորների Ինստիտուտի (ՆԱԻ)՝ ներքին աուդիտն անկախ, անաչառ հավաստիացման և խորհրդատվական գործառնությո՛ւն է՝ կազմակերպության գործառնությունները բարելավելու և արժեք ավելացնելու համար: Այն օգնում է կազմակերպության իրագործել իր նպատակները՝ հետևողական մոտեցմամբ գնահատելով և բարելավելով ներքին վերահսկողության, ռիսկերի կառավարման և կորպորատիվ կառավարման գործընթացների արդյունավետությունը:²

Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների (SS) աուդիտը հիմնականում հանդես է գալիս որպես ներքին աուդիտի բաղադրիչ, առանձին դեպքերում այն կարող է հանդես գալ և՛ որպես ինքնուրույն գործունեություն, և՛ արտաքին աուդիտի մի մաս:

Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների աուդիտը կամ տեղեկատվական համակարգերի աուդիտը ձեռք բերված ապացույցների գնահատմամբ որոշում է՝ արդյո՞ք կազմակերպությունում գործող տեղեկատվական համակարգերը պահպանում են տեղեկատվության ամբողջականությունը և գործում են արդյունավետ՝ կազմակերպության նպատակներին հասնելու տեսանկյունից:

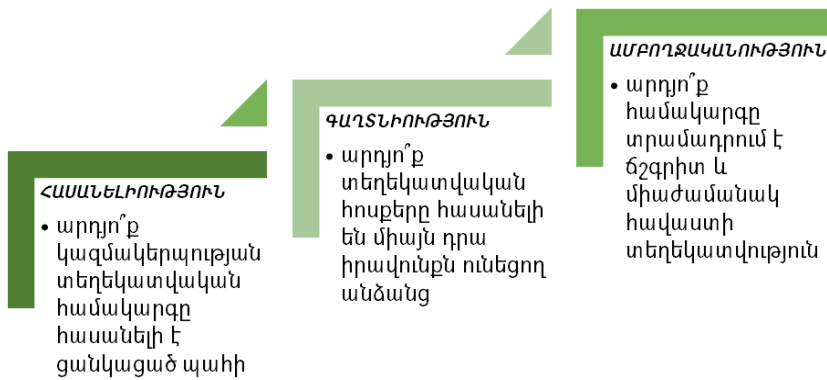
Մեկ այլ բնորոշմամբ ընդունված է համարել, որ SS աուդիտը տեղեկատվական հոսքերի պաշտպանության մասով կազմակերպության կարողությունների գնահատման գործիք է և նպատակ ունի գնահատել տեղեկատվական համակարգերի հետևյալ հատկանիշները.

Ս. Գանցի մեկնաբանմամբ SS աուդիտը իրենից ներկայացնում է կազմակերպության տեղեկատվությանն ու տեղեկատվական համակարգերին առնչվող ռիսկերի գնահատման, ինչպես նաև վերջիններիս նվազեցմանն ուղղված մեթոդների հաստատման ու կիրառության նկատմամբ վերահսկողության սահմանման գործընթաց:³

¹ Зарипова Д. И. "Методика внедрения эффективной системы внутреннего контроля на предприятии" // Молодой ученый. 2015. № 3. С. 421

² Ներքին աուդիտի մասնագիտական գործունեության միջազգային ստանդարտներ, ՆԱԻ Հայաստան, (The IIA's [International Professional Practices Framework \(IPPF\)](#))

³ Gantz, Stephen D. "The basics of IT audit: purposes, processes, and practical information", 2014, Syngress, an imprint of Elsevier.

Գծապատկեր 2. Տեղեկատվական համակարգերի հիմնական հատկանիշներ¹

Ա. Օտերոն էլ, իր հերթին, SS աուդիտը սահմանում է որպես կազմակերպության SS ենթակառուցվածքի պաշտոնական (ֆորմալ), անկախ և օբյեկտիվ գնում՝ որոշելու՝ արդյոք տեղեկատվության հավաքմանը, մշակմանը, պահպանմանը, բաշխմանը և օգտագործմանը ներգրավված գործողությունները համապատասխան են ուղեցույցներին, պահպանում են տվյալների ամբողջականությունը, գործում են արդյունավետ՝ կազմակերպության նպատակներին հասնելու համար:²

SS աուդիտը տալիս է ողջամիտ հավաստիացում (բայց ոչ երբեք բացարձակ), որ տեղեկատվությունը՝ գեներացված կազմակերպությունների միջև ծրագրերի միջոցով, ճշգրիտ և ամբողջական է, նպաստում է նախկինում համաձայնեցված պայմանավորվածությունների բնույթին և շրջանակին համապատասխան արդյունավետ որոշումների կայացմանը:³

Հետազոտության մեթոդաբանություն. Հետազոտության հիմքում ներքին և SS աուդիտի դերակատարման բացահայտումը և կարևորության ընդգծումն է ներքին վերահսկողության համակարգի համատեքստում:

Հետազոտության կատարման համար տեղեկատվական հիմք են հանդիսացել արտասահմանյան մի քանի հեղինակների աշխատությունները, Ներքին աուդիտորների ինստիտուտի կողմից հրապարակված մասնագիտական հոդվածներն ու ուղեցույցները, աուդիտի միջազգային ստանդարտները, ՆԱԻ Հայաստանի կողմից հրապարակված ներքին աուդիտի մասնագիտական գործունեության միջազգային ստանդարտները: Աշխատանքում առանձնահատուկ ուշադրություն է հրավիրվել հինգ կազմակեր-

¹ Կազմված է հեղինակի կողմից:

² **Angel R. Otero**, "Information Technology Control and Audit", 5th Edition, Portland, United States, 2018, p.11.

³ **Angel R. Otero**, "Information Technology Control and Audit", 5th Edition, Portland, United States, 2018, p.11.

պություններից կազմված COSO (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission) կոմիտեի կողմից ընդունված COSO հայեցակարգի, Տեղեկատվական համակարգերի աուդիտի և վերահսկողության ասոցիացիայի (ISACA - Information Systems Audit and Control Association) կողմից մշակված COBIT ստանդարտի հիմնական դրույթներին:

Առանձնացվել են COBIT հայեցակարգի հիմնական դրույթները՝ շեշտը դնելով SS գործընթացների և նպատակների տարանջատման վերլուծությանը՝ SS աուդիտի ակտիվ ներգրավմամբ: Ներկայացվել են SS գործընթացների աուդիտորական գնահատման հիմնական և նշանակալի ցուցանիշները, SS աուդիտի ընթացքում դերերի և պարտականությունների բաշխման մատրիցը՝ **RACI-ի դիագրամը**:

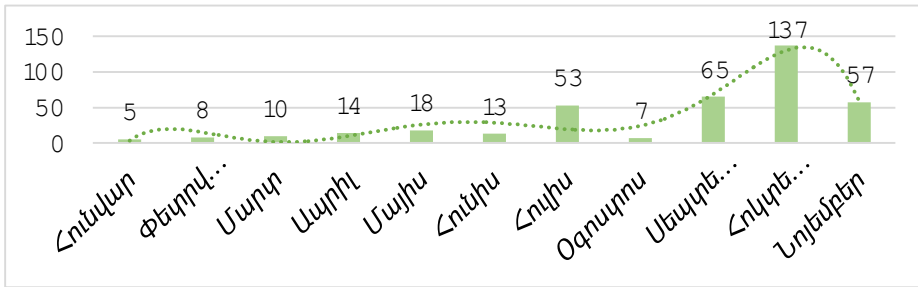
Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են տվյալների հավաքագրման, խմբավորման և համեմատության մեթոդները:

Տվյալների հավաքագրման, խմբավորման ժամանակ օգտագործվել են մասնագիտական տարբեր աղբյուրներում ներկայացված տվյալները: Համեմատական մեթոդի ժամանակ իրականացվել է նշված հայեցակարգերի համեմատական վերլուծություն՝ արդյունքը ներկայացնելով եզրակացություններում:

Համեմատական մեթոդի ընտրությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ փորձ է արվել ուշադրություն հրավիրել SS աուդիտի, SS կառավարման, ինչպես նաև արդյունավետ վերահսկողության համակարգերի ներդրման անհրաժեշտությանն ու կարևորությանը՝ ակտիվ կիրառվող մեթոդների ժամանակաշրջանում:

Վերլուծություն. Հայաստանի Հանրապետությունում SS համակարգերի պահպանման և կիրառման գոյություն կարգավորման համար համակարգված մոտեցում գոյություն չունի: Տնտեսավարող սուբյեկտները առանձին-առանձին և սեփական ռեսուրսների հաշվին փորձում են ապահովել իրենց տեղեկատվական անվտանգությունը: Սակայն այս փորձերը այնքան ժամանակ ցանկալի և ամբողջական արդյունք չեն տա, քանի բոլոր ոլորտների կազմակերպությունները չեն գիտակցել ներքին վերահսկողության կայուն և ամուր համակարգի անհրաժեշտությունն ու դրանից բխող առանձին տարրերի (այդ թվում՝ SS աուդիտ) արդյունավետ իրականացման կարևորությունը:

1998 թվականից, երբ Հայաստանում համացանցը նոր էր զարգանում, հայկական կայքերը գրեթե միշտ հարձակման են ենթարկվել: Միայն 2020 թվականի առաջին 11 ամիսներին հայկական .am տիրույթում հարձակման են ենթարկվել ավելի քան 380 կայք:

Գծապատկեր 3. Կոտրված կայքերի վիճակագրությունը ՀՀ-ում 2020 թ.-ին¹

SS աուդիտը, գնահատելով կառավարման մարմինների կողմից տեղեկատվական տեխնոլոգիաների կառավարման գործընթացի արդյունավետությունը, մասնակցում է կազմակերպություններում ներքին վերահսկողության արդյունավետ համարակարգի ձևավորմանը և հանդիսանում է ներքին վերահսկողության կարևորագույն մարմինը՝ որպես ներքին աուդիտի տարր:

Կազմակերպության ներքին վերահսկողության համակարգը պարունակում է չավտոմատացված և, ավելի հաճախ, ավտոմատացված տարրեր: Թե՛ ավտոմատացված, թե՛ ոչ ավտոմատացված տարրերն առնչվում են աուդիտորի կողմից ռիսկի գնահատման և դրա վրա հիմնված հետագա աուդիտորական ընթացակարգերին:²

Ներքին վերահսկողության արդյունավետ համակարգը աուդիտորի համար ապահովում է օգտակար հիմունքներ՝ քննության առնելու, թե ինչպե՞ս կազմակերպության ներքին վերահսկողության տարբեր կողմերը կարող են իրենց ազդեցությունն ունենալ աուդիտորական աշխատանքների վրա:

Ներքին վերահսկողությունը իր մեջ ներառում է մի շարք հատուկ ընթացակարգեր, որոնցից ուշադրության են արժանի ծրագրային ապահովման, համակարգչային և տեղեկատվական համակարգերի արդյունավետության, տվյալների պաշտպանության, թվայնացման ու ավտոմատացման, ինչպես նաև SS այլ ռիսկերի նկատմամբ վերահսկողությունները:

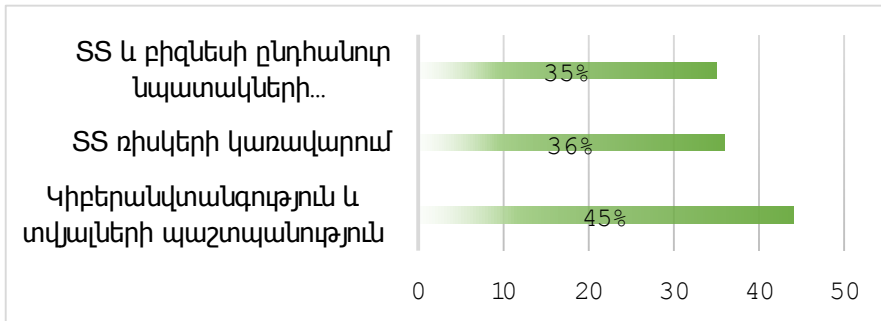
Աշխարհի 87 երկրներում տարբեր ոլորտների կազմակերպությունների շուրջ 732 ղեկավարների շրջանում մասնագիտական կառույցների կողմից անցկացված հարցումները ցույց են տալիս, որ ղեկավարների 92%-ը կարծում է՝ ներքին վերահսկողության արդյունավետ համակարգի մասը հանդիսացող SS կառավարումը կազմակերպությունների համար

¹ <https://www.cybergates.org/am/resources/statistics/2020/>

² ԱՄՄ 315 «Էական խեղաթուրումների ռիսկերի հայտնաբերումն ու գնահատումը՝ կազմակերպության և դրա միջավայրի վերաբերյալ պատկերացումների միջոցով», պար. Ա 53:

ավելի լավ արդյունքներ է ապահովել, իսկ 89%-ն ասում է, որ դա բիզնեսն ավելի ճկուն է դարձրել: Այնուամենայնիվ 69%-ը նշում է, որ անհրաժեշտ է ավելի ակտիվ ու հիմնարար կերպով իրականացնել SS-ի և բիզնեսի նպատակների միջև համապատասխանություն:

2017 թվականին անցկացված այս հարցման արդյունքում ղեկավարները առանձնացրել են SS կառավարման հիմնական մարտահրավերները, որոնք այսօր ևս արդիական են:

Գծապատկեր 4. SS կառավարման մարտահրավերները¹

Մտահոգիչն այն է, որ կիբերանվտանգությունը այդքան բարձր դիրքեր է զբաղեցրել: Դա վկայում է այն մասին, որ ներքին և արտաքին սպառնալիքների աճի վերաբերյալ անհանգստությունն այնքան մեծ է, որ հարցվածների 48%-ը նախընտրել է ներդրումներն ուղղել տեղեկատվական անվտանգության ու պաշտպանության բարելավման ծրագրերին, այլ ոչ թվային վերափոխումներին ու նոր ծրագրերի ներգրավմանը:²

Առողիտորական և խորհրդատվական ծառայություններ մատուցող չորս խոշորագույն ընկերություններից («Մեծ քաղաք») մեկի՝ KPMG-ի կողմից ևս կատարվել են տարատեսակ հարցումներ, որոնցից առանձնացվել են SS կառավարմանն և կիբերանվտանգությանը վերաբերող մի քանի հարցեր:

Հարցվածների 25%-ը կարծում է, որ իրենց ընկերությունները ամբողջությամբ պատրաստ են դիմակայել կիբերհարձակումներին, 69%-ը կարծում է, որ պատրաստ են որոշ չափով, 3%-ն ասում է՝ պատրաստվածությունը ցանկալի մակարդակի վրա չէ և միայն 2%-ը վստահ չէ, որ կկարողանա պատասխանել այդ հարցին:³

¹ <https://iaonline.theiia.org/2017/Pages/The-IT-Governance-Gap.aspx>

² <https://iaonline.theiia.org/2017/Pages/The-IT-Governance-Gap.aspx>

³ <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/pdf/2016/06/2016-global-ceo-outlook.pdf>

Հարցումների արդյունքում պարզ է դարձել, որ ապագայում թվային նորարարությունը խթանելու կարողությունը առանցքային է երկարաժամկետ աճի համար: Այնուամենայնիվ, կիբերանվտանգության հետ կապված մտահոգությունները կարող են խանգարել այդ հավակնություններին:

Մի միջավայրում, որտեղ թվային նորարարությունը կարևոր են կայունության և երկարաժամկետ հաջողության համար, գործադիր տնօրենների համար կիբերհարձակումներից ամբողջությամբ պաշտպանված լինելը կենսական նշանակություն ունի: Փաստորեն, 71%-ն ասում է, որ իրենց կազմակերպությունները տեղեկատվության անվտանգությունը տեսնում են որպես ռազմավարական գործառույթ և մրցակցային առավելություն ստանալու աղբյուր:¹

Այս ամենը հատկապես կարևորում է ներքին վերահսկողության անհրաժեշտությունն ու մատնանշում է դրա կարևորագույն դերը կազմակերպության SS կառավարման գործընթացներում: Այժմ կազմակերպությունների հաջողության գրավականը տեղեկատվական և հաղորդակցման համակարգերի նկատմամբ ներքին վերահսկողության սահմանումն է: Այս համատեքստում SS աուդիտը հանդիսանում է խորհրդատվական ժամանակակից կարևոր գործառույթ, «աջ ձեռք», որը օգնում է SS արդյունավետ կառավարմանը: Այս ամենի կատարման համար կազմակերպությունները դիտարկում են տարատեսակ (COSO, COBIT, CoCo, ITIL, ISO 27001 և այլն) ստանդարտներ և հայեցակարգեր, որոնք կիրառվում են կազմակերպությունների կողմից երկարաժամկետ և կարճաժամկետ նպատակներին հասնելու համար:

Ներքին վերահսկողության համակարգի համար կարևոր հիմք է հանդիսանում միջազգայնորեն ճանաչված և գործնականում լայնորեն կիրառվող COSO (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission) մոդելը, որը մշակվել է 1992 թվականին Թրեդվեյի հանձնաժողովի հովանավոր կազմակերպությունների խորհրդի կողմից: Ուղեցույցը պարունակում է մանրամասն մշակված չափանիշներ՝ արդյունավետ վերահսկողության համակարգ ստեղծելու համար և կոչ է անում կառավարման մարմիններին հիմնավորել վերահսկողության արդյունավետության գնահատումը այդ չափանիշներից յուրաքանչյուրով: Այս հայեցակարգի նշանակությունը կայանում է նրանում, որ այն սահմանում է ներքին վերահսկողության հիմնական հասկացությունները և հիմնական տարրերը՝ շեշտը դնելով կազմակերպության ղեկավարության պատասխանատվության վրա: 2004 թվականին, ի լրումն ներքին վերահսկողության COSO հայեցակարգի սկզբունքների, հրատարակվել է ձեռնարկու-

¹ <https://home.kpmg/xx/en/home/campaigns/2019/05/changing-from-within.html>

յան ռիսկերի կառավարման համակարգը՝ ERM (Enterprise Risk Management Framework), իսկ 2013 թվականին COSO-ի հայեցակարգը լրացվել է «ներքին վերահսկողության համակարգերի կառուցման ինտեգրված հայեցակարգը» փաստաթղթով: ERM-ի համաձայն, ռիսկերի կառավարումը կազմակերպության ռազմավարության համատեքստում տնօրենների խորհրդի, ղեկավարության, աուդիտի ստորաբաժանման և այլ աշխատակիցների կողմից իրականացվող գործընթաց է, որը նպատակաուղղված է պոտենցիալ սպառնալիքների բացահայտմանը և գնահատմանը:¹

Ներկայումս շատ խոշոր ընկերություններ արդեն իսկ աշխատում են ներքին վերահսկողության համակարգի միասնական մոտեցման ձևավորման և բարձրագույն կառավարման օղակի կողմից դրա գործունեության գնահատման վրա (management assessment of controls): Ներքին վերահսկողության արդյունավետ համակարգի ձևավորման մեջ, ներառյալ ռիսկերի կառավարման գործընթացը, կարևոր դեր է խաղում ներքին (այդ թվում՝ SS)աուդիտն իր մեթոդաբանությամբ:

Համաձայն COSO հայեցակարգի՝ ներքին վերահսկողության համակարգը բաղկացած է հսկողական միջավայրից, ռիսկերի գնահատումից, հսկողական գործառույթներից, տեղեկատվական և հաղորդակցման համակարգերից, մոնիթորինգից:²

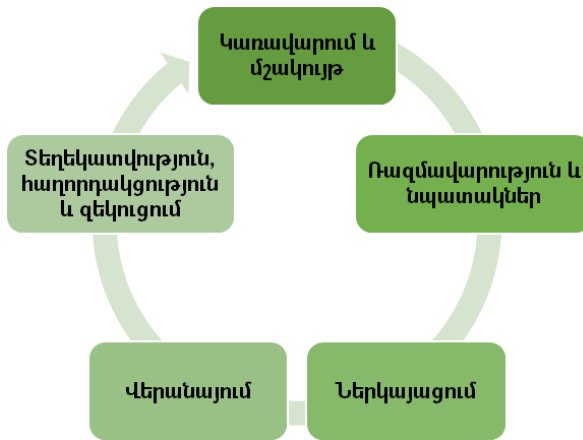
COSO (The Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission) հայեցակարգը սահմանում է տեղեկատվական համակարգերին բնորոշ և գործառնական այլ ռիսկերի կառավարման կիրառական մոտեցումներ, որոնք թույլ են տալիս բարձրացնել ներքին վերահսկողության արդյունավետությունը: Այժմ COSO հայեցակարգը վերը նշված ռիսկերի կառավարումը ներառում է ներքին վերահսկողության իրականացման և ռազմավարական նպատակների սահմանման գործընթացներում՝ հինգ փոխկապակցված բաղադրիչների միջոցով:

Կառավարում և մշակույթ. սահմանում է վերահսկողական պարտականություններ և ամրապնդում էթիկական վարքագծի կարևորությունը:

Ռազմավարություն և նպատակներ. կազմակերպական նպատակները կապում է ռիսկի նույնականացման, գնահատման և դրան արձագանքելու հիմքերի հետ:

¹ Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission "Internal Control Integrated Framework (COSO)", May 1994, p.13

² Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission "Internal Control Integrated Framework (COSO)", May 1994, p.19

Գծապատկեր 6. COSO հայեցակարգի փոխկապակցված բաղադրիչները¹

Ներկայացում. պահանջում է ռիսկերի գերակայության վրա հիմնված արդյունավետության մասին հաշվետվությունների ապահովում:

Վերանայում. SS աուդիտի և շարունակական մոնիթորինգի միջոցով ուժեղացնում է ռիսկերի կառավարման բաղադրիչները:

Տեղեկատվություն, հաղորդակցություն և զեկուցում. անհրաժեշտ տեղեկատվության հավաքագրում և շահառու կողմերին օպերատիվ ներկայացում:

Այնուամենայնիվ, SS աուդիտի և ողջ ներքին աուդիտի իրականացման տեսանկյունից COSO հայեցակարգը տրամադրում է «առաջնորդվելու գաղափարներ» վերջնական նպատակներին հասնելու համար: Մինչդեռ COBIT ստանդարտը գալիս է ցույց տալու, թե ինչպես է պետք սահմանել և իրականացնել տեղեկատվական համակարգերի և դրանց հիմնական օգտագործողների նկատմամբ արդյունավետ վերահսկողություն:

Տեղեկատվական համակարգերի աուդիտի և վերահսկողության ասոցիացիայի (ISACA - Information Systems Audit and Control Association) կողմից մշակված COBIT (Control Objectives for Information and Related Technologies) հայեցակարգը աշխարհում ընդունված ստանդարտ է, որի կիրառմամբ վերահսկողություն է սահմանվում SS կառավարման նկատմամբ:

¹ <https://reciprocitylabs.com/what-are-the-differences-between-cobit-coso/>

1996	• COBIT 1 - ԱՌԻԴԻՏ
1998	• COBIT 2 - ՎԵՐԱՀԱՅՈՂՈՒԹՅՈՒՆ
2000	• COBIT 3 - ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ
2005 -2007	• COBIT 4.0/4.1 - ՏՏ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ
2012	• COBIT 5 - ՏՏ ԿՈՐՊՈՐԱՏԻՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ
2018	• COBIT 2019 - ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ ԵՎ ԱՌԻԴԻՏ

Գծապատկեր 7. COBIT հայեցակարգի էվոլյուցիան¹

Սկզբնական շրջանում COBIT-ը դիտարկվում էր որպես առողիտության և վերահսկողական գործիք: Այժմ այն ոչ միայն թույլ է տալիս գնահատել ՏՏ ստորաբաժանումների աշխատանքն ու ՏՏ կառավարումը, այլև կառուցել կազմակերպության կողմից սահմանված նպատակներին համապատասխան ՏՏ առողիտի ու կառավարման գործուն համակարգ:

COBIT հայեցակարգը սահմանում է վերջնական նպատակներ ինչպես ՏՏ-ի, այնպես էլ ողջ կազմակերպության համար և առաջարկում է այդ նպատակների քարտեզը: COBIT 5² հայեցակարգը առանձնացնում է ողջ կազմակերպության համար 17 նպատակներ, ինչպես նաև ՏՏ համակարգերին առնչվող 17 նպատակներ: Վերջիններս որոշվում են ցուցանիշների հավասարակշռված համակարգի միջոցով (**balanced scorecard**)՝ **հիմք ընդունելով ֆինանսները, պատվերները, ներքին վերահսկողությունը, կրթությունն և զարգացումը որպես առաջնահերթություն:**

Աղյուսակ 1. Կազմակերպության ՏՏ նպատակները³

Ցուցանիշներ	ՏՏ նպատակներ
	ՏՏ և բիզնես ռազմավարությունների համապատասխանություն
	ՏՏ ներքին իրավական ակտերի պահանջներին

¹<https://www.semanticscholar.org/paper/IT-Governance-Frameworks-and-COBIT-A-Literature-Mangalaraj-Singh/144378e033ba4e2c218347d9432e6a7aefdbd6e3/figure/0>

² <https://www.isaca.org/resources/cobit/cobit-5#sort=relevancy>

³ <https://www.securitylab.ru/blog/personal/80na20/157990.php>

Ֆինանսներ	համապատասխանություն
	Ղեկավարության առաջատար լինելը SS ոլորտի որոշումների կայացման գործընթացում
	SS կիրառմանն առնչվող ռիսկերի կառավարում
	SS ներդրումների և մատուցվող ծառայություններից ստացված օգուտների իրացում
	SS ծախսերի, եկամուտների և ռիսկերի թափանցիկություն
Պատվերներ	Բիզնեսի պահանջներին համապատասխան SS ծառայությունների մատուցում
	Հավելվածների, տեղեկատվության ու SS այլ ծառայությունների խելամիտ օգտագործում
Ներքին վերահսկողություն	SS համակարգի ճկունություն
	Տեղեկատվական անվտանգություն
	SS ակտիվների, ռեսուրսների և հնարավորությունների օպտիմալացում
	Նորարարությունների և հավելվածների ներդրման միջոցով բիզնես գործընթացների անխափան աշխատանքի ապահովում
	Ժամանակի, բյուջեի և որակի պահանջներին համապատասխան ծրագրերի և նախագծերի կատարումից օգուտների ստացում
	Որոշումների կայացման համար հուսալի և անհրաժեշտ տեղեկատվության հասանելիություն
	Մուտքի ներքին փորձերի նկատմամբ վերահսկողություն
Կրթություն և զարգացում	Մրցակցային և մոտիվացված SS անձնակազմ
	Բիզնես նորարարությունների կատարման համար գիտելիք, փորձ և նախաձեռնողականություն

Վստահորեն կարող ենք ասել՝ կազմակերպության ռազմավարական նպատակները իրականանում են, երբ իրականանում են դրանց հետ կապված SS նպատակները: Վերջիններիս արդյունավետ կատարման համար անհրաժեշտ է անընդհատ ներքին վերահսկողություն, որտեղ իր ուրույն տեղն ունի SS աուդիտը, SS աուդիտորների կողմից կատարված գնահատումները, մշակված աջակցող ռազմավարական միջոցառումները:

Հայեցակարգը նկարագրում է նաև SS գործընթացների կառավարման գնահատումը աուդիտորների կողմից: Այս համատեքստում գործընթացը իրենից ներկայացնում է գործողությունների ամբողջություն, որոնք համատեղում և օգտագործում են ռեսուրսներն ու կարողությունները արդյունքի հասնելու համար, ինչն էլ ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն օգնում է հասնել շահագրգիռ կողմերի նպատակներին: Մուտքային տվյալները գործընթացի կատարման պրոցեսում վերածվում են էքսային տվյալների, այսինքն՝ արդյունքի:¹

SS աուդիտի կողմից SS համակարգի գնահատումը բարդագույն գործընթաց է, այդ իսկ պատճառով ցանկալի է դրանք բաժանել նշանակալի և բովանդակային մասերի:

Նպատակներ. Որքան դժվար է հասնել նպատակներին, այնքան ավելի շատ պահանջներ են առաջադրվում SS գործընթացներին: Նախ մենք ակնկալում ենք, որ նպատակները ինչ-որ չափով կիրականացվեն: Դրան հասնելով՝ ցանկանում ենք, որ նպատակին հասնելու գործընթացը անընդհատ կատարվի և կայուն լինի: Հասնելով դրան՝ ցանկանում ենք, որ նպատակի իրականացումը երաշխավորված լինի փոփոխությունների ցանկացած համակցության պարագայում: Այս ամենի արդյունքում մենք հանգում ենք այն մտքին, որ գործընթացի գնահատման տարբեր փուլերում նպատակները կարող են գտնվել հասունության տարբեր մակարդակներում:

Աղյուսակ 2. Նպատակների հասունության մակարդակները²

Թերի/անավարտ	Գործընթացը դեռևս պատրաստ չէ նպատակային նշանակության կիրառության
Ավարտված	Գործընթացը պատրաստ է նպատակային նշանակության կիրառության
Կառավարելի	Առկա գործընթացները գտնվում են փոփոխությունների կատարման փուլում
Տեղադրված	Գործընթացը պատրաստ է սպասվելիք արդյունքների ապահովմանը
Կանխատեսելի	Գործընթացը արդեն արդյունքներ է տալիս՝ կանխատեսելի սահմանափակումների պարագայում

¹ <https://edu.cleverics.ru/subject-field//articles/554-cobit5-pam>

² Կազմված է հեղինակի կողմից:

Շահագրգիռ կողմեր. Նրանցից հիմնականները սահմանում են նպատակները, տիրապետում են ռեսուրսներին, մի մասը դնում է սահմանափակումներ, որոնց առկայությամբ գործընթացները պետք է աշխատեն, մյուս մասը կատարողներն են, ովքեր անմիջականորեն մասնակցում են գործընթացին:

Նշանակալից շահագրգիռ կողմերին տարանջատելու, նրանց նպատակները, պատասխանատվությունը և լիազորությունները գնահատելու համար SS աուդիտի ընթացքում կիրառվում է դերերի և պարտականությունների բաշխման մատրիցը՝ RACI-ի¹ դիագրամը՝ առանձնացնելով հետևյալ դերերը.

Պատասխանատու (Responsible),

Հաշվետու (Accountable),

Խորհրդատու (Consulted),

Տեղեկատվություն տրամադրող (Informed):²

Կատարողներ. Գործընթացում նրանք կարևորվում են թե՛ որպես ռեսուրս, թե՛ որպես ունակություն: Առաջին դեպքում գնահատվում է կատարողների թվի օպտիմալությունը, երկրորդ դեպքում՝ նրանց գիտելիքները, հմտություններն ու կարողությունները:

Գործողություններ. Հաճախ սերտ կապ ունեն շահագրգիռ կողմերի հետ: Սրանց գնահատումը SS աուդիտորները սկսում են գործելակերպի գնահատմամբ: COBIT-ի լավագույն փորձը սահմանվում է՝ հիմնվելով այն կազմակերպությունների փորձի վրա, որոնք SS արդյունավետ կառավարման և ներքին վերահսկողական մեխանիզմների կիրառմամբ հաջողությամբ հասնում են իրենց նպատակներին: Սակայն այստեղ պետք է հաշվի առնել երկու կարևոր հանգամանք.

Գործելակերպի կրկնօրինակումը առանց խորքային վերլուծության և հնարավորությունների ու առանձնահատկությունների գնահատման անիմաստ գործընթաց է:

Կարևոր է հասկանալ, որ գործելակերպը, ինչպես նաև գործընթացի մյուս մասերը կարող են լինել, ինչպես համընդհանուր, այսինքն՝ կիրառելի բոլոր գործընթացների համար, այնպես էլ՝ եզակի:

¹ Նկարագրում է բիզնես գործընթացներում տարբեր դերերի մասնակցությունը ծրագրերի կատարման մեջ:

² <https://edu.cleverics.ru/subject-field//articles/524-overview-of-the-principles-cobit-5>

Ռեսուրսներ. Սրանք հաճախ ներառում են կառավարման համակարգեր, մոնիթորինգի և կառավարման այլ գործիքներ, որոնք անհրաժեշտ է գնահատել գործունակության, անհատականացման, օգտագործողի համար հարմարավետության, աշխատանքի համար անհրաժեշտ այլ որակների տեսանկյունից:

Տեղեկատվություն. Այստեղ անհրաժեշտ է առանձնացնել գործընթացում ներառված տեղեկատվությունը (մուտքային տվյալներ), գործընթացում առաջացած կամ օգտագործվող տեղեկատվությունը, որպես արդյունք ստացված տեղեկատվությունը (ելքային տվյալներ): Համաձայն ISO 15504 ստանդարտի՝ տեղեկատվությունը համարվում է «աշխատանքային արտադրանք»՝ բաժանվելով հետևյալ տեսակների.

քաղաքականություններ (խաղի կանոններ),

պլաններ (փաստաթղթավորված մտադրություններ),

գրառումներ (մտադրությունների կատարման հավաստումներ):

Տեղեկատվությունը կարող է մի գործընթացի համար լինել ելքային տվյալ և միաժամանակ մի քանի այլ գործընթացների համար մուտքային տվյալ:¹

Չնայած քննարկված երկու հայեցակարգերի միջև առկա նմանություններին՝ դրանք կազմակերպության համար և SS աուդիտի իրականացման գործընթացում տարբեր գործառույթներ են կատարում:

Եզրակացություններ. Տեղեկատվական անվտանգության սպառնալիքները նոր մարտահրավերներ են ստեղծում կազմակերպությունների համար: Վերջիններս կարող են համարժեք արձագանք ստանալ SS արդյունավետ կառավարման իրականացմամբ, ինչը հնարավոր կլինի ներքին վերահսկողության համակարգի ներդրմամբ՝ այդ հարցում ապավինելով ներքին և SS աուդիտորների մասնագիտական կարողություններին, փորձին և գիտելիքներին: Այս համատեքստում մասնագիտացված կառույցների կողմից մշակված հայեցակարգերն ու ստանդարտները յուրահատուկ ուղեցույց են հանդիսանում՝ առաջարկելով ինչպես բիզնես նպատակներին, այնպես էլ SS նպատակներին հասնելու լավագույն ուղիների ընտրության հնարավորություններ:

COSO հայեցակարգը առաջարկում է ներքին վերահսկողությունն ուժեղացնելու, ներքին աուդիտին աջակցելու, ռիսկերը կառավարելու ու կանխելու հիմնական հասկացություններ: Մինչդեռ COBIT-ն, աջակցելով SS աուդիտի անցկացման ողջ գործընթացին, օգնում է կազմակերպությանը հասնել նպատակներին՝ SS հնարավորությունները խելամիտ, արդյունավետ և անվտանգ օգտագործելու միջոցով:

¹ <https://www.itexpert.ru/rus/newsline/articles/detail.php?ID=14917>

COSO հայեցակարգի դրույթներն ակտիվորեն կիրառող կազմակերպություններին COBIT հայեցակարգը հնարավորություն է տալիս կատարելագործվել՝ իրենց ձեռնարկատիրական գործունեության SS պատկերը ձևավորելու և բարելավելու համար: Կարող ենք ասել, որ COSO-ն ապահովում է կազմակերպությունների «արտաքին տեսքը», COBIT-ը թույլ է տալիս «հարստացնել ներքին պատկերը»՝ SS առույտի ակտիվ կիրառմամբ:

COSO և COBIT հայեցակարգերը լրացնում են միմյանց և հանդիսանում են ձեռնարկության կառավարման և SS կառավարման կարգավորման շրջանակներում ներքին վերահսկողության պրակտիկայի ներդրմանը, գործունեության գնահատմանն ու կատարելագործմանն օժանդակող ուղեցույցներ:

Лилит Мирзоян, Роль аудита информационных технологий в контексте системы внутреннего контроля в современных условиях - В век цифровых технологий необходимо правильно оценить роль и эффективность внутреннего контроля, в данном контексте внутреннего аудита, а также ИТ-аудита, который является неотъемлемой частью последнего. Основная ответственность ИТ-аудита заключается в оценке и улучшении управления информационными системами и системами контроля. Однако сейчас внутренний аудит в Армении и особенно ИТ-аудит нужно «расхваливать», потому что недостаток осведомлённости в области ИТ и соответствующих знаний, а также специалистов приводит к существованию хрупкой системы информационной безопасности. Преодоление всего этого повысит роль ИТ-аудита в необходимости его проведения как обязательного элемента системы внутреннего контроля.

Обоснование эффективности ИТ-аудита чётко изложено в Международном стандарте информационной безопасности ISO 27001, который устанавливает необходимость ИТ-аудита в контексте постоянного улучшения управления ИТ с точки зрения адекватности управления ИТ-рисками.

Lilit Mirzoyan, The role of information technology audit in internal control system in current conditions - In the age of digital technology, it is necessary to properly assess the role and effectiveness of internal control, in this context, internal audit, as well as IT auditing, which is an integral part of the latter. The main responsibility of IT auditing is to evaluate and improve the management of information and control systems. However, internal auditing in Armenia now, and especially IT auditing, needs to be "praised" as the lack of IT awareness, relevant knowledge, as well as specialists leads to the existence of a fragile information security system. Overcoming all this will increase the im-

portance of the role of IT audit the need to conduct it as a mandatory element of the internal control system.

The rationale for the effectiveness of IT auditing is explicitly set out in ISO 27001 International Information Security Standard, which sets out the need for IT auditing in the context of continuous IT management improvement in terms of adequacy of IT risk management.

ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԳԱՑՈՒՄԸ՝ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՊԱՅՄԱՆ

ՎԱԼԵՐԻ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

Բանալի բառեր - պետություն, պետականություն, պետականության զգացում, 405 թ., 428 թ., Մեսրոպ Մաշտոց, Վռամշապուհ Արշակունի, Սահակ Պարթև, Մովսես Խորենացի, Փավստոս Բուզանդ, Ղազար Փարպեցի, Կորյուն, Ավարայրի ճակատամարտ, «պետությունը՝ որպես գերագույն արժեք»:

Հայոց պատմության պանծալի տարեթվերից է **405**-ը: Գրերի գյուտի լուսավոր տարին՝ հավերժ պայծառ տոն հայախոսներիս համար: Կողքին դնենք **428**-ը՝ հայոց ամենասև, ամոթալի թվականը, պետականության ինքնակործանման տարին, այնքան սև ու ամոթալի, որ ազգային ինքնարդարացման բնագոյով գրեթե ջնջվել է մեր հիշողությունից¹:

Ինչո՞ւ եմ սրանք կողք-կողքի դնում: Եվ ի՞նչ են դրանք մեզ ասում՝ այսպես կողք-կողքի: Զե՞ որ 405-ին հոգևոր վերելք է եղել, համաժողովրդական ցնծություն, համազգային խանդավառություն, թարգմանչաց շարժում, մշակութային զարթոնք... «Անդ էր այնուհետև,– վկայում է **Կորյունը**,– սրտալիր ուրախութիւն և ակնավայել տեսիլ հայելւոյն»²: «Լուսաւորեալ աշխարհս Հայոց», ասում է **Ղազար Փարպեցին**, բազմացան գրիչների դասերը, բացվեցին դպրոցներ, «պայծառացան եկեղեցիք»³:

Հիրավի, համազգային միասնության և միակամության, համազգային վեհացման երանելի ժամանակ է եղել: Հայոց լուսավորիչը՝ **Մեսրոպ Մաշտոցն** ունեցել է հզոր համախոհ-հովանավոր-աջակիցներ՝ աշխարհիկ տերը՝ **Վռամշապուհ Արշակունին** և հոգևոր տերը՝ **Սահակ Պարթև** կաթողիկոսը: Այդուհանդերձ, առերևույթ տարօրինակ կերպով (բայց իրականում, ինչպես կպարզենք, միանգամայն հատկանշական), գրերի գյուտի մեծարման մեջ ձևավորվել է մի ավանդույթ, որը եթե ոչ նսեմաց-

¹ Երբ սույն հատվածի հակիրճ տարբերակը հաջողվեց 2005 թ. աշնանը հրապարակել մամուլում՝ «405 և ... 428» վերնագրով, ապա միայն վերնագիրը կարդացողներից շատերը ասել ու ջահել, կիրթ ու անկիրթ հայեր, որպես կանոն, հարց էին տալիս՝ «Ի՞նչ է եղել 428-ին»... Իսկ հոբելյանական տարվանից տեղյակները «գլխի էին ընկնում»՝ «հա, ուզում եք ասել, թե գրերի գյուտը ոչ թե 405 թվին է եղել, այլ 428-ի՞նչ...»

² **Կորյուն**, Վարք Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի, Եր.: Հայաստան, 1994, էջ 97:

³ **Ղազար Փարպեցի**, Հայոց պատմություն, Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1982, էջ 42:

նում, **ապա զգալիորեն նվազեցնում է աշխարհիկ իշխանության, պետության ղեկավարի դերը**: Իբր կաթողիկոսին և Մաշտոցին... դեռ հարկ է եղել համոզելու Վռամշապուհին սեփական այրուբեն ստեղծելու կարևորությունը:

Այսպես, **Սովսես Խորենացին** պնդում է, թե գրերի հարցում «թագավորն անփույթ գտնվեց», և «նրան սկսեցին թախանձել, որ այդ կարևոր բանին հոգ տանի»¹: **Ղազար Փարպեցին** ավելի ճոխ է ներկայացնում թագավորին համոզելու այդ մտացածին պարագան, հորինում նրա շահամիտմանն ուղղված հորդոր. «Շտապի՛ր, որ քո ժամանակո՛ւմ լինի Հայոց աշխարհի համար մեծ և օգտաբեր այս գյուտը, որն ապագայում պիտի քեզ բերի առավել մեծ շահ, անմոռաց հիշատակ և երկնային վայելքների օգուտ, քան քո թագավորական իշխանությունն է կամ քեզնից առաջ եղած քո Արշակունյաց տոհմակից նախնիները»²:

Մինչդեռ գրերի գյուտի պատմության մասին ամենահավաստի սկզբնաղբյուրը՝ **Կորյունի** վարքագրությունը, մեզ այլ բան է ասում: Պատմիչը ոչ միայն արձանագրում է երեք մեծերի համախոհությունն ու վարվելակերպի միասնականությունը, այլև քանիցս շեշտում է **հայոց թագավորի նախաձեռնողականությունը**, մասնավորապես՝ շիփ-շիտակ վկայում է, թե Մաշտոցը գործել է «հրամանաւ արքայի և միաբանութեամբ սրբոյն Սահակայ»³:

Եվ, իսկապես, բարենորոգիչ արքան չէր կարող չխորհել պետական գրագրության հայերէնացման մասին (և իսկապես էլ մտաւոգ է եղել այդ խնդրով, ինչպես կարելի է եզրակացնել թեկուզ նույն պատմիչների կցկտուր տեղեկություններից, իսկ առավել լրիվ՝ Վռամշապուհ արքայի լուսավորչական եռանդուն գործունեությունից): Չէ՞ որ հատկապես Վռամշապուհին է ուղղորդում Մաշտոցին Դանիել եպիսկոպոսի մոտ, դարձյալ ինքը՝ արքան է ապսպրում Վահրիճ սուրհանդակին մեկնելու Դանիելի մերձավորի՝ Հաբելի մոտ՝ զինելով նրան համապատասխան հրովարտականերով:

Այստեղ հարկադրված եմ հիշեցնելու Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքի և գործի ուսումնասիրության երախտավոր **Արտաշես Մարտիրոսյանի** միանգամայն հիմնավոր դիտարկումը՝ արված գրեթե քառասուն տարի առաջ. «Ազգային գրի ստեղծման մեջ Վռամշապուհը մեծ դեր ունի իբրև պետական խելացի և հեռատես գործիչ, և նրա վարքագիծը անթերի է: Նա է ընթացք տալիս այդ գաղափարին.... Միննույն է, որքան էլ հանճարեղ լի-

¹ **Սովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, Եր.: Հայաստան, 1990, էջ 213:

² **Ղազար Փարպեցի**, Հայոց պատմություն, էջ 33:

³ **Կորյուն**, Վարք Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի, էջ 89:

ներ Մաշտոցը և որքան էլ մեծ Սահակի ջանքերը, առանց պետական միջամտության այդ գործը չէր կարող ավարտի հասնել»^{1*}:

Հավելեմ ավելի վաղ արտահայտված ևս մեկ կարծիք (փաստարկման «ipse dixit» սկզբունքի համաձայն): Հայոց պատմության խորագիտակ հեղինակություններից **Լեոն** դեռ 1904 թ. իր «Ս. Մաշտոց» գրքում պարզ ու հստակ բնութագրել է Վռամշապուհ արքայի գործելակերպի խորքային դրդապատճառը. «Վռամշապուհը նախավերջինն էր Արշակունի թագավորների մեջ: Կարծես բնագդով նա գիտեր, որ մոտենում է վերջը, ուստի պետք է տալ ժողովրդին ապրելու, գոյություն պահպանելու մի այնպիսի միջոց, որ խախտու չէ գահերի պես, քանի որ ապրում է սրտերի և մտքերի մեջ: Եվ նա իր իշխանությունն ու ամբողջ բարի կամեցողությունը դնում է Մեսրոպի և Սահակի տրամադրության տակ բարի գործը հաջողեցնելու համար»²:

Լավ, մի պահ ընդհատենք այս, թվում է՝ ինքնին հասկանալի ճշմարտության ավելորդ հիմնավորումը և դիմենք իրական կյանքին: Ահավասիկ, Երևանի պետական համալսարանի կենտրոնական մասնաշենքի դիմացի հրապարակում 2002 թ. սեպտեմբերի 3-ից կանգնած է «**Սահակ Պարթև և Մեսրոպ Մաշտոց**» (պաշտոնական անվանումն է) վեհաշուք խմբաքանդակը (հեղինակը հանձարեղ քանդակագործ Արա Սարգսյանն է, ճարտարապետը՝ Ռոմեո Ջուլիակյանը): Թող ընթերցողը անցնող-դարձողներին դիմի, թե ո՞վ պիտի իրավամբ և ըստ արժանվույն երրորդը լիներ հայոց այս մեծերի կողքին. պատասխանը, ավելի ստույգ՝ դիմացինի զարմացական հայացքը, ամեն ինչ կասի...

Վերադառնանք պատմիչներին: Ըստ իս, Վռամշապուհի հրամանը հիշատակող և մեծաց եռյակի միաբանությունը կարևորող Կորյունի և հետագա եկեղեցական մեկնիչների վերաբերմունքի միջև աշխարհայացքային տարբերության պատճառը բնավ էլ վարքագրի տիրամեծարությունը չէ, այլ ամենից առաջ այն, որ Կորյունը ոչ միայն վարդապետ է եղել, Մաշտոցի նվիրյալ աշակերտը, այլև պետականության զգացումը պահպանած մտավորական: Եվ նա ոչ թե սոսկ աստիճանահարգություն է դրսևորում, այլև պետական մտածողություն:

Հատկապես **պետական մտածողությունը և պետականության զգացումն** են բացակայում այն պատմիչների աշխատություններում, որոնք 356 թ. Աշտիշատի կանոնադիր ժողովի մասին խոսելիս սոսկ փառաբանում են **Ներսես կաթողիկոսին**՝ անտեսելով արքայի **Արշակ Բ. Արշակունու** դերը: Մի թե հնարավոր էր համապետական նման միջոցառում առանց միապե-

¹ **Ա. Մարտիրոսյան**, Մաշտոց (պատմա-քննական տեսություն), Եր.: ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1982, էջ 221, 222:

² **Լեոն**, Մեսրոպ Մաշտոց, Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1962, էջ 59:

տի համաձայնության, անմիջական մասնակցության, արձակած կարգադրությունների, հրամանագրերի, տրամադրած նյութական միջոցների:

Հիշենք նաև Արշակի հեռահար միջոցառումը՝ ապահարկ քաղաքներ կառուցելու ծրագիրը, որպես ձևավորվելիք միասնական հզոր պետության գլխավոր նեցուկ, որը ոչ միայն չզիտակցվեց և ըստ արժանվույն չգնահատվեց, չգտավ աջակցություն, այլև թյուր մեկնաբանվեց, թշնամաբար ընկալվեց և վիժեցվեց (եկեղեցու եռանդուն մասնակցությամբ): Եվ դեռ այսօր էլ ինչպես հարկն է չի հասկացվել: Այլապես, Արշակ Բ-ի պետական գործունեությունը դրվատանքով նկարագրող հեղինակի տեսադաշտից ինչպե՞ս կարող էր դուրս մնալ **Արշակավանի** պատմությունը¹. առհասարակ՝ ոչ մի վերաբերմունք, կարծես չի եղել «պետականակերտման դժվարին ճանապարհին» նման մտադրություն: Մինչդեռ ունիտար պետությունների կայացման և հզորացման պատմությունը (դասական օրինակը Ֆրանսիան է) ցույց է տալիս, որ հատկապես քաղաքային բնակչության աճն է ապահովում կենտրոնաձիգ միասնական պետական կառավարման համակարգի գոյությունը և արդյունավետ գործառնությունը:

Կրկնեմ հարցադրումը: Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս 405-ին հաջորդեց 428-ը: 428 թ. դեռ ողջ էր Մեսրոպ Մաշտոց ուսուցչապետը (մահացել է 440 թ.): Կաթողիկոսը նույնն էր՝ Սահակ Պարթևը: Մահացել էր Վռամշապուհը (414 թ.): Գահին էր նրա որդին՝ Արտաշես Գ. Արշակունին:

Հավատա՞նք մեր վարդապետ-պատմիչներին, որոնք ջանք ու եռանդ չեն խնայել մրոտելու Արշակունի բոլոր արքաներին (բացի Տրդատ Մեծից, որի կյանքի ավարտը մինչև օրս էլ անհաս-կանալի է՝ մեծ ու հզոր արքան կրոնախնձ դարձավ. անտեր թողեց պետությունը ու գնաց ճգնելու հեռավոր լեռներում)²: Բնորոշ է հետևյալ օրինակը: Խորենացու վկայությամբ **Տիրան Արշակունուն** պարսից Շապուհ թագավորը դավադրաբար հրավիրում է իր մոտ և կուրացնել տալիս: Եվ ահա պատմիչները զարմանալիորեն «մոռանում» են, որ այդպես են վարվել իրենց թագավորի, իրենց պետության ղեկավարի, ինչպես ընդունված էր ասել՝ «բնիկ տիրոջ» հետ. նախատինքի ոչ մի բառ չեն ասում նենգ թշնամու հասցեին, այլ սոսկ անվա-

¹ Տե՛ս **Ար. Եղիազարյան**, Հայոց պետականության պատմության էջերից. Արշակ Բ-ի դարաշրջանը // Գիտական Արցախ, № 1, 2018:

² Արշակունիների հանդեպ վերաբերմունքի տեսակետից մեր եկեղեցին, կարծեք, մինչ օրս հեռու է մնացել քրիստոնեական ներողամտությունից. ապացույց՝ ողջ Հայաստանում չենք գտնի հայոց երևելի արքաների՝ Արշակ Բ.-ի և Պապի անունը կրող թեկուզ ամենափոքրիկ մի փողոց կամ այլ վայր: Երևանցիները կհիշեն, որ մի կարճ ժամանակահատված Ամիրջան փողոցը վերանվանվեց «**Վռամշապուհ արքայի**», բայց դա էլ, հավանաբար, մեծ պատիվ համարվեց:

յել կերպով չարախնդում են, թե «անօրեն» Տիրանը «արդար հատուցում ստացավ», «արժանիորեն կուրացվեց»¹:

Հավատա՞նք, թե իբր այնքան պիղծ ու արգահատելի արարած էր **Արտաշեսը**, որ հայոց իշխանական վերնախավն այլ ճար չուներ, քան դիմելու պարսից Վռամ թագավորին՝ խնդրելով առհասարակ վերացնել հայոց արքայական տոհմը (չմոռանանք՝ 362 տարի պետությունը ղեկավարած) և խնդրելու պարսիկ վերակացու կարգել հայոց գլխին:

Եվ մոռանա՞նք այն պերճախոս փաստը, որ իզամոլ, անգուսպ ցանկասեր հռչակված Արտաշես արքան (լավ է, գոնե, արվամոլ չեն հռչակել, ինչպես որ հայոց ամենաարժանավոր թագավորներից մեկին՝ Պապ Արշակունուն էին վարկաբեկում) հարազատ զավակն էր առաքինի Վռամշապուհ արքայի և սանիկը բազմաշնորհ Մեսրոպ Մաշտոցի:

Մովսես Խորենացին է վկայում. «Բայց Հայոց Արտաշի թագավորը սկսեց թաղվել անչափ անառակ ցանկությունների մեջ, այն աստիճան, որ բոլոր նախարարները նրանից զզվեցին»²: Բայց նույն Խորենացու մեկ այլ վկայությամբ էլ կարելի է կռահել հայոց իշխանական վերնախավի՝ սեփական արքային ներկայացվող «մեղադրականի» բովանդակությունը. պարսից Վռամ թագավորին նրանք Արտաշեսին ներկայացնում են... իբր «ապստամբություն» պատրաստող, «հույների կողմը թեքված»³:

Չհամաձայնելով միանալ նախարարների դավաճանական արարքին՝ **Սահակ Պարթևը** հետևյալ կերպ է հակափաստարկում. «Որովհետև նա դրոշմված է ավազանով, թեպետ անառակ է, նա պոռնիկ է, բայց քրիստոնյա է, մարմնով ապականված է, բայց հոգով անհավատ չէ, վարքով զեղի է, բայց ոչ կրակապաշտ, նա թուլություն ունի դեպի կանայք, բայց տարերքներին չի երկրպագում»⁴:

Սեփական ստոր քայլը պետական դավաճանությունը դիմացինի իբր անբարո վարքով արդարացնելը (ժամանակակից լեզվով «սև PR»-անելը), ինչպես տեսնում ենք, խորթ չի եղել մեր նախնայաց վերնախավին: Բայց եթե անգամ հավատանք, թե հայոց պետությունը վերացրած նախարարները հրեշտակաց դասին չեն զիջում իրենց մաքրակենցաղ վարքով կամ էլ ենթադրենք, թե չէին գիտակցում ի՛նչ մահացու հարված են հասցնում հայոց պետականությանը⁵, միևնույնն է, նրանց ճակատին հավիտենա-

¹ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 177, **Փավստոս Բուզանդ**, Հայոց պատմություն, Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1987, էջ 81, **Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի**, Հայոց պատմություն, Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1996, էջ 79:

² Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 228:

³ Տե՛ս անդ, էջ 229:

⁴ Անդ, էջ 228–229:

⁵ «Իրավաբանորեն հայկական կենտրոնացված պետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց 428 թվականին: Դա դինաստիաների փոխարինման նման մի բան չէր, ինչպես,

պես դաջված է **ուխտադրուժ դավաճանի դրոշմը**, մի մեղադրանք, որ Արշակունիի և ոչ մի արքայի հնարավոր չէ հասցեագրել:

Հարցրի՞ն նախարարները տիրադավ քայլն անելիս **Մեսրոպ Մաշտոցի կարծիքը** հայտնի չէ: Իսկ չէ՞ որ գրերի գյուտի հեղինակը պետք է աստվածություն եղած լիներ, հայոց կուռքը: Կորյունի վկայությամբ Մաշտոցը հայոց համար մի իսկական «օրենուսույց Մովսես» էր, իր աշակերտները՝ «մարգարեական դասը»: Եվ, իրոք, հայտնի է հաստատ, թե Մաշտոցն ի՞նչ վիթխարի հեղինակություն է ունեցել, ի՞նչ լայն աջակցություն իշխանավորներից, կրթական ընդգրկուն փոփոխությունները չէին կարող լինել այլ կերպ, առանց նյութական մեծ ներդրումների, կազմակերպական ծավալուն աշխատանքի: Մաշտոցը նաև միջազգային մեծ հեղինակություն է ունեցել. Բյուզանդիայի Թեոդոս Բ. կայսրը ոչ թե սոսկ ողջունում է Արևմտյան Հայաստանում հայերենի ուսուցման գաղափարը, այլև ավելին է անում. բյուզանդական արքունիքն է ստանձնում դպրոցների բացման ծախսերը: Ամենուր Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի բոլոր բնակավայրերում Մաշտոցը գործել է թե՛ իշխանավորների, թե՛ հանրության տարբեր խավերի լիակատար աջակցության պայմաններում, առանց որևէ դիմադրության «անընդդիմակաց ի հակառակորդաց»¹:

Այդուհանդերձ մեզ՝ մեծ հայի նվաստ հետևորդներիս, բացարձակապես ոչինչ հայտնի չէ 428-ի հանդեպ նրա բռնած դիրքի մասին: Համենայն դեպս, ստույգ է այն, որ նախարարները չեն դիմել նրան, այլապես պատմիչները դա կհիշատակեին, ինչպես Սահակ Պարթևի դեպքում են հանգամանորեն գրել: Մաշտոցի բարեխիղճ ու բժախնդիր կենսագիրը ոչինչ չի հաղորդում այն մասին, թե գոնե չի՞ վրդովվել, չի՞ վշտացել գրերի արարիչը, **հայոց շիտակ լուսավորիչը** պետականության կորստյան պատճառով: Չի՞ վշտացել գեթ այնքան, որքան Սահակ Պարթևի մահվանից, երբ «բազում անձկայրեաց տրտմութեամբ և արտօսբագութ ողբովք և ծանրաթախիծ սգովք պաշարեալ դնէր»²:

Բայց... Մեծն հայորդու վարքը ոչ մի տեղ չի արձանագրված. հանրային վիթխարի կշիռ ունեցողը, կարծեք, գոյություն էլ չի ունեցել³: Միգուցե

օրինակ, իր ժամանակ Արշակունիները փոխարինեցին Արտաշիսյաններին» (**Գ.Խ. Սարգսյան**, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, Եր.: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1962, էջ 67–68):

¹ Կորյուն, Վարք Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի, էջ 101:

² Անդ, էջ 104:

³ **Խորենացին** երկու առիթով է հիշատակում Մեսրոպ Մաշտոցին. մեկը, երբ եպիսկոպոսների բազմության հետ նա էլ է խնդրանքով դիմում Վռամ թագավորին Սահակ Պարթևին վերստին կաթողիկոս դարձնելու, երկրորդ, երբ Սահակը, իր խիստ սահմանափակ լիազորությունների շրջանակում (քանի որ Վռամը Շամուել անունով մի

հանրության վերաբերմունքի յուրատեսակ արձանագրումն է Կորյունի այն վկայությունը, թե Մաշտոցը վշտացել է, տանջվել է՝ տեսնելով, որ չունի այլևս Հայաստանի ապագայի համար հոգացող համախոհներ «զի ոչ ոք ուներ համաշունչ թե ընտանեբար հոգացել վասն Հայաստանեաց»¹: Փոխարենը Խորենացին չի մոռանում հիշատակել, թե նրա մահվանից հետո հուղարկավորության համար «աղմուկ և շփոթություն» ծագեց, այնքան որ մեծ պատիվ էր հայ վերնախավի ներկայացուցիչների շրջանում երանելի Մեսրոպ Մաշտոցի աճյունը իրենց հայրենի տիրություն թաղելը²:

Իսկ Սահակ Պարթևը: Մի կողմ քաշվելու, ինքնարդարացման թույլ փորձի փոխարեն (ախտավոր ոչխարի հայոց արքայի ու առողջ գայլի պարսիկ թագավորի համեմատությամբ խրատական, սակայն անարդյունավետ փաստարկումը) կաթողիկոսը չէ՞ր կարող արգելել նախարարներին կատարելու ազգադավ, պետականադավ արարքը: «Եվ ապրելով երկար տարիներ ու հասնելով խոր ծերության վախճանվեց խաղաղ հանգստությամբ»³:

Իսկապե՞ս, մի՞թե խիղճը հանգիստ է եղել, ժողովրդի հանդեպ պարտքը լրիվ մարա՞ծ: Թե՞ եկեղեցուն ձեռնտու էր հայոց պետության կործանումը, որ հետո միայնակ ստանձներ «պետականության» դերակատարումը, հետագայում հպարտանար «անպետական պետություն» լինելու իր իսկապես կարևոր, գործառնություն⁴: Քրիստոնեությունը պիտի ավարտե՞ր հայոց դարավոր մշակույթը ոչնչացնելու և հանրային ամբողջ կյանքը նորովի վերակառուցելու իր նպատակը:

Ինչո՞ւ ժողովուրդն ինքը չըմբոստացավ: Հանրությունը մի՞թե չանհանգստացավ ինքնուրույն պետականության կորստյան վտանգից: Ո՞ւմ էր ուղղված Սողոմոնի առակներից թարգմանված հայատառ առաջին խոսքը «ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»: Տիրադավությունը մի՞թե աստվածային խրատ էր: Օտար տերն ավելի՞ սիրելի էր:

Եվ հետո ևս 23 տարի անց (թվերի ի՞նչ մոգություն) **հանուն ինչի՞ էր լինելու Ավարայրը:** Ի՞նչն էինք մենք պաշտպանում «Վարդանանց» պա-

ստրու էր նշանակել հայ կաթողիկոսին հակաթոռ) Մաշտոցին հաստատում է Վարդապետի Կաթողիկե եկեղեցում (Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 231, 233):

¹ Կորյուն, Վարք Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի, էջ 124:

Առնվազն տարօրինակ է կարդալ հակառակի մասին հավաստիացումը (մանավանդ՝ առանց որևէ աղբյուրի վկայակոչման). «428 թվականից հայոց պետականության կործանումից հետո ինչպես Մեսրոպ Մաշտոցը, այնպես էլ հայ առաջադեմ մտածողները, ելնելով հայ ժողովրդի անմիջական պահանջմունքներից և հասարակական ինքնատիպ գաղափարներից, հանգում էին ուշագրավ և նոր եզրակացությունների» (Յու.Ս. Գասպարյան, Սոցիոլոգիական մտքի զարգացումը Հայաստանում IV–VIII դարերում, Եր.: Լիմուշ, 2014, էջ 35):

² Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 235:

³ Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Եր.: ԵՊՀ հր., 1982, էջ 83:

⁴ Մարտիրոսյան Ա., Մաշտոց (պատմա-քննական տեսություն), էջ 133:

տերազմում: Հայոց պետականությունը (թող որ ոչ լրիվ ինքնիշխան, Հռոմից ու Պարսկաստանից կախման մեջ), որն արդեն չունեինք, քանի որ ԿԱՄՈՎԻՆ ՀՐԱԺԱՐՎԵԼ ԷԻՆՔ:

428-ին, ցավով արձանագրում է **Ղազար Փարպեցին**, «Հայոց աշխարհն ընկավ Պարսից անօրեն լծի տակ: Եվ Հայոց իշխաններն էլ, իբրև Արտաշեսին մատնելու վարձ, Պարսից թագավորից ստանալով պատիվներ ու մեծարանքներ.... եկան իրենց աշխարհը»¹: **Մովսես Խորենացու «Ողբի»** հիմնավորումներից են հենց «հայոց չար միաբանության» արձանագրումը, «իրենց թագավորին դեն գցելու», հայոց աշխարհը պարսիկ կառավարող բերելու եղկելի արարքը, հայոց թագավորության կործանումը²:

Այս «չար միաբանություն» բնութագրումը հուշում է, որ **Արշակունի վերջին թագավորի կողքին ոչ մեկը չի կանգնել**. հայոց, թեկուզ կիսաինքնուրույն թագավորության պահպանման օգտին հանդես չի եկել և ոչ մի նախարար: Երբևէ կիմանա՞նք, թե Վարդան Մամիկոնյանը և Վասակ Սյունեցին ի՞նչ դիրք են բռնած եղել, դուլզն-ինչ գիտակցե՞լ են անկախ պետության կորստյան անխուսափելի հետևանքները: Հատկապես այդ երկուսին եմ առանձնացնում, քանի որ նախարարական հզոր տոհմերի այդ ներկայացուցիչները հետագայում դառնալու էին և սերունդներին մատուցվելու էին որպես հայ կանոնիկ պատմագրության հակոտնյա կերպարներ:

Իսկ 428 թվականին պետական դավաճանության համար պատիվ ու մեծարանք ստացած նախարարներից շատերը 451-ին եղել են քաղաքական թատերաբեղում՝ և՛ հետագայում հայ եկեղեցու սրբերի շարքը դասվածները, և՛ «ուրացող», «դավաճան» անվանարկվածները):

Իսկ ի՞նչն է այդ անձանց մղել որոշակի դիրք բռնելու, ի՞նչ ենք տեսնում այդ «առաքինության պատերազմի» հիմքում: Պատմիչները **Վարդան Մամիկոնյանի** և զինակիցների դիրքորոշումը հստակ են հաղորդում՝ «տենչալից սպասենք մեր նահատակության օրվան»³, «ջերմեռանդ սիրով շտապում էին հասնել մարտիրոսության ժամին.... փութով ինքնահոծար փափագում էին վրեժխնդիր լինել հանուն եկեղեցու սուրբ ուխտի և իրենց անձերը մահու տալ Քրիստոսի սուրբ ու ճշմարիտ հավատի համար»⁴, գնում «դեպի բաղձալի նահատակություն»⁵:

Քրիստոնեության ապագայնացնող ազդեցության մասին է պրոֆեսոր **Արամ Սարգսյանի** հետևյալ արդարացի դիտարկումը. «....Երբ Վարդան Մամիկոնյանն ու Ղևոնդ Երեցը Ավարայրում մինչև ճակատամարտն

¹ Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, էջ 59:

² Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 228:

³ Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, էջ 159:

⁴ Անդ, էջ 149:

⁵ Անդ, էջ 141:

սկսելը իրենց ելույթներով փորձում են ոգևորել զորքին, որևէ հի-շատակում չեն կատարում հայ ժողովրդի պատմությունից ու քաջ նախնիներից, այլ՝ Հին Կտա-կարանից, հրեաներից, մասնավորապես՝ Անտիոքի թագավորի դեմ մաքաբեղացիների պայքարից, եգիպտացիներից Մովսեսի վրեժ լուծելուց, Քրիստոսի զոհաբերությունից և այլն: Այն տպավորությունն է, թե հրեական զորք է, հրեա զորավար և հոգևորական, որ դուրս են եկել պայքարի՝ հրեական հավատն ու տարածքը պաշտպանելու համար»¹:

Արդ, հավատա՞նք, որ հայոց երևելի նախարարների, եթե ոչ ամբողջ երկրի, ապա գոնե սեփական «աշխարհի» համար հոգացող, սեփական կառավարչական պատասխանատվությունը զգացող «տերերի» վարքագծի միակ դրդապատճառը վասն քրիստոնեական հավատի նահատակվելն է եղել, ավելին՝ նահատակ դառնալն է գերագույն նպատակը, իսկ ճակատամարտը՝ միջոցը:

Ղազար Փարպեցին արտառոց մի իրողություն է մեզ հաղորդում: Պարզվում է, որ հայոց զորքը նախօրյակին ավելի վաղ է հասնում Ավարայրի դաշտ, գտնում պարսիկներին անպատրաստ, բայց... Բնավ չի աճապարում թշնամու վրա հարձակվել, նրան վնասել. «Եթե ուզենային, երամակարձակ այն ծուլերին կարող էին մեծ վնաս հասցնել, սակայն հետաձգելով մնացին այն օրը, քանզի նահատակություն փափագողները մտքներում չէին դրել հաղթելը, որպեսզի դրանից հետո էլ անվերջ տեսնեին հոգիները ծախողների ապականումը, այլ միշտ և ամեն օր շտապում էին հասնելու կոչման կետին ու տենչալի մարտիրոսությանը»²:

Լավ, չկար հայոց ինքնություն պետություն, որի պաշտպանության անհրաժեշտությունը փաստարկվեր («վասն հայրենյաց»), չկար հայոց թագավոր, որին տված հավատարմության ուխտը շեշտադրվեր, միգուցե հնարավոր չէր հիշատակել Արշակունի պանծալի արքաների հաղթանակները... Բայց հայրենի՞ ք, հող ու ջո՞ր, նախնյաց գերեզմաննե՞ր, վերջապես հարազատ ընտանիքների պաշտպանությունը...

Արդ, **Ավարայրի ճակատամարտի մեկնաբանությունն այնքան ծայրահեղ կրոնական** է, որ մեզ հիմք է տալիս ոչ միայն այն կասկածի տակ դնելու, այլև սեփական վարկածը հիմնավորելու (ոմանց համար, թերևս, նույնքան ծայրահեղական):

Դա 428-ի համազգային վերապրումն է, կատարվածի ուշացած իմաստավորումը («հայի ետին խելքը»): Անտարակույս, ոչ միայն հոգևորականները և աշխարհիկ վերնախավը, այլև հասարակ ժողովուրդն ընդդի-

¹ **Ա. Մարգարյան**, Որտե՞ղ որոնենք մեր ինքնությունը, և ո՞րն է հայ ժողովրդի առաքելությունը // Բանբեր Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի, № 1, 2015, էջ 147:

² Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, էջ 141:

մացել է դավանափոխությանը. եկեղեցիների կործանումը, սրբությունների պղծումը, մոզերի սանձարձակ քարոզչությունը, բռնի հավատափոխությունը, նաև դյուրին հավատափոխված հայրենակիցների դավաճանությունը ընդվզման հզոր ալիք են բարձրացրել: Արդարացի է նկատված, որ ապստամբությունը նախապես ուներ «տարերային բնույթ», հետո ստացավ «քաղաքացիական պատերազմի բնույթ»¹: Առաջնորդի խնդիրը լուծվեց այն պայմաններում, երբ **Հազկերտը հրաժարվել էր դավանափոխության ծրագրից**², այսինքն՝ կրոնական գործոնը ինքնին այլևս վճռորոշ չէր:

Բայց հայոց դիմադրության բարձրացած ալիքը, ըստ իս, նոր, պատմականորեն ավելի էական խնդիր պիտի լուծեր՝ **պետականության վերականգնումը**: «Պետականությունը վերականգնել» նշանակում է ամենից առաջ վերականգնել անկախ (թեկուզ հարաբերականորեն) պետությունը: Սա՝ է վերանորոգչական շարժման և դա ղեկավարող ազգային ուժերի առավելագույն ծրագիրը, գերագույն նպատակը, այլապես, օրինակ, Մարգարանական Հայաստանին էլ էին բնորոշ պետականության որոշ հատկանիշներ³, ԽՍՀՄ կազմում եղած ՀԽՍՀ-ին՝ նույնպես: Փորձեմ նաև սահմանում տալ բուն «պետականություն» հասկացությանը, որը բառարաններում և հրապարակումներում նույնացվում է «պետություն», «պետության կառուցվածք», «պետական կարգ» հասկացությունների հետ: Ահավասիկ՝ **«պետականությունը» պետությունն ստեղծելու, պահպանելու կամ վերականգնելու առարկայական պայմանների առկայությունն է և դրանք նպատակադիր կերպով գործադրելու համազգային կարողությունն ու կամքը**:

Եվ, իրոք, հասունացել էին առարկայական և ենթակայական պայմանները: Թարմ էր պետականության ամոթալի կորստյան զգացումը, գոշումը, ահռելի էր ոտքի կանգնած ժողովրդի թափը, հույս կար նաև հավատակից Բյուզանդիայից աջակցություն ստանալու: Չէր կարող այս վիճակում հայոց ամենամեծ ու հզոր տոհմերի միջև չսկսվել **գահակալական պայքար**, որին էլ, ինքնին հասկանալի, չէր կարող չխառնվել Պարսկաստանը. եթե Հայաստանը վերստին դառնում է կիսանկախ պետություն, ապա պարսիկներին, իհարկե, ձեռնտու էր սեփական պաշտոնյան՝ մարզպան Վասակ Սյունեցին (- Մասանյանների արքունիքում դաստիարակված, ի դեպ, մինչ Հայաստանի մարզպան կարգվելը, Վրաստանում մարզպան եղած):

¹ Տե՛ս անդ, էջ 176, 179:

² Տե՛ս **Շողիշե**, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1989, էջ 167-169:

³ Տե՛ս **Վ. Վարդանյան**, Հայոց պետականությունը Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո (V դ. - 630-ական թվականներ) // Պատմաբանասիրական հանդես, № 2, 2014:

Եթե իմ այս վարկածը ընթերցողին չափազանց կասկածելի է թվում (թեպետ զգուշացրել եմ, որ գործում եմ «Խոտորնակին՝ խոտորնակ» կարգախոսով), ապա թող իրեն հարց տա՝ իսկ ինչ կլինե՞ր, եթե Ավարայրի ճակատամարտում հայերը հաղթանակ տոնեին: Ի՞նչ է, մնալու էինք Պարսկաստանի կազմում, թե՞, առավել հավանականը հենց նոր արքայատոհմի հիմնադրումն էր լինելու, իհարկե, Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի գերապետության պայմանով:

Ավա՞ղ, հայերս դարձյալ միմյանց դեմ դուրս եկանք, անմիաբանության, անհանդուրժողականության, դավաճանության, փոխադարձ կոտորածների հետևանքով չկայացավ ո՛չ Մամիկոնյան արքայատոհմի հիմնադրումը, ո՛չ էլ Սյունաց: Երկիրը արյունաքամ եղավ, քաղաքականապես թուլացավ այն աստիճանի, որ **միայն 487 թ. հայերին հաջողվեց վերստին հայազգի մարզպան ունենալ՝ Վահան Մամիկոնյանին**, դրանով ապրել «անսպառ ուրախություն»¹, այսինքն՝ ծանր կորուստներից ու «բարոյական հաղթանակից» հետո ընդամենը վերադառնալ մինչավարայրը եղած կարգավիճակին: Դե, իսկ անկախ պետության վերականգնմանն արդեն հարկ եղավ շատ ու շատ երկար սպասել², մանավանդ՝ պետականության զգացումը չէր կարող չմարել և բացասաբար չանդրադառնալ հայոց ազգային բնավորության վրա³:

Դարեր հետո **Պարույր Սևակը**, ամենից առավել թափանցելով երևույթի խորքերը, արդա-բացիորեն կանվանի Մեսրոպ Մաշտոցին «մեր մեծագույն և անբաղդատելի քաղաքագետը», որը կանխազգաց պետականության մոտալուտ կորուստը և տվեց հայկականության պահպանման հզորագույն միջոցը՝ «թրի դեմ գրիչ»⁴:

Այդպես է, անտարակույս: Այդպես է՝ պատմության հետահայաց դիտարկմամբ: Բայց, այս բացատրությամբ արդյոք տուրք չե՞նք տալիս ճակատագրապաշտական նպատակաբանությանը: Հայոց Կասանդրա՞ ենք

¹ Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, էջ 435:

² Պետականության վերականգնումը պահանջում է, իսկապես, սխալների անաչառ վերլուծություն և գործելու հաստատականություն. «Մենք ոչ այլ ինչ ենք ցանկանում, այն էլ հոգու չափ, եթե ոչ միմիայն ետ ստանալու մեր սեփական և արդար ժառանգությունը, որ կորցրել ենք մեր անկարգության ու ծուլության պատճառով: Այն, ինչ որ անգիտությամբ կորցրինք, այսուհետև մեր պարտքն է (և դրան ընդհանուր իրադրությունն էլ է մղում) վերստին ստանալ խոհեմությամբ ու արիությամբ» («Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ», Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1991, էջ 54-55):

³ «Հետագա շատ դարերի ընթացքում հայը աստիճանաբար զրկվում էր պետական մտածողությանը բնորոշ բարերար ունակություններից, իսկ նման գաղափարական աղետի ծանր հետևանքները զգացվում են մինչև օրս» (Л. Мелик-Шахназарян, Характер армянского народа, Ереван: Тираст, 1999, с. 32):

⁴ Պ. Սևակ, Թրի դեմ՝ գրիչ // Պ. Սևակ, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ. 5, Եր., 1974, էջ 179:

հռչակում Մաշտոցին (ճիշտ է գործունյա, նախաձեռնող ի տարբերություն հույն գուշակուհու): Կամ եկեղեցական այն մեկնաբանությունը, թե իբր Մաշտոցը գրերը ստեղծել է հանուն այն բանի, որ ժամասացությունը ժողովրդին ավելի հասկանալի դառնա:

Այդուհանդերձ՝ մի թե գրերի գյուտը համարժեք էր պետականության կորստյանը կամ քրիստոնեության ազգայնացմանը: **Մի թե անխուսափելի էր պետականության կորուստը, մի թե պարտադիր էր «թրի» և «գրիչի» երկրնորանքը, մի թե անհրաժեշտ էր «գրիչ թրի փոխարեն» լուծումը:**

Պետությունը մեծագույն արժեք է, համազգային միասնականության առանցքը, ազգի հարատևության ամենագոր գրավականը:

Պետությունը, ըստ **Հեգելի**, ժողովրդի կազմակերպման ձևն է, իրական կեցության ապացույցը. «Առանց այդ ձևի, ժողովրդին, որպես ինքն իր մեջ բարոյական սուբստանցի, պակասում է օբյեկտիվությունը, ինքն իր և այլոց համար համընդհանուր և հանրանշանակ կեցության առկայությունը՝ ամրագրված օրենքներում, ուստի և նման ժողովուրդը ճանաչում չի գտնում. նրա ինքնությունությունը լոկ ձևական է, քանզի չունենալով օբյեկտիվ օրինականություն և ինքնին կայուն հիմնավորվածություն, նա զուրկ է սուվերենությունից»¹: Հետևաբար, ժողովուրդը (ազգը) ինքը պիտի գիտակցի պետականության արժեքը, եթե ցանկանում է ճանաչվել, աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա իր տեղը հաստատագրել, իր ինքնությունն ձայնը հնչեցնել մյուսների համաժողովում: Այսպես՝ պիտի հասկանանք մեծ փիլիսոփայի միտքը, նաև նրա արած նախազգուշացումը: Ժողովուրդը, որպես այդպիսին, հանուն սեփական լիարժեք գոյության և հարատևության հեռանկարի, պիտի խորապես ըմբռնի սեփական պետության համակարգաստեղծ իմաստը, պիտի ցանկանա, որ «իր պետությունը մնա պետություն», դե, իսկ եթե որևէ ժողովուրդ անտարբեր է դառնում պետության լինել-չլինելու հարցում, «ապա շուտով նա դադարում է ժողովուրդ լինելուց»²: Այլ կերպ ասած՝ պետության կորուստը ժողովրդի (ազգի) այլասերման, տարածուման, վերացման սկիզբն է, և, ընդհակառակը, պետության ստեղծումը կամ պետականության վերականգնումը հիմք է դառնում ժողովրդի (ազգի) քաղաքական, միասնականացման, ազգային զարթոնքի, մշակութային հզոր վերելքի:

Այո՛, եթե դեռ (կամ արդեն) չունես պետականություն պիտի ապավինես ազգը համախմբող այլ գործոնների լեզու, հավատք, մշակույթ, սովորույթ, կենցաղ և այլն: Եթե ազգային հանրույթը զրկվել է պետությունից,

¹ Гегель, Философия права. М.: Мысль, 1990, с. 373.

² Гегель, Позитивность христианской религии // Гегель, Работы разных лет, т. 1, М.: Мысль, 1970, с. 190.

ապա պարզ է ինքնստիճյան, որ պետականության միաբանող գործառույթը մնում է առավել հզոր ու հարմար կառույցին՝ եկեղեցուն: Մակայն, եթե ունենա պետություն... **Ինչպե՞ս կարող էր 405-ի համազգային վերելքին հաջորդել 428-ի համազգային անկումը՝ պետականության կորուստը:**

Այո՛, 405-ը միասնության տարի էր: Տեղին է նկատված. «Հայ ժողովրդի ողջ պատմության ընթացքում թերևս առաջին անգամ է, որ համաժողովրդական մի այդպիսի կարևոր հարցի նկատմամբ հայոց թագավորն ու հայոց կաթողիկոսը հանդես են բերում միաձույլ համերաշխություն և նյութապես ու բարոյապես ըստ ամենայնի օժանդակում նրա լուծմանը»¹:

Իսկապես, այդ միաձույլ համերաշխությունը ժամանակակից գիտության լեզվով կարելի է ընկալել որպես **հանրային կառավարման անդրանիկ և փառավոր հաջողությամբ պսակված փորձ:**

Գրերի «գյուտը» և դրան հաջորդած մշակութային վերելքը ոչ թե սոսկ պետական միջոցառում են եղել («Բարեփոխման ծրագիր»), ոչ արտաքին թելադրանք («Եվրաինտեգրում»), ոչ էլ քրիստոնեական հրաշք (գրերի հրաշապատում-հայտնության վարկածը մի թե չի նսեմացնում Մաշտոցի արածը²), այլ հանրային կյանքի կարգավորման ներքնապես թելադրված խնդիր, որի լուծման համար պահանջվեց մտավորականի սխրանք:

Գումարվել են **պետության կամքը, եկեղեցու հավատքը, ստեղծագործողի միտքը:**

Հիշելով հայոց պատմության «աստեղային ժամերը», բայց և ամոթալի պահերը մենք, ամենից առաջ, պիտի հաղթահարենք 2020 թվականի աշնանային պատերազմում պարտության պատճառած քաղաքական, բարոյական և հոգեբանական ճգնաժամերը, ամենակարևորը վերականգնենք հայոց պետականությանը հասցված դավադիր հարվածը:

2018 թ. «թավշյա» ինքնանվանյալ իշխանափոխությունից հետո հայոց պետականությունը հետընթացի մեջ է: Ինչպես հայտնի է, նախկին իշխանության ապիկար կառավարման հարուցած համաժողովրդական արդարացի դժգոհությունը հմտորեն գործադրելով բառացիորեն փողոցից իշխանության եկան կառավարչական աշխատանքի ծանրությանը մասնագիտորեն և հոգեբանորեն անպատրաստ, պատասխանատվության զգացումից զուրկ, լոկ անձնական շահերը հետապնդող, հետագայում պարզվեց՝ հիմնականում օտար ուժերին սպասարկող մարդիկ: Համավա-

¹ Գ. Մևակ, Մեսրոպ Մաշտոց, Եր.: Հայպետհրատ, 1962, էջ 21–22:

² Կորյունը նման բան չի հաղորդում: Հրաշքի ավանդույթը Մովսես Խորենացուց է գալիս, և միգուցե արժեք ունի քրիստոնեական դաստիարակության դիրքերից: Մինչդեռ **Մեսրոպ Մաշտոցը կատարել է հետազոտական տիտանական աշխատանք**, և այս հանգամանքի լավ լուսաբանումը պակաս արժեքավոր չէ հայ սերունդների մտավոր և բարոյական դաստիարակության համար:

րակի դեմ պայքարի ապաշնորհ կազմակերպումը, պատերազմի ողջ ընթացքում հանրությանը համապետական մակարդակով մատուցվող ապատեղեկատվությունն ու կեղծիքը, անխուսափելիորեն դեպի պարտություն տանող քայլերը, այնուհետև բուն այդ պարտության, մարդկային և տարածքային ահավոր կորուստների, հայ ժողովրդի անլուր նսեմացման հիմնական մեղավոր-ների՝ պաշտոններից կառչած մնալը աներկբա վկայում են, որ այս քաղաքական գործիչներին և պետական պաշտոնյաներին բացարձակապես խորթ է պետականության զգացումը: Պարզվեց նաև, որ Հայաստանը խեղդված է մի շարք պետությունների գործակալական ցանցերով, և հայագգի, սակայն հայոց պետականությունը քայքայող գործակալներով լեցուն են հանրային կյանքի կառավարման բոլոր ոլորտները: Զուր չէին, ուրեմն, արտերկրյա հիմնադրամները տարիներ շարունակ սնում, ծնում տարատեսակ հասարակական կազմակերպություններ «մարդու իրավունքների», «ընտանիքի պլանավորման», «կանանց հանդեպ բռնությունների դեմ պայքարի», «տեղեկատվության ազատության» և այլ գրավիչ կարգախոսներով, բայց բնավ ոչ հայաստանանպաստ գործունեությամբ:

Պետականության զգացումը այն համադարմանն է, որ հարկավոր է մեզ եղածը պահպանելու և հայոց պետությունը վերստին հզորացնելու համար: «Պետությունը որպես գերագույն» արժեք սա՛ պիտի լինի մեր ազգային գաղափարախոսության հիմքը, ամեն քաղաքացու արժեքային համակարգի առանցքը, ուստի նաև ամեն մի իշխանավորի իսկապես պետականամետ վար-քազդի գլխավոր չափանիշը:

Արդ ավարտին հիշեցնեմ **«405 և... 428»** հարցադրումը: Մի՞ թե այստեղ չպետք է որոնենք մեր պատմության մեջ կրկնվող ողբերգական առեղծվածը՝ պետականության պարբերական կորուստը....

2005 թվականը հորեղյանական անկեղծ ու նաև կեղծավոր, ազնիվ ու նաև ցուցադրական միջոցառումներով, անցյալ է դարձել: Ուրեմն շունչ քաշենք ու հարց տանք ինչո՞ւ հնարավոր դարձավ 428 թ. ինքնակործան իրողությունը: Այս հարցադրումը ոչ թե դառն հատիկն է, որ երևի թե պարզապես պարտադիր էր քաղցր-մեղցր տոնակատարության հետևանքով համի զգացողությունից առհասարակ չզրկվելու համար:

1915-ի ցեղասպանությունն արդարացիորեն պահանջում ենք ճանաչել-ընդունել և դատա-պարտել ուրիշներին, իսկ 428-ը ո՞վ է ընդունելու-դատապարտելու և իմաստավորելու:

Հայոց գրերի 1600-ամյակը ոչ միայն մեծաց հասցեին երախտագիտության խոսք ասելու առիթ պիտի լիներ: Տարեդարձը, լինի Քրիստոնեության 1700-ամյակը թե գրերի գյուտի 1600-ամյակը, ամենից առաջ մտորումների, ազգային ինքնաճանաչման, հայոց պատմության փիլիսոփայու-

թյան շուրջ խորհրդածության պահն է: Իսկ 2028 թ. այնքան էլ հեռու չէ: Հիշելն ^օ Էնք, դասե՛ր Էնք քաղելու... Որ այլևս չկրկնվի 428-ը: Չկրկնվի երբե՛ք:

Առանց պետականության հանրային, համատարած զգացումի մենք երկար չենք կարող պահպանել, առավել ևս զարգացնել ու հզորացնել հայոց վերընձյուղված պետությունը:

Валерий Мирзоян, Чувство государственности – условие существования государства – В статье обсуждаются причины потери государственности Арменией в 428 году. Факт этот не только прискорбный, но и непонятный, если вспомнить величайший нравственный и культурный подъём народа в 405 году, связанный с созданием армянского алфавита. Как можно было так низко пасть и самовольно отказаться от государственности (пусть и не вполне самостоятельной, а в полуассальской зависимости от Персии и Византии)! Согласно гипотезе автора статьи, уже в осмыслении создания («нахождения») письменности как современниками, так и последующими историками можно узреть одну пагубную черту, а именно – недооценку роли государства и лично царя Врамшапуха. Точно также, не только крупные феодалы, но и иерархии церкви долгое время принижали роль централизованной государственной власти в решении общенациональных проблем. И когда верхушка армянской знати, которая обратилась к персидскому шаху Враму с обвинениями в адрес сына Врамшапуха – Арташеса, а также с просьбой о полном упразднении института государственной власти в Армении и о вхождении в состав Персии в качестве подвластной провинции, то кроме всего прочего (нарушения клятвы верности своему сюзерену) они показали полное отсутствие чувства государственности. История повторяется: из-за пагубной политики нынешних властей, государственности Армении уже нанесён существенный ущерб. Автор уверен, что осознание всеми нами ценности государства и обострённое чувство государственности являются решающим условием для того, чтобы приступить к необходимым восстановительным мероприятиям.

Valeri Mirzoyan, A sense of statehood is a condition for the existence of a state – The article discusses the reasons for the loss of statehood by Armenia in 428. This fact is not only regrettable but also incomprehensible if we recall the greatest moral and cultural upsurge of the people in 405, associated with the creation of the Armenian alphabet. How could one fall so low and arbitrarily abandon statehood (albeit not completely independent, but in semi-vassal dependence on Persia and Byzantium)! According to the hypothesis of the author

of the article, already in comprehending the creation (“finding”) of writing by both contemporaries and subsequent historians, one can see one pernicious feature, namely, the underestimation of the role of the state and personally of King Vramshapukh. Likewise, not only large feudal lords but also the hierarchies of the church have long belittled the role of centralized state power in solving national problems. And when the elite of the Armenian nobility, who turned to the Persian Shah Vram with accusations against the son of Vramshapukh – Artashes, as well as with a request to completely abolish the institution of state power in Armenia and to join Persia as a subject province, then, among other things (violations oaths of loyalty to their overlord), they showed a complete lack of a sense of statehood. History repeats itself: due to the pernicious policy of the current authorities, the statehood of Armenia has already suffered significant damage. The author is sure that the awareness by all of us of the value of the state and a heightened sense of statehood are a decisive condition for starting the necessary restoration measures.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 1990-1999ԹԹ. ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ

ԳԱՐԻԿ ՔԵՌՅԱՆ, ՆՎԵՐ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր – ՀՀ, քաղաքական կուսակցություններ, խորհրդարանական ընտրություններ, «Պերեստրոյկա», երկրնեռայնություն, Գերագույն Խորհուրդ, Ազգային Ժողով:

Մասնակցային ժողովրդավարությամբ քաղաքական համակարգերում առանցքային դեր ունեն երկրի ներկայացուցչական մարմնի՝ խորհրդարանի ընտրությունները: Հենց խորհրդարանական ընտրությունների ընթացքում է, որ պետության քաղաքական համակարգի կարևորագույն բաղադրատարրերից մեկը և քաղաքական համակարգի լոկոմոտիվի դերը կատարող քաղաքական կուսակցությունները հնարավորություն են ստանում ակտիվորեն մասնակցելու քաղաքական գործընթացներին, իրացնելու իրենց հնարավորությունները՝ իրենց ծրագրերով հանդես գալու հանրության առջև՝ հավակնելով նրանց վստահությունը ստանալու միջոցով ստանձնել պետական իշխանությունը: Կարող ենք ասել, որ խորհրդարանական ընտրությունները ստեղծում են յուրահատուկ քաղաքական համագործակցության հարթակ, որտեղ մի կողմից քաղաքական ուժերը՝ կուսակցությունները, մյուս կողմից իշխանության իրավական աղբյուրը՝ պետության քաղաքացիները գալիս են յուրահատուկ պայմանավորվածության՝ պետության զարգացման ճանապարհի որոշման հարցում՝ կոնկրետ ժամանակահատվածի համար: Վերոնշյալ քաղաքագիտական օրինաչափությունները բացառություն չեն նաև Հայաստանի Հանրապետության համար: Մեզանում, սակայն, ժողովրդավարությանը հարիր այս զարգացումները սկսել են տեղի ունենալ ԽՍՀՄ վերջին և Հայաստանի անկախության սկզբնական տարիներից սկսած, ինչը մեծապես կապված էր բազմակուսակցական համակարգի սաղմնավորման գործընթացի հետ: Անկախության սկզբնական տարիներին Հայաստանի Հանրապետություն-

նում տեղի ունեցող հասարակական-քաղաքական իրադարձությունները գլխավորապես պայմանավորված են 1980-ական թթ. վերջին ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցած քաղաքական փոփոխությունների՝ մասնավորապես ԽՍՀՄ առաջին և վերջին նախագահ Միխայիլ Գորբաչովի առաջ քաշած «Պերեստրոյկայի» քաղաքականության վերջնարդյունքում սկիզբ առած արցախյան շարժման հետ, որը իրավացիորեն կարելի է համարել հայ ազգային-ազատագրական պայքարի կարևորագույն շրջափուլերից մեկը, իսկ նորագույն պատմության մեջ՝ կարևորագույնը: Խորհրդային շրջանի միակ կուսակցությունը, որը միանձնյա ստանձնել էր պետության կառավարումը Խորհրդային Հայաստանում Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցությունն էր, սակայն իրավիճակը փոխվեց 1988 թ., երբ նոր ձևավորված «Ղարաբաղ» կոմիտեն, որը մեծ մասամբ կազմված էր մտավորականներից, ստանձնեց արցախյան շարժման քաղաքական ղեկավարումը: Հետագայում այն վերանվանվեց Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի, իսկ վերջինիս հիմքի վրա և ազգային-ազատագրական շարժման այլ մասնակիցների ակտիվ ներգրավվածությամբ 1989թ. նոյեմբերին ստեղծվեց նոր քաղաքական միավորում՝ Հայոց Համազգային Շարժումը: Այն իր էությամբ դարձավ անկախ Հայաստանի պատմության առաջին խոշորագույն քաղաքական կուսակցությունը և ազդեցիկ քաղաքական միավորում Խորհրդային Հայաստանում: Ահա այսպիսի լարված ներքաղաքական իրավիճակում անցան Գերագույն խորհրդի՝ 1990 թվականի մայիսի 20-ի ընտրությունները, որոնք շատ քաղաքագետներ համարում են խորհրդային ժամանակահատվածի առաջին այլընտրանքային ընտրությունները: Իրավացիորեն կարելի է համաձայնել քաղաքագետ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գարիկ Քեոյանի «Քաղաքական կուսակցությունների տիպաբանությունը» աշխատության մեջ տեղ գտած այն պնդման հետ, որ այս ընտրություններին նախորդած քաղաքական իրավիճակի հիմնական բնորոշ գիծը երկբևեռայնությունն էր¹: Մի կողմում տարիներ շարունակ պետական իշխանության եղած, սակայն արդեն հյուժված և վարչական լծակներին ոչ ամբողջությամբ տնօրինող Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցությունն էր, որը արդեն չունեւր Մոսկվայի լրիվ աջակցությունը և համեմատաբար ինքնուրույն քաղաքականություն էր վարում, մյուս կողմից արցախյան և անկախական շարժման գաղափաներով տոգորված Հայոց Համազգային Շարժումը, որի համակիրներ էին դառնում նաև կոմկուսի նախկին անդամները:

Այսպես՝ 1990 թվականի ընտրությունները յուրահատուկ էին նրանով, որ դրանք կարելի է համարել ոչ միայն Խորհրդային Հայաստանի վեր-

¹ Տե՛ս Գարիկ Քեոյան, «Քաղաքական կուսակցությունների տիպաբանությունը», Երևան 2002, էջ 252:

ջին, այլև նորանկախ Հայաստանի քաղաքական համակարգի ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն ունեցած առաջին ընտրությունները, քանի որ հենց ձևավորվելիք Գերագույն խորհրդին էր վիճակված ընդամենը ամիսներ անց՝ Օգոստոսի 23-ին ընդունել Հայաստանի Հանրապետության ձևավորման վրա հիմնաքարային ազդեցություն ունեցած և իրավացիորեն նորանկախ պետականության ծննդականը համարվող Անկախության հռչակագիրը, ինչպես նաև քվեարկությամբ վավերացնել 1991 թվականի սեպտեմբերի 21-ին անկախության հանրաքվեի արդյունքները: 1990 թվականի մայիսի 20-ի ընտրությունները՝ Գերագույն խորհրդի 260 տեղի համար, Ըստ ՀԽՍՀ Սահմանադրության¹ ընթանում էին մեծամասնական ընտրակարգով, այսինքն քաղաքացիները ձայն էին տալիս ոչ թե ՀԿԿ-ին կամ ՀՀԾ-ին, այլ պատգամավորության անհատ թեկնածուների, որոնք ներկայացնում էին այս կամ այն կուսակցությունը, կամ անկուսակցական էին: Հայաստանի պատմության մեջ սրանք առաջին և վերջին ընտրություններն էին, որոնք անցկացվեցին բացառապես մեծամասնական ընտրակարգով: Այս ընտրությունների առանձնահատկություններից մյուս կայանում էր նրանում, որ սա Հայաստանի Հանրապետությունում տեղի ունեցած ընտրությունների պատմության մեջ միակ խորհրդարանական ընտրությունն է, որին մասնակցել է նաև Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը(ԼՂԻՄ), որտեղից և ընտրվել է 10 պատգամավոր²: Ընտրությունները ընթացան երկու փուլով՝ 1990թ. մայիսի 20-ին և հունիսի 3-ին, քանի որ մի շարք ընտրատեղամասներում կարիք եղավ վերաքվեարկության: Ընտրություններում, ինչպես նշեցինք, պայքարը գնում էր երկու ուժերի՝ դեռևս իշխանությունը պահող Հայկոմկոմսի և Հայոց համազգային շարժման ներկայացուցիչների միջև: Եթե Հայաստանի մարզերում հիմնականում հաղթեցին կոմունիստները, ապա Երևանում և խոշոր բնակավայրերում հաղթեցին ՀՀԾ-ականները³: Ընտրությունների արդյունքում խորհրդարանի 260 տեղերը բաշխվեցին այնպես, որ Հայկոմկոմսին չհաջողվեց ստանալ մեծամասնություն: Պատգամավորների մեծամասնությունը ՀՀԾ-ականներն էին: Սա թույլ տվեց ՀՀԾ-ին վերցնել իշխանության հիմնական մարմինները Հայաստանում և և նաև հետագայում հռչակել Հայաստանի անկախությունը: Նոր ձևավորված ԳԽ-ի առաջին կարևորագույն քվեարկությունը ԳԽ նախագահի ընտրությունն էր. այդ պաշտոնին հավակնում էին ՀԿԿ-ից Վլադիմիր Մովսիսյանը և ՀՀԾ-ից Լևոն Տեր-Պետ-

¹ Տե՛ս Constitution (Fundamental Law) of the Union of Soviet Socialist Republics, Adopted at the Seventh (Special) Session of the Supreme Soviet of the USSR, Ninth Convocation, 7 October 1977.

² Տե՛ս <http://www.parliament.am/archive/deputies.php?sel=full&lang=arm> (ՀՀ Ազգային Ժողովի արխիվ)

³ Տե՛ս <https://www.aniarc.am/2020/05/20/may-20-1990-parliamentary-elections-30-years/>

րոպանը, հենց վերջինս էլ մի քանի փուլով անցկացված քվեարկության արդյունքում 1990-ի օգոստոսի 4-ին ընտրվեց ԳԽ նախագահ. մի քանի օր անց՝ օգոստոսի 13-ին ՀՀԾ-ի կարկառուն ներկայացուցիչներից Վազգեն Մանուկյանը ընտրվեց նախարարների խորհրդի նախագահ՝ վարչապետ: Ուժերի այսպիսի դասավորվածությունը թույլ տվեց ՀՀԾ առաջնորդ Լևոն Տեր-Պետրոսյանին 1991 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած առաջին նախագահական ընտրությունների ժամանակ ծանրակշիռ առավելությամբ ընտրվել նորանկախ ՀՀ առաջին նախագահ:

Թեև սկզբնական շրջանում նորընտիր ԳԽ-ում կային երկու խմբակցություններ՝ հանձին ՀԿԿ-ի և ՀՀԾ-ի, սակայն երկրում ժողովրդավարացման գործընթացների արդյունքում, այդ թվում 1991 թ. փետրվարին խորհրդանանի կողմից ընդունված «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» օրենքի համաձայն, որը փաստացի դրեց բազմակուսակացական համակարգի հիմքերը Հայաստանում, խորհրդարանում առաջացան նաև մի քանի այլ խմբակցություններ: Մինչև հաջորդ՝ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ժողովի առաջին ընտրությունները (1995 հուլիսի 5) ուժերի հարաբերակցությունը Գերագույն Խորհրդում այսպիսին էր¹.

«Հայոց համազգային շարժում» խմբակցություն - 56 պատգամավոր	
«Հայաստանի կոմունիստական կուսակցություն» խմբակցություն - 25 պատգամավոր	
«Հանրապետություն» պատգամավորական խումբ - 36 պատգամավոր	
«Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» պատգամավորական խումբ - 15 պատգամավոր	
«Արցախ» պատգամավորական խումբ - 12 պատգամավոր	
«Ազգային ժողովրդավարներ» պատգամավորական խումբ - 11 պատգամավոր	
«Ազատ խորհրդարանականներ» պատգամավորական խումբ - 11 պատգամավոր	
«Ազգային առաջադիմություն» պատգամավորական խումբ - 10 պատգամավոր	
«Լիբերալ դեմոկրատներ» պատգամավորական խումբ - 10 պատգամավոր	
Խմբակցություններում և խմբերում չընդգրկվածների թիվը - 57 պատգամավոր	

¹ Տե՛ս http://www.parliament.am/deputies.php?lang=arm&sel=factions&SubscribeEmail=&show_session=100

Խոսելով այս Գերագույն խորհրդի ժողովրդավարական լինելու մասին՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեի և ՀՀԾ անդամ Ռաֆայել Ղազարյանը, իր հարցազրույցներից մեկում նշել է. «Կարծում եմ՝ առաջին երկու-երեք տարիները մենք ապրեցինք ամենաժողովրդավարական շրջանը, նաև Գերագույն խորհրդում էր մթնոլորտը ժողովրդավարական: Մթնոլորտն սկսեց պղտորվել 1994թ-ին»¹:

Փաստորեն՝ ձևավորվելով Խորհրդային ամբողջատրիական շրջանի ավարտական և ժողովրդավարության անցումային փուլում՝ Գերագույն խորհուրդը իրապես դարձավ պառլամենտարիզմի ավանդույթների դրսևորման յուրահատուկ հարթակ. դրա անդամներից շատ շատերը հետագայում ևս զբաղեցրին և մինչ օրս զբաղեցնում հայ հասարակական-քաղաքական դաշտի մի մասը:

Յուրահատուկ քաղաքական իրավիճակում անցան նաև 1995 թվականի հուլիսի 5-ի խորհրդարանական ընտրությունները: Այս ընտրություններում առաջին անգամ ՀՀ օրենսդիր մարմինը կոչվեց Ազգային Ժողով: 1994 թվականի մայիսյան զինադադարի կնքումից և Ադրբեջանի հետ հարաբերական խաղաղության հասնելուց հետո, ՀՀ քաղաքական համակարգի ներուժը ավելի ակտիվորեն սկսեց զբաղվել ներքաղաքական հարցերով. ի տարբերություն նախորդ գումարման խորհրդարանի, այս անգամ փոխվել էր ոչ միայն ընտրակարգը, այլև շատացել էին քաղաքական ակտորները (1995 թվականի դրությամբ Արդարադատության նախարարությունը գրանցել էր շուրջ 35 հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններ)², ինչը առաջին հայացքից տպավորություն էր ստեղծում, որ գործ ունենք ավելի ժողովրդավարական գործընթացի հետ: Ուշագրավ է այն, որ ընտրություններից մեկ տարի առաջ՝ 1994-ի դեկտեմբերին, նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրամանով և իրավական որոշակի հիմնավորումներով Հայաստանում արգելվել էր հայ ավանդական կուսակցություններից մեկի՝ ՀՅԴ-ի գործունեությունը, ինչը միջազգային կառույցներին ընտրությունների արդյունքները դիտարկելիս և գնահատելիս հիմք տվեց պնդել, որ ընտրություններն անցել են ազատ, բայց ոչ արդար³: Աժ ընտրությունների հետ միասին հուլիսի 5-ին տեղի էր ունենում Սահմանադրական հանրաքվե, որտեղ քաղաքացիները պետք է իրենց կարծիքն արտահայտեին ՀՀ առաջին Սահմանադրության նախագծի վերաբերյալ, որը ի դեպ լայն լիազորություններ էր տալիս նախագահի ինստիտուտին:

¹ Տե՛ս <https://www.civilnet.am/news/2017/08/04/>

² Տե՛ս Գարիկ Քեոյան, «Քաղաքական կուսակցությունների տիպաբանությունը», Երևան 2002, էջ 252:

³ Տե՛ս <https://www.aniarc.am/2016/07/29/ltip-serzh-sargsyan-against-arfd-1995-july/>

1995 թվականի խորհրդարանական ընտրությունները տեղի ունեցան խառը ընտրակարգով՝ 190 տեղերից 40-ը նախատեսված էին համամասնական ընտրակարգով ընտրության համար, իսկ 150-ը մեծամասնական: Մեծամասնական կարգով ընտրությունների II փուլը տեղի ունեցավ 1995 թվականի հուլիսի 29-ին: Ընտրություններին մասնակցելու հայտ էին ներկայացրել 22 հասարակական-քաղաքական միավորումներ, սակայն վերջնարդյունքում մասնակցեցին 13 կուսակցություններ և կուսակցությունների նախընտրական դաշինքներ: Հուլիսի 11-ին ՀՀ ԱԺ ընտրությունների կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը հրապարակեց համամասնական ընտրակարգով ընտրությունների արդյունքները, ըստ որոնց քաղկուսակցությունների ձևավորած գունապնակը առաջին գումարման Ազգային Ժողովում այսպիսին էր¹.

«Հանրապետություն» միավորում - 20 պատգամավոր

«Շամիրամ» - 8 պատգամավոր

ՀԿԿ - 6 պատգամավոր

Ազգային ժողովրդավարական միություն - 3 պատգամավոր

Ազգային ինքնորոշում միավորում - 3 պատգամավոր

Սրան գումարվեցին նաև մեծամասնական ընտրակարգով բաշխված տեղերը որի վերջնարդյունքում 1995 թվականի հուլիսի 5-ին ձևավորված ՀՀ ԱԺ առաջին գումարումը ունեցավ ուժերի հետևյալ համամասնությամբ պատգամավորական խմբակցությունները².

«Հանրապետություն» խմբակցություն - 117 պատգամավոր

«Շամիրամ» խմբակցություն - 8

«Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցություն» խմբակցություն - 7

«Ազգային ժողովրդավարական միություն» խմբակցություն - 5

«Ազգային ինքնորոշում միավորում» խմբակցություն - 3

«Բարեփոխումներ» պատգամավորական խումբ - 30

Խորհրդարանի նախագահ ընտրվեց Բաբկեն Արարքցյանը:

¹ Տե՛ս Վերլուծական տեղեկանք 1995 թ. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի պատգամավորների ընտրությունների և Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության հանրաքվեի արդյունքների ամփոփման մասին (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1188, ց. 3, գ. 38, մաս II, էջ 47)

² Տե՛ս http://www.parliament.am/deputies.php?lang=arm&sel=factions&SubscribeEmail=&show_session=1

Ինչպես տեսնում ենք վերը բերված տվյալներից, առաջին գումարման ԱԺ-ում բացարձակ մեծամասնություն էր կազմում ՀՀԾ գլխավորած «Հանրապետություն» միավորումը, որի մեջ ներառված էին նաև Հայաստանի Հանրապետական, Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակյան, Ռամկավար-Ազատական կուսակցությունները, «Մտավորական Հայաստան», Քրիստոնեա - Դեմոկրատական Հայաստան միությունները¹:

Ընդդիմադիր ԱԺՄ և ԱԻՄ կուսակցությունները այս խորհրդարանում ունեին ընդամենը 15 մանդատ, ինչը լիովին բացառում էր նրանց արդյունավետ վերահսկողական աշխատանքները քաղաքական մեծամասնության իրականացրած քաղաքականության նկատմամբ: Ուշագրավ է առաջին գումարման խորհրդարանի մտած «Շամիրամ» քաղաքական կազմակերպությունը, որը կազմված էր միայն կանանցից: «Շամիրամ»-ի ստեղծման գաղափարական հենքը և հիմնավորումն այն էր, որ հայ կանայք ակտիվ մասնակցություն չեն ունենում հասարակական-քաղաքական զարգացումներին և այսպիսով պետք է խրախուսել նրանց մասնակցությունը: Քաղաքական այս միավորման մեջ մտան իշխող ՀՀԾ-ի տարբեր այրերի տիկնայք, մասնավորապես՝ կուսակցության առաջնորդներից, ՀՀ արտգործնախարար Վահան Փափագյանի կինը՝ Անահիտ Թորոսյանը, երգչուհի Նադեժդա Սարգսյանը, նախագահի մամուլի քարտուղար Լևոն Զուրաբյանի կինը՝ Շողեր Մաթեոսյանը, ինչը առիթ տվեց մամուլում հրապարկումների թե «Շամիրամը» իշխանական «պրոյեկտ» է, և ծառայելու է սոսկ ընդդիմության ձայները փոշիացնելու նպատակին²: 1995-ի խորհրդարանական ընտրությունները առաջին ընտրություններն էին, որոնք լայնորեն լուսաբանվեցին միջազգային մամուլի և դիտարկեցին միջազգային դիտորդատական կազմակերպությունների կողմից: Ընտրություններին հետևեցին շուրջ 185 դիտորդներ ԵԱՀԿ Խորհրդարանական վեհաժողովից, Եվրոպայի Խորհրդից, Եվրոպական Խորհրդարանից, ԱՊՀ-ից, ինչպես նաև ԵԱՀԿ-ի ու ԵՄ-ի համատեղ առաքելությունը: Ըստ ԵԱՀԿ զեկույցի, խորհրդարանական ընտրությունները Հայաստանում մի քանի հուսադրող նշաններ են ցույց տվել: «Սակայն առկա էին մի շարք բացասական պահեր: Մեկ քաղաքական կուսակցություն հեռացվեց պայքարից մինչև ընտրությունները, ընտրական հանձնաժողովների կազմը փոփոխական էր եւ անհավասարակշիռ: Ընտրությունների մասին օրենքը կիրառվում էր ընտրողաբար եւ անհետեւողականորեն: Գաղտնի քվեարկության կանոնը միշտ չէ, որ գործում էր: Այնուամենայնիվ, բուն

¹ Տե՛ս **Գաբրիկ Քեռյան**, «Քաղաքական կուսակցությունների տիպաբանությունը», Երևան 2002, էջ 258:

² Տե՛ս <https://mediamax.am/am/news/Elections/4576>

քվեարկության գործընթացը սահուն անցավ», - նշում էր ԵԱՀԿ-ն¹: Միջազգային կառույցների հիմնական մտահոգությունը վերաբերում էր ՀՅԴ գործունեության արգելմանը: Այդ օրերին քաղաքական շրջանակում համոզմունք կար, որ եթե ՀՅԴ մասնակցեր ընտրություններին, կարող էր հավակնել երկրորդ տեղին պառլամենտում:

Հայաստանի քաղաքական կուսակցությունների կյանքում առանձնահատուկ դեր են ունեցել նաև 1999 թվականի մայիսի 30-ի խորհրդարանական ընտրությունները: 1995 թվականի խորհրդարանական, 1996 թվականի նախագահական խնդրահարույց ընտրությունները հանգեցրին քաղաքական ճգնաժամի և Լևոն Տեր-Պետրոսյանի և կառավարող ՀՀԸ-ի հեղինակազրկման: Թվում էր, թե այս գործընթացը անխուսափելիորեն պետք է հանգեցնի ՀՀԸ-ին ընդդիմադիր ուժերի և գործիչների՝ մասնավորապես 1996 թվականին նրա հիմնական մրցակից Վազգեն Սանուկյանի և ԱԺՄ-ի հեղինակության աճին, բայց դա տեղի չունեցավ: Իշխանական թատերաբեմում առաջացած ուժային վակուումը լրացնելու եկան հենց ՀՀԸ կազմում տարիներ շարունակ գտնված, և վերջինից առանձնացած գործիչները և ուժերը: Խորհրդարանական մեծամասնություն կազմող «Երկրապահ» միավորումը՝ հանձին նրա ղեկավար, պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանի, և 1997 թվականից ՀՀ վարչապետ, ԼՂՀ առաջին նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի ստանձնեց երկրում նոր քաղաքական պլտաֆորմի ձևավորման աշխատանքները: Այս շրջափուլում կարևորագույն ազդեցություն ունեցան 1998 թվականին առաջին նախագահի հրաժարականին հաջորդած նախագահական արտահերթ ընտրությունները: Հատկանշական իրադարձություն եղավ հատկապես այն, որ քաղաքական կյանքի թատերաբեմ էր վերադարձել Խորհրդային Հայաստանի նախկին ղեկավար Կարեն Դեմիրճյանը, որի հայտնությամբ, քաղաքացիները տեսնում էին հույս՝ առ վերադարձը դեպի խորհրդային տարիների բարձր կենսամակարդակ և անհոգ կյանք, քանի որ անկախության սկզբնական տարիներին Հայաստանին համակած պատերազմական իրավիճակը, տնտեսական, սոցիալական, հումանիտար դժվարությունները բավականին խորը հիասթափային (ֆրուստրացիոն) գործընթացների էին հանգեցրել հանրության շրջանում: Կարեն Դեմիրճյանի քաղաքական ֆենոմենը կայանում էր նաև նրանում, որ նա վերջին մի քանի տարիներին չէր եղել ներքաղաքական «խաղերի» մեջ, և հանրության շրջանում ուներ «մաքուր» պետական գործչի համբավ: Դեմիրճյանը մրցակիցը՝ Ռոբերտ Քոչարյանը երկու փուլով տեղի ունեցած նախագահական ընտրությունների ընթացքում 59 տոկոս ձայների առավելությամբ հաղթանակ տարավ և դարձավ ՀՀ երկրորդ նախագահ: Քոչարյանի ընտ-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

րությունը պայմանավորված էր մի քանի հանքամանքներով. վարչական լծակների օգտագործում, ուժային նախարարների՝ մասնավորապես Վազգեն Սարգսյանի ակտիվ միջամտություն, Կարեն Դեմիրճյանի կողքին կուռ կազմակերպական կառուցվածքով կուսակցության բացակայություն և այլն: Նախագահական այս ընտրությունները ևս ներիշխանական վերածակերպումների տեղիք տվեցին ՀՀ-ում: 1998-ի նախագահական ընտրության արդար լինելը վիճարկվում է ոչ միայն ՀՀ-ում, այլև միջազգային դիտորդական առաքելությունների զեկույցներում¹:

Նախագահական ընտրություններից հետո Քոչարյանի երբեմնի աջակից և քաղաքական դաշտում մեծ ազդեցություն ունեցող Վազգեն Սարգսյանը սկսում է քաղաքական բանակցությունները «երեկվա» հակառակորդների հետ, նպատակ ունենալով ձևավորել մի նոր բևեռ 1999 թվականի մայիսի 30-ի խորհրդարանական ընտրություններին ընդառաջ: Հանրապետության երեք ազդեցիկ քաղաքական գործիչները՝ Վազգեն Սարգսյանը, Կարեն Դեմիրճյանը և Ռոբերտ Քոչարյանը սկսում են ակտիվ բանակցություններ խորհրդարանական ընտրություններում իրենց հենարան կուսակցություններ ստեղծելու համար: Նախագահ ընտրվելուց անմիջապես հետո Ռոբերտ Քոչարյանը թույլատրել էր ՀՅԴ գործունեության վերսկսումը Հայաստանում և ներում էր շնորհել դաշնակցական գործիչներին: Վերլուծաբանների կարծիքով սա քաղաքական հնարք էր, դաշնակցության ազդեցության միջոցով սփյուռքի աջակցությունը իր օգտին ներգրավելու, և դաշնակցական ընտրողների ձայները շահելու համար: Այսպիսով Ռ. Քոչարյանը, թեև 1998 թվականին պնդում էր, թե «Իր կուսակցությունը ժողովուրդն է» այնուամենայնիվ իր համար հենարան էր ընտրել ՀՅԴ-ին: Պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանը իր գլխավորած «Երկրապահ»-ը միավորեց գաղափարական իմաստով հարմար Հայաստանի Հանրապետական Կուսակցության հետ, և մեխանիկորեն դարձավ պառլամենտական մեծամասնություն ունեցող կուսակցություն: Կարեն Դեմիրճյանն էլ ստեղծեց նոր միավորում՝ Հայաստանի Ժողովրդական կուսակցություն՝ ՀԺԿ: Խորհրդարանական ընտրություններից առաջ տեղի ունեցավ անսպասելի իրադարձություն. Երբեմնի քաղաքական հակառակորդներ Վազգեն Սարգսյանը և Կարեն Դեմիրճյանը միավորեցին իրենց առաջնորդած քաղաքական ուժերը և որոշում կայացրին ընտրություններին մասնակցել «Միասնություն» կոչվող դաշինքով: Մի կողմից ուժային նախարար, պատերազմական գործողություններին հերոսական մասնակցության շնորհիվ բարձր վարկանիշ ունեցող, մյուս

¹ Տե՛ս ՀՀ Նախագահի ընտրություններ 1998 թվականի մարտի 16 և 30, ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ դիտորդական առաքելություն վերջնական զեկույց// <http://www.osce.org/odihr/elections/armenia/14192?download=true>:

կողմից խորհրդային տարիների բարեկեցության հետ ասոցիացվող և նոստալգիկ հիշողություններ արթնացնող գործիչների միավորումը մեկ քաղաքական հարթակում հանրության մոտ նոր հույսեր և սպասումներ առաջացրեց: Ընտրությունների արդյունքները շատ սոցիոլոգներ, վերլուծաբաններ համարում էին կանխորոշված, քանի որ չկար «Միասնությամբ» կուռ ալլընտրանք ո՛չ վարկանիշի, ո՛չ կազմակերպական կարողությունների առումով: Ընտրությունները ընթացան խառը ընտրակարգով: Խորհրդարանի 131 տեղերից 75-ը նախատեսված էին մեծամասնական ընտրակարգի, 56-ը համամասնական ընտրակարգի համար: Ընտրություններին մասնակցում էին 21 քաղաքական ուժեր: Համամասնական ընտրակարգով ընտրությունների ամփոփման արդյունքում ՀՀ ԱԺ անցան 5 տոկոսի շեմը հաղթահարած հետևյալ կուսակցությունները և կուսակցությունների դաշինքները¹.

«Միասնություն» դաշինք - 41,69%

ՀԿԿ - 12,09%

«Իրավունք և միաբանություն» դաշինք - 7,96%

ՀՅԴ - 7,84%

Օրինաց Երկիր - 5,28% 6.

ԱԺՄ - 5,17%

«Միասնություն» դաշինքի առաջնորդներից Կարեն Դեմիրճյանը դարձավ ԱԺ նախագահ, իսկ Վազգեն Սարգսյանը ՀՀ վարչապետ: Ընտրությունները դիտարկվեցին տեղական և միջազգային դիտորդական կազմակերպությունների կողմից: ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ վերջնական զեկույցը ընտրությունների վերաբերյալ հանգում էր նրան, որ թեև եղել են որոշակի թերություններ և խախտումներ, սակայն դրանք չեն ազդել ընտրությունների արդյունքների վրա, և արդյունքները խոշոր հաշվով արտահայտում են ընտրողների կամքը²: Նոր ձևավորված Ազգային ժողովը այս կազմով երկար կյանք չունեցավ: 1999 թվականի հոկտեմբերի 27-ի իրադարձությունները փոխեցին քաղաքական իրողությունները ինչպես խորհրդարանում, այնպես էլ ողջ հանրապետությունում: «Միասնություն» դաշինքի երկու առանցքային գործիչների սպանությունը օրենսդիր մարմնում հանգեցրեց նրան, որ դաշինքը կորցրեց իր կուռ կազմակերպական հատկությունը և հիերարխիկ ձևը, և առաջացան մի շարք առանձին պատգամավո-

¹ Տե՛ս <https://www.elections.am/results99/>

² Տե՛ս ՀՀ ԱԺ ընտրություններ 1999 թվականի մայիսի 30, ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ դիտորդական առաքելություն վերջնական զեկույց// <http://www.osce.org/odihr/elections/armenia/14203?download=true>

րական խմբեր, որոնք էլ հիմք հանդիսացան հաջորդ գումարման խորհրդարանական ընտրություններին մասնակցելու համար ուժերի վերադասավորվածություն կատարելու համար: Եթե նախկինում հանձին Դեմիրճյանի և Սարգսյանի երկրում կար իշխանության ներքին զսպման որոշակի մեխանիզմ, ապա նրանց սպանությունից հետո երկրում իշխանությունը ամբողջովին անցավ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանին, որը և սկսեց փնտրտուք՝ իրեն նոր քաղաքական հենարան գտնելու համար:

Гарик Керян, Нвер Костанян, Участие политических партий Третьей Республики Армения в парламентских выборах 1990-1999 годов – Парламентские выборы играют важную роль в политической истории Третьей Республики Армения. В благоприятных политических условиях, созданных после распада Советского Союза, возник ряд новых политических партий, которые впоследствии стали важнейшими игроками политической жизни Армении. В этой статье мы говорили о парламентских выборах 1990, 1995 и 1999 годов, политической ситуации перед ними и внешнем виде парламента, сформированного политическими партиями.

Garik Qeryan, Never Kostanyan, Participation of political parties of the Third Republic of Armenia in the parliamentary elections of 1990-1999 – Parliamentary elections play an important role in the political history of the Third Republic of Armenia. In the favorable political conditions created after the collapse of the Soviet Union, a number of new political parties emerged, which later became the most important actors in the political life of Armenia. In this article we talked about the parliamentary elections of 1990, 1995 and 1999, the political situation before them and the look of the Parliament formed by the political parties.

ՉԻՆԱԿԱՆ «ՓԱՓՈԻԿ ՈՒԺԻ» ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՎ ԱՐԺԵՔԱՅԻՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

ՓԱՅԼԱԿ ԵՆԳՈՅԱՆ

Բանալի բառեր – «փափուկ ուժ», մշակույթ, «մշակույթի փափուկ ուժ», արժեքներ, «առանցքային արժեքներ», քաղաքական նորմեր, քաղաքական մշակույթ, հոգևոր և բարոյական դաստիարակություն

Չինաստանի կոմկուսի արդի քաղաքականության առանցքային հարցը նրա միջազգային ազդեցության աճի առումով մշակույթի զարգացման խնդիրն է: 2000-ականների կեսերին ՉԺՀ ղեկավարությունը հռչակեց մշակույթի «փափուկ ուժի» ներուժի ամրապնդման ուղի, որն ի գորու պետք է լիներ դառնալու արտասահմանյան լսարանի կողմից երկրի նկատմամբ դրական վերաբերմունքի ձևավորման գործիք: «Փափուկ ուժի» կիրառման ոլորտում այլ տերություններից էտ չմնալու նպատակով մշակվեց չինական մշակույթի զարգացման ամբողջական հայեցակարգ, որը միավորում էր արտաքին ազդեցության աճի հեռանկարները ներքին վերափոխումներին:

2011 թ. հռչակված՝ Չինաստանը հզոր «մշակութային պետություն դարձնելու» համալիր երկարաժամկետ ծրագրի ելակետն այն էր, որ չինական արժեքներն ու կենսակերպը չեն կարող դրականանորեն ազդել օտարերկրացիների վրա այնքան ժամանակ, քանի դեռ դրանք գրավիչ չեն դարձել հենց չինացիների համար:

«Մշակույթի փափուկ ուժի» չինական հայեցակարգը «փափուկ ուժի» և «մշակույթի ուժի» տեսությունների ոլորտներում գիտական հետազոտությունների շարունակությունն ու զարգացումն է: Չինացի հետազոտողները «մշակույթի ուժ» հասկացության սահմանումների մեծ թիվը բացատրում են ինքնին «մշակույթ» եզրույթի բովանդակության բարդ ու անհստակ բնույթով: «Մշակույթի» ունիվերսալ հասկացության բացակայության հարցը մնում է բաց, ինչի հետևանքով գիտնականները փորձում են սահմանել «մշակույթը» որպես փափուկ ուժի տարր:

Պրոֆեսոր Չժան Գոցզոն ենթադրում է, որ դրա համար նպատակահարմար է առանձնացնել մշակույթի հետևյալ մակարդակները՝ -մակրո, -մեզո և -միկրո: Մակրոմակարդակում հասկացությունը, հոգևոր մշակույթից զատ, ներառում է նյութական մշակույթը: Մեզոմակարդակում, հետազոտողի կարծիքով, «մշակույթ» կոնցեպտը սահմանափակված է պետական զարգացման աջակցության «յոթ մեծ ոլորտների»՝ քաղաքականության, տնտեսության, հասարակության, բնական միջավայրի, ազգային

անվտանգության, դիվանագիտության, կուսակցական շինարարության ապահովման գործառնությունը: Այս մակարդակում քննության առարկա հանդիսացող հասկացությունը ներառում է մշակույթի ունակությունը տարածելու լեզուն, գիրը, իմիջ-կերպարները, ազդելու մարդկանց շրջանում ձևավորված բարոյականության, արժեքների և պետական ռազմավարությունների բովանդակության վերաբերյալ գաղափարախոսական պատկերացումների վրա: Միկրոմակարդակում «մշակույթ» հասկացությունը ներառում է գլխավորապես գիտության ոլորտները, գրականության և արվեստի ուղղությունները, օրենսդրական և նորմատիվ ակտերի, ինչպես նաև քաղաքական կարգի բնագավառներում հաստիկ գիտելիքները: Չժան Գոցզոն պնդում է, որ «մշակույթի փափուկ ուժը» հետազոտելիս «մշակույթ» ասելով պետք է հասկանալ այն հասկացության բովանդակությունը, որը ներկայացված է մեզո- և միկրոմակարդակներում¹:

Պրոֆեսոր Շեն Հունյույը իր գիտական աշխատություններում համանման տեսակետ է հիմնավորում՝ փաստարկելով իր հայացքները չինականացված մարքսիզմի դիրքերից, որտեղ «մշակույթ» եզրույթը ենթադրում է որոշակի արժեհամակարգ, մտածելակերպ, իդեալներ ու համոզմունքներ, լեզու և գրչություն և հոգևոր այլ ուղեհիշներ, որոնցով ղեկավարվում է մարդը որոշակի հասարակության մեջ: Նշյալ սահմանման էությունը արժեհամակարգերն ու մտածելակերպն են²: «Մշակույթի»՝ որպես «փափուկ ուժի» տարրի մեկնաբանությունների մեծ մասի համար ընդհանուր է այն, որ չինացի հետազոտողները որպես «փափուկ ուժի» հենքային բաղադրիչ դիտարկում են հոգևոր մշակույթը:

«Մշակույթի ուժի» չինական տեսության յուրահատկությունն այն է, որ այն մեկնաբանվում է որպես մշակութային տարատեսակ գործոնների ուժ, որը խթանում է արտադրողական ուժերի զարգացումը, կամ իբրև մարդու կողմից բնության վերափոխման ու իրեն ենթարկելու ուժ³: Սոցիալական տեսանկյունից «մշակույթի ուժի» հասկացության ընկալումը միանշանակ չէ: Մշակութային ուժը ընկալվում է որպես «մշակույթի արտադրողական ուժեր» կամ իբրև «մշակույթի հզորություն»: Սակայն գիտնականների գերակշիռ մասը հակված է այն տեսակետին, որ «մշակույթի ուժի» կոնցեպտը ենթադրում է «ճանաչողության ու վերափոխման մարդկային ուժ»: Գառ Չժանսյանը «Մշակույթի ուժ» մենագրության մեջ ընդգ-

¹ Տե՛ս **Zhang Guozuo**. Zhongguo wenhua ruan shili yanjiu lungang (Outline of Research on Chinese Cultural Soft Power) // Zhongguo shehui kexuebao (China Social Sciences Journal). 2015, էջ 58:

² Տե՛ս **Chen Hongyu**. Dangdai Zhongguo wenhua ruan shili wenti yanjiu (Research of the Soft Power of Contemporary Chinese Culture) – <http://cdmd.cnki.com.cn/Article/CDMD-80000-1013273672.htm>

³ Տե՛ս **Li Pei**. Wenhua de liliang (The Power of Culture) – <http://theory.people.com.cn/n1/2017/1027/c40531-29612098.html>

ծում է, որ մարդը «ֆիզիկական ուժն» օգտագործում է բնությունը վերափոխելու համար, իսկ «մշակույթի ուժն» օգտագործում է ինքնակատարելագործման համար¹: Վերոհիշատակյալ Շեն Հունյույը ենթադրում է, որ այսպես կոչված «մշակույթի ուժը» ի ցույց է դնում բուն մշակույթի մեջ գոյություն ունեցող՝ մարդու ճանաչողության ու ինքնակատարելագործման ակտիվ և պասիվ ուժերը²:

Չինաստանի «Մշակույթի փափուկ ուժի» հայեցակարգը բավականին համակարգված է և աչքի է ընկնում վառ արտահայտված մարդաբանական և արժեքային-գաղափարախոսական ուղղվածությամբ: Բացահայտելով կատեգորիալ դիալեկտիկական կապերը նրանք նշում են, որ թեպետ մշակութային ուժը հասարակական զարգացման հիմնական շարժիչ ուժը չէ, սակայն կարևոր դեր է խաղում ՉԺՀ-ի սոցիալական զարգացման համար: Մշակութային, տնտեսական և քաղաքական ուժերը ազդում են միմյանց վրա և փոխադարձաբար սահմանափակում: Մի կողմից՝ մշակութային ուժը տնտեսական և քաղաքական ուժերի արտացոլումն է: Ենթադրվում է, որ տնտեսական և քաղաքական ուժերի ամրապնդվելը կամ թուլանալը կարող է զգալիորեն սահմանափակել կամ, ընդհակառակը, նպաստել մշակութային ուժի զարգացմանը դրա հոգևոր արտահայտությամբ: Մյուս կողմից՝ մշակութային ուժն ինքնին կարող է ազդել տնտեսական և քաղաքական ուժերի զարգացման վրա: Տնտեսական ուժը և քաղաքական ուժը տարբեր են, ուստի մշակույթի ուժը ժողովրդի հոգևոր կյանքի վրա բարոյաթիկական ներգործության ձև է: Եվ մարդիկ, որոնք ենթարկվում են մշակույթի ուժի ազդեցությանը կամ սահմանափակումներին, կարող են էական դեր խաղալ հասարակական կյանքում երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացումն առաջ մղելու կամ սահմանափակելու գործում:

Ընդհանուր առմամբ չինական գիտական դիսկուրսում կարելի է առանձնացնել «մշակույթի փափուկ ուժի» երկու ըմբռնում՝ լայն և նեղ: Առաջինը ենթադրում է, որ այս կամ այն երկրի մշակութային արժեքները, գաղափարախոսությունը, սոցիալական կարգն ու մշակութային մոդելները օժտված են գրավչությամբ, ազդեցիկությամբ և մրցակցային են միջազգային ասպարեզում: Այդօրինակ «մշակույթի փափուկ ուժը» հակադրվում է տնտեսական, ռազմական և մյուս «կոշտ ուժերին»: Այս տեսանկյունից «մշակույթի փափուկ ուժը» ներառում է ազգի ստեղծագործ ուժերի ազդեցությունը, գաղափարախոսության հեղինակությունը, մշակույթի և գաղափարախոսության գրավչությունը, ինչպես նաև մշակութային արդյունքների տարածման ուժը: Նեղ իմաստով «մշակույթի փափուկ ուժը»

¹ Տե՛ս **Gao Zhanxiang**. Wenhua li (Cultural Power), Beijing. 2007, էջ 2:

² Տե՛ս **Chen Hongyu**, նշվ. աշխ.:

ներառում է ազգային միասնության ոգին, առանցքային արժեքային պատկերացումների ճանաչումը, ազգային մշակույթի ժառանգումն ու նորարարությունները և այլն: Այդ արժեհամակարգը տարածողներն են՝ մշակութային արտադրանքը, մշակութային փոխանակումների միջոցառումները, մշակութային կրթությունը և զանգվածային լրատվության միջոցները:

Չինացի գիտնականների կարծիքով, «մշակույթի փափուկ ուժը» կարևոր դեր է խաղում ժամանակակից սոցիալական զարգացման մեջ, քանի որ հզոր «մշակույթի փափուկ ուժի» տիրապետող երկիրը կարող է ոչ միայն ապահովել իր քաղաքացիների համակողմանի զարգացումը, այլև էականորեն բարելավել ՀՆԱ-ի ցուցանիշները՝ ի հաշիվ մշակույթի ոլորտների զարգացման: Միևնույն ժամանակ հզոր «մշակույթի փափուկ ուժը» ի գործ է ուժեղ ազդեցություն գործելու մարդկանց վրա այլ երկրներում՝ դրանով իսկ մեծացնելով առանձին պետության գրավչությունն ու ազդեցությունը միջազգային ասպարեզում¹: Ուստի ժամանակակից պետությունները մեծ նշանակություն են տալիս ազգային «մշակույթի փափուկ ուժի» զարգացմանը: Արձագանքելով ժամանակի պահանջներին՝ Չինաստանը նաև ջանքեր է գործադրում սեփական «մշակույթի փափուկ ուժի» զարգացման ուղղությամբ՝ իր քաղաքացիների համակողմանի զարգացմանը օժանդակելու և Չինաստանի միջազգային ազդեցությունը մեծացնելու նպատակով:

Արտասահմանյան լսարանի վրա ազդեցության չինական հայեցակարգը մշակելու առաջին քայլերը ձեռնարկվեցին 1990-ականներին: Այդ ժամանակահատվածում Չինաստանի նկատելի հզորացումը արտասահմանում ավելի ու ավելի հաճախ էին ընկալում որպես մարտահրավեր գոյություն ունեցող համաշխարհային տնտեսական և քաղաքական կարգին: Սկզբնական շրջանում արտասահմանյան քաղաքական գործիչների ու փորձագետների «չինական սպառնալիքի» կամ «Չինաստանի մոտալուտ կործանման» վերաբերյալ դատողություններին չինական պատասխանը հակաքարոզչական ելույթներն էին՝ ուղղված այդ հայեցակարգերի քննադատությանն ու հերքմանը:

2000 թթ. սկզբին Չինաստանը ծավալեց նպատակաուղղված հարձակողական գործունեություն երկրի դրական իմիջը կերտելու ուղղությամբ: Դրա հիմնական բաղադրատարրերն էին տնտեսական հաջողված բարեփոխումների քարոզչությունը, խաղաղասեր արտաքին քաղաքականությունը, ավանդական չինական մտքի մարդասիրական արժեքները, «ներդաշնակ աշխարհի» իդեալներն ու քաղաքակրթությունների բազմազանությունը: Իշխանություններն աշխուժացրին միջազգային ԶԼՄ-ներ ստեղծելու և զարգացնելու ուղղությամբ աշխատանքը, որոնք ունակ կլի-

¹ Տե՛ս **Gu Feiteng**. Zhongguo wenhua ruan shili (Chinese Cultural Soft Power) //Zonghe lutan (Comprehensive Forum). 2013. №7, էջ 117:

ներին տարածելու չինական «փափուկ ուժի» ազդեցությունը: 2000-ականների կեսին ՉԺՀ-ի ղեկավարությունն ընդլայնեց «փափուկ ուժի» հիմնախնդրի ըմբռնումը՝ հասցնելով այն մինչև ընդհանուր առմամբ մշակույթի զարգացման ծավալներին և դրա մրցակցայնության աստիճանի բարձրացմանն արտաքին աշխարհում:

2004 թ. վերջին «Չինաստանի «փափուկ ուժի» շինարարության արագացումը» դարձավ ՉԿԿ ԿԿ-ի քաղբյուրոյի ուսումնական հավաքի թեման: Նշվեց, որ «փափուկ ուժի» մեծացումը չինական ղեկավարության «ջանքերի ներդրման կարևոր հանգրվան է», քանի որ «փափուկ ուժը նշանակում է աշխարհում ազդեցության ամրապնդման ուժ և երկրի մշակույթի, նրա արժեքային պատկերացումների, հասարակական ինստիտուտների և զարգացման մոդելների գրավչության ուժ»¹: Հետևություն արվեց, որ օտարերկրացիներին ամենաշատը հետաքրքրում են ՉԺՀ տնտեսական բարեփոխումների հաջողությունները:

Մշակույթի՝ որպես չինական «փափուկ ուժի» միջուկի զարգացմանն ու այն օգտագործելու հարցերին էր նվիրված ՉԿԿ ԿԿ 16-րդ գումարման IV պլենումը 2004 թ. սեպտեմբերին, որի ժամանակ ընդունվեց որոշում «ամրապնդելու Չինաստանի մշակութային ուժը, քարոզելու և տարածելու չինական մշակույթը արտերկրում, մեծացնելու դրա միջազգային ազդեցությունը»²: «Փափուկ ուժի» հայեցակարգը՝ որպես արտաքին քաղաքական և արտաքին տնտեսական նպատակներին հասնելու գործիք, վերջնականորեն ամրագրվեց ՉԿԿ պաշտոնական փաստաթղթերում և ստացավ իր չինական մեկնաբանությունը ՉԿԿ XVII համագումարում 2007 թ. հոկտեմբերին:

ՉԿԿ XVII համագումարի իր զեկույցում նախագահ Հու Յզինտանը կոչ արեց «մեծացնել պետության մշակույթի փափուկ ուժը»: Ենթադրվում էր, որ եթե տնտեսական, գիտական և ռազմական ոլորտներում Չինաստանի ձեռք բերած «կոշտ ուժի» մակարդակին գումարվեր «փափուկ ուժի» մշակութային գրավչությունը, ապա երկրի ազգային հզորությունը բազմապատիկ կավելանար: Ուշագրավ է, որ համագումարում «փափուկ ուժի» մասին հիշատակվեց մշակութային հիմնախնդիրների, այլ ոչ թե միջազգային քաղաքականության քննարկման ժամանակ, թեև այդ հայեցակարգը նպատակաուղված է առաջին հերթին արտասահմանում ազդեցության ընդլայնմանը: Համագումարում խնդիր դրվեց ծանոթացնել օտարերկրացի-

¹ **Yang Taoyuan.** Tisheng Zhongguo ruan shili. Juedu zhongyang zhengzhi ju di shisan ci jiti xuexi (Enhancing China's Soft Power. Interpretation of the 13th Collective Study of the CPC Central Committee) // Liaowang xinwen zhoukan (Outlook News Weekly). 2004. № 6. P. 14.

² Бюллетень 4-го пленарного заседания ЦК КПК 16-го созыва от 19 сентября 2004 г. 4-е пленарное заседание // Жэньминь Жибао. Вып. 1.20.09.2004 – <http://cpc.people.com.cn/GB/64162/66174/4527266.html>

ներին չինական ավանդական հարուստ մշակույթին, Չինաստանի փիլիսոփայության և հասարակական գիտությունների լավագույն նվաճումներին, օժանդակել լավագույն գիտական կադրերին «աշխարհ դուրս գալու»:

Այդ հարցերն ավելի խորը և բազմակողմանիորեն լուսաբանվեցին 2011 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած ՉԿԿ ԿԿ 17-րդ գումարման VI պլենումում: Այդ պլենումում առաջին անգամ հռչակվեց Չինաստանի զարգացման նոր ռազմավարական նպատակը՝ «հզոր մշակութային պետության» կառուցումը: Պլենումի ընդունած բանաձևում¹ խնդիր դրվեց քարոզչություն ծավալել սոցիալիստական արժեքների, մշակույթի, արվեստի և հասարակական գիտությունների զարգացման ուղղությամբ: Կարևոր տեղ գրավեց չինական մշակույթը արտաքին աշխարհում տարածելու և երկրի մշակութային ներուժը մեծացնելու թեման: Իշխանություններն ընդգծում էին, որ առանց մշակույթը զարգացնելու Չինաստանը չի կարող հավասարը հավասարի պես մրցակցել մյուս երկրների հետ: Խոսվում էր տնտեսական այն հիմնախնդրի մասին, որ Չինաստան ներմուծվող մշակութային արտադրանքի ծավալը բազմապատիկ գերազանցում է արտահանումը, ինչպես նաև ավելի լայն քաղաքական հեռանկարի մասին՝ կապված սեփական արժեքներն ու գաղափարները արտաքին աշխարհում առաջ մղելու հետ:

Չինաստանը «հզոր մշակութային պետություն» դարձնելու ՉԿԿ ԿԿ-ի պլենումում ձևակերպված ռազմավարության առանձնահատկությունը հասարակությունը համախմբելու ներքին խնդիրը երկրի միջազգային ազդեցության մեծացման հետ սերտորեն փոխկապակցվելն է: Նույն շարքին դասվեցին պետության մշակութային անվտանգության պաշտպանության և «փափուկ ուժի» մեծացման խնդիրները: Սա վկայությունն է այն բանի, որ չինական ղեկավարությունը սկսել է ընթանալ ավելի ամբողջական և բազմակողմանի հայեցակարգ ձևավորելու ճանապարհով, որում արտաքին ազդեցությունն ընդլայնելու ամերիկյան փոխառված գաղափարը լրացվում է մշակույթն ու հոգևոր արժեքները հասարակության ներքին համախմբման և արտաքին բացասական ազդեցություններին դիմակայելու համար օգտագործելու մասին թեզերով:

2011 թ. կուսակցության որոշման մեջ նշվեց, որ անհրաժեշտ է «իրագործել մշակույթը արտերկրում տարածելու ռազմավարություն, անդադար մեծացնել չինական մշակույթի միջազգային ազդեցությունը, աշխար-

¹ St' u Li **Zhangchun**. Guanyu «Zhonggong Zhongyang guanyu shenhua wenhua tizhi gaige tuidong shehui zhuyi wenhua da fazhan da fanrong ruogan zhongda wenti de jue ding» de shuoming (Explanation of the "Decision of the Central Committee of the Communist Party of China on Deepening the Reform of the Cultural System to Promote the Development and Prosperity of Socialist Culture") // Qianxian (Frontline). 2011, էջեր 15 – 22:

հին ցույց տալ Չինաստանի բարեփոխումների նոր պատկերն ու թափանցիկությունը և չինացի ժողովրդի բարձր հոգևոր կերպարը»: Նպատակ դրվեց զարգացնել մշակութային փոխանակումները արտաքին աշխարհի հետ, ընդլայնել երկխոսությունը համաշխարհային քաղաքակրթությունների հետ, մեծացնել չինական մշակույթի գրավչությունն ու աղդեցությունը արտասահմանում, համատեղ ջանքերով ջատագովել մշակութային բազմազանությունը¹:

«Փափուկ ուժի» չինական ժամանակակից մեկնաբանության մեջ կարևոր տեղ է գրավում միջազգային ասպարեզում երկրի «ձայնի իրավունքի» հիմնախնդիրը: «Ձայնի իրավունքով» օժտված լինելը հնարավորություն է տալիս ուղղորդելու համաշխարհային հասարակական կարծիքը ձեռնտու ուղղությամբ, ձևավորելու պետության բարենպաստ իմիջը, բարելավելու սեփական դիրքերը միջազգային մրցակցության մեջ: Չինաստանի իշխանությունները մշտապես իրականացնում են հետևողական աշխատանք արտաքին աշխարհում աստիճանաբար «ձայնի իրավունքի» ընդլայնման ուղղությամբ՝ չինական ՋԼՄ-ների գլոբալ ընդգրկումն ընդլայնելու, չինարենի թափանցման, ավանդական մշակույթի քաղաքական օգնությամբ:

Չինացի առաջնորդները գործնականում միշտ մտավախություն են հայտնել օտար ուժերի փորձերի առնչությամբ՝ «արևմտականացնելու» և «պառակտելու» երկիրը: Մասնավորապես, 1990-ականներին այդ մասին խոսում էր ՉժՇ նախագահ Ցզյան Ցզեմինը²: Մական հարկ է ուշադրություն դարձնել արտաքին մարտահրավերի ընկալման համատեքստի փոփոխությանը և չինական կողմից դրան տրվելիք հնարավոր պատասխանին: Ցզյան Ցզեմինը նախագրուշացնում էր, որ «համաշխարհային հեգեմոնիզմը» օգտագործում է այլ երկրների ազգամիջյան և կրոնական խնդիրները նրանց ներքին գործերին միջամտելու համար. այդ գործունեությունն ուղղված է նաև ընդդեմ Չինաստանի: Նա մատնանշում էր անջատողականների վտանգավոր գործունեությունը Տայվանում, ինչպես նաև դալայ-լամայի ու նրա կողմնակիցների փորձերը՝ կրոնական կարգախոսների քողի ներքո անջատելու Տիբեթը Չինաստանից: Այդ ժամանակ ենթադրվում էր, որ Չինաստանի իշխանությունների բավարար պատասխանը երկիրը «պառակտելու» փորձերին կդառնա ազգային և կրոնական ճիշտ քաղաքականությունը:

2011 թ. խոսքն արդեն վերաբերում էր արտաքին սպառնալիքներից Չինաստանի մշակութային անվտանգության պաշտպանության համընդհանուր համալիր միջոցառումներին, «հիմնարար սոցիալիստական ար-

¹ Տե՛ս նույն տեղը:

² Цзян Цзэминь. О социализме с китайской спецификой. Т. 2. М., 2004. С. 235 – 238.

ժեքների» համակարգի ամրապնդմանը, մշակույթի «փափուկ ուժի» ներդրումի կուտակմանը՝ այլ երկրների հետ մրցակցելու համար: Նշվում էր հավատարմությունը Դեն Սյաոպինի հռչակած բարեփոխումների բանաձևին՝ «զարգացումը կոշտ սկզբունք է»: Չինացի հետազոտողներից շատերը հիմնավորում են այդ ձևակերպումը այսպես՝ մշակույթը «փափուկ ուժ է», բայց այն զարգացնելը «կոշտ սկզբունք է»¹:

Վերոնշյալ կուտակցական պլենումը կարևոր էր նաև այն բանով, որ առանձնացվեցին «առանցքային արժեքների» ամրապնդման աշխատանքի ուղղությունները: Չինական յուրահատկությամբ սոցիալիզմի իդեալների ու համոզմունքների քարոզչությունը խորացված կերպով զարգացնելու անհրաժեշտության հետ մեկտեղ շեշտադրվում էր «ազգային ոգին զարգացնելու ձգտումը, որի առանցքը հայրենասիրությունն է, և դարաշրջանի ոգին, որի առանցքը բարեփոխումներն ու նորարարություններն են»: Արժեքների նշյալ ասպեկտը ենթադրում է չինական ազգի ակտիվ հոգևոր դաստիարակություն, հայրենասիրության, կոլեկտիվիզմի զարգացում, ազգային ինքնահարգանքի, ինքնավստահության ու հպարտության ամրապնդում, ժողովրդի հայրենասիրական էնտուզիազմի վերածում պրակտիկ գործողությունների՝ ուղղված Չինաստանի բարգավաճմանը:

Այդ առումով հաստատվեցին «պատվաբերի և անպատիվի մասին սոցիալիստական պատկերացումները», որոնք մարմնավորում են սոցիալիստական հիմնական բարոյական պահանջները: Դրանք կոչ էին անում ժառանգել չինական ավանդական բարոյականությունը և զարգացնել ժամանակակից քաղաքացիական բարոյականությունը, դաստիարակել հասարակական, մասնագիտական, ընտանեկան և անձնային բարոյական հատկանիշներ: Ինչպես և նախկինում, դատապարտման թիրախ էին փողի պաշտամունքը, հեղոնիզմը և ծայրահեղ անհատամոլությունը, շահադիտական ձգտումները, շահամոլությունը և պարտականություններն անտեսելը, հանուն սեփական շահի այլոց վնասելը: Ակներև խնդիր էր դրաձել քաղաքականության, բիզնեսի, հասարակության և արդարադատության ոլորտներում վստահության մթնոլորտ ձևավորելը:

Պլենումի որոշման մեջ ամրագրվեցին կոչեր՝ ուղղված «մշակութային ինքնագիտակցության և մշակութային ինքնավստահության բարձր մակարդակ դաստիարակելուն»: «Մշակութային ինքնագիտակցության» հայեցակարգը 1990-ական թթ. երկրորդ կեսին ձևակերպեց չինացի հայտնի ազգագրագետ ու սոցիոլոգ Ֆեյ Սյաոտունը, որի ուշադրությունը գրավել էին մշակույթի զարգացման և դրա ըմբռնման խնդիրները երկրի քաղաքացիների կողմից: Հայեցակարգում նշվում էր մարդկանց «մշակութա-

¹ Տե՛ս **Shao Simi, Tang Lifu**. Ruan shili yu ying renwu (Soft Power and Hard Tasks) // Renmin ribao (Peoples Daily) – http://www.qstheory.cn/wh/sxdl/201202/t20120227_141098.htm

յին ինքնագիտակցության», սեփական մշակույթի նկատմամբ «վստահության» բարձրացման անհրաժեշտությունը, ինչը հատկապես կարևոր է Չինաստանի համաշխարհային ազդեցության աճի համապատկերում: Արվեստների չինական ակադեմիայի պրոռեկտոր Վան Նենսյանի դիտարկմամբ՝ «մշակութային ինքնագիտակցության» հայեցակարգը Ֆեյ Սյաոտունի կարևոր վաստակն է: Դրա հիմքում ընկած էին սեփական մշակույթը ճիշտ հասկանալու և այլ մշակույթների նկատմամբ ճիշտ վերաբերմունքի գաղափարները. միայն այն դեպքում, երբ երկրները, ազգերը և մշակութակիր խմբերը լիովին հասկանում են սեփական մշակույթը և պաշտպանում այն, նրանք հնարավորություն են ստանում ուսումնասիրելու օտար մշակույթները, հարգանքով վերաբերվելու դրանց, և դա ներդաշնակության ու միասնության ուղի է հարթում ամբողջ աշխարհում¹:

Ֆեյ Սյաոտունի մշակութաբանական հայեցակարգը պաշտոնական կարգախոսի վերածվեց 2010 թ. շնորհիվ կուսակցական տեսական ամսագրերից մեկի, որում նշված էր. «Մշակութային ինքնագիտակցությունը ցույց է տալիս մշակույթի մեջ ազգի, քաղաքական կուսակցության գիտակցականությունն ու զարթոնքը՝ ներառյալ մշակույթի տեղի ու դերի ճանաչման խորությունը պատմական առաջընթացում, մշակույթի զարգացման օրենքներին ճիշտ տիրապետելը, եռանդուն կերպով պատմական պատասխանատվություն ստանձնելը մշակույթի զարգացման համար...ազգի զարթոնքը առաջին հերթին մշակութային զարթոնքն է ...»²:

Այս մեկնաբանությամբ «ինքնագիտակցության բարձրացման» իմաստը թաքնված է վերափոխումների նախկին ուղուց, որը փոխառվել էր Արևմուտքից, բարեփոխումների իրագործմանն անցնելու հիմնավորման մեջ՝ հիմնվելով ներքին մտավոր աղբյուրների վրա: Կուսակցական հետազոտողներից մեկը՝ Յան Յզինհայը, կոչ արեց հաղթահարել չինացիների մեջ տևական ժամանահատվածում ձևավորված մշակութային թուլության ու ներփակվածության հոգեբանական բարդությունը: Նրա կարծիքով, ազգային վերածննդի գլխավոր ցուցանիշը մշակույթի վերածնունդն է, այսինքն՝ գաղափարների, արժեքների, կենսակերպի, հասարակական գիտությունների, զանգվածային մշակույթի հատուկ համակարգի ստեղծումը: Չինական մշակույթի ներկայիս վերածնունդը ծավալվում է գլոբա-

¹ Տե՛ս **Wang Nengxian**. Women xuyao shenme de «wenhua zijue» (What Kind of «Cultural Consciousness» Do We Need?) // Zhongguo shehui kexuebao (China Social Science News) – http://www.snzg.cn/article/2011/1116/article_26266.html

² **Yun Shan**. Wenhua zijue, wenhua zixin, wenhua ziqiang – Dui fanrong fazhan zhongguo tese shehui zhuyi wenhua de sikao (Cultural Consciousness, Cultural Confidence, Cultural Self-Strengthening – Thoughts on the Prosperity and Development of Socialist Culture with Chinese Characteristics) // Hongqi wengao (Red Flag Manuscript). 2010. № 15 – 17.

լացման պայմաններում, երբ «կոռորդինատների համակարգ պետք է դառնա ամբողջ աշխարհը»¹:

Յան Ցզինհայը նշում է, որ անցյալում չինացիները մշակույթի զարգացման և նորացման ցանկացած ծրագիր ձևակերպում էին հաշվի առնելով արտաքին գործոնը, ինչը վկայում էր «մշակութային տկարության» վերաբերյալ հոգեբանական բարդության մասին: Արևմտյան մշակույթի ազդեցությունը անփոփոխ էր մնում անգամ այն դեպքում, երբ ենթարկվում էր կատաղի քննադատության, քանի որ չինական արձագանքն այդուհանդերձ պաշտպանողական բնույթի էր: Աշխարհում մեծանում է հետաքրքրությունը Չինաստանի արագ վերելքի նկատմամբ: Այլ ժողովուրդների համար բացվում են հեռանկարներ մուտք գործելու չինական մտքի ու մշակույթի աշխարհ, հնարավորություն է ստեղծվում տեսականորեն վերլուծելու զարգացման չինական ուղին, դրա տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական և մշակութային ասպեկտները: Այդ սպասումներին համապատասխանելու համար, հեղինակի կարծիքով, Չինաստանին հարկավոր է կենտրոնացնել ջանքերը զարգացման սեփական փորձն ընդհանրացնելու և ուսումնասիրելու վրա: Ընդ որում, պետք է խուսափել գաղափարախոսական լեզվից, վերամբարձ, դատարկ և կաղապարային բառերից, հարկավոր է ավելի շատ օգտագործել գիտական, ընդհանուր ճանաչում գտած և զանգվածային լեզուն, չինական գաղափարներն ու մշակույթն արտահայտել այնպիսի լեզվով, որն ընդունելի է այլ երկրների մարդկանց համար²:

Չինաստանում նորմատիվ արժեքների արտահայտման գրավիչ ձևերի որոնումը սկսվել է դեռ 2010-ական թթ.: Օրինակ՝ 2012 թ. սկզբին հայտնվեցին հրապարակումներ, որոնք քննարկում էին «առանցքային արժեքների» հիշվող ձևակերպումների հնարավոր հավաքածուները: Դրանց շարքում էին՝ «հիմքում մարդն է», «մարդասիրություն», «համատեղ բարգավաճում», «հարստություն և ուժ», «ներդաշնակություն», «ժողովրդավարություն և օրինականություն կառավարման ոլորտում», «օրինապահություն», «անկեղծություն ու վստահություն», «հավասարություն և արդարություն», «թափանցիկություն և հանդուրժողականություն», «քաղաքակրթություն» և այլն³:

¹ **Yang Jinhai.** Zhongguo xiandai wenhua jianshe xin gaochao (The New Climax of Chinese Modern Cultural Construction) // Liaowang xinwen zhokan (Outlook Weekly). 2011. PP. 22 – 23.

² Տե՛ս նույն տեղը:

³ **Li Jianhua.** Shehui zhuyi hexin jiazhi guan de tilian (Refinement of the Core Values of Socialism) // Hongqi wengao (Red Flag Manuscript). 2012. № 5. PP 9-12; Yang Ming. Guojia yu gongmin: Shehui zhuyi hexin jiazhi guan gaikuo de jiben lujin (Nation and Citizen: The Basic Path to Summarize the Core Values of Socialism) // Hongqi wengao (Red Flag Manuscript). 2012. № 4. PP. 8-11.

Դրանց կիրառման հեռանկարային մյուս ոլորտը չինական «փափուկ ուժի» արժեքային բաղադրիչը օտարերկրյա լսարանի համար գրավիչ բովանդակությամբ լցնել է: ՉԺՀ-ում վերջին տարիներին «համընդհանուր արժեքների» թեման դարձել է քաղաքական ենթատեքստով սուր բանավեճերի աղբյուր: Քննադատները հանդես են գալիս Չինաստանին ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների՝ որպես «համընդհանուր արժեքների» արևմտյան չափանիշներ պարտադրելու փորձերի դեմ: Դրա հետ մեկտեղ՝ «համընդհանուր արժեքների» գոյությունը լիովին մերժելն ու ազգային առանձնահատկությունը միակողմանիորեն շեշտադրելը մեկուսացնում են Չինաստանը արտաքին աշխարհից՝ խոչընդոտելով ոչ միայն դրսից գաղափարների թափանցումը, այլև չինական հայացքների արտածումը արտաքին աշխարհ: «Փափուկ ուժի» վերաբերյալ վեճերի համատեքստում առաջ քաշվեցին հարցադրումներ «համընդհանուր արժեքների» բովանդակությունը սահմանելու գործընթացի վրա ազդելու և առաջին հերթին ազատության, ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների մեկնաբանման Չինաստանի ունակության մասին:

Չինացի հեղինակները նշում են, որ արժեքների «համընդհանրությունը» ենթադրում է դրանց բովանդակությունը սահմանելուն բոլոր երկրների ժողովուրդների մասնակցությունը, այլ ոչ միայն Արևմուտքի: «Սակայն իրական աշխարհում պետության փափուկ ուժը արտահայտվում է ժողովրդավարությունը, ազատությունը, մարդու իրավունքները և մյուս «համընդհանուր արժեքները» սահմանելու և մեկնաբանելու իրավունքով: Ով ունի այդ իրավունքը, նա կարող է «համընդհանուր արժեքների» օգնությամբ քննադատել մյուս երկրներին, և այդ դեպքում այն կարող է համարվել հզոր փափուկ ուժի տիրապետող պետություն: Այն երկրները, որոնց քննադատում են «համընդհանուր արժեքների» համար, դասվում են թույլ «փափուկ ուժով» պետությունների շարքին»¹:

Հետևաբար, Չինաստանը պետք է պայքարի հանուն այն բանի, որ հնարավորություն ստանա տալու իր սահմանումները, առաջարկելու իր մոտեցումները «հենակետային հայեցակարգերին, որոնք վերաբերում են մարդկության հիմնարար արժեքներին՝ ժողովրդավարությանը, ազատությանը, մարդու իրավունքներին, իրավական համակարգին»: Հարկավոր է հասնել այն բանին, որ ամբողջ աշխարհում մարդիկ «լսեն չինական պատմություններ»: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է «համոզիչ ու գրավիչ կերպով ցույց տալ համայն աշխարհի մարդկանց, որ չինական յուրահատուկ սոցիալիզմի ուղին ոչ միայն զարգացման հարմար մոդել է զարգա-

¹ Li Xiguang. Zhongguo ruan shili jianshe zhong de ji da nandian (Several Difficulties in the Construction of China's Soft Power) // Renmin wan (People's Daily Online). 2012 – http://www.qstheory.cn/dd/dd2012/ylhj/201202/t20120207_137386.htm

ցող երկրների համար, այլև «փափուկ ուժի» աղբյուր է, որը համապատասխանում է մարդկության ապագա զարգացման պահանջներին»¹:

Թեև «առանցքային արժեքները» դասվում են մշակութային արժեքների շարքին, սակայն դա էլ ավելի մեծ չափով գաղափարախոսության հարց է: Յան Շենպինը կարծում է, որ ԱՄՆ-ի արժեքները կապիտալիստական են՝ ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն և մարդու իրավունքներ: Չինական յուրահատկությամբ սոցիալիստական արժեքներն են՝ ժողովրդի բարեկեցությունը, մարդը որպես հիմք, արդարությունը, զարգացումն ու ներդաշնակությունը²:

Пайлак Енгоян, Культурные и ценностные основы китайской «мягкой силы» – Ключевым компонентом китайской «мягкой силы» является культура этого народа. Китайская политическая элита осознает, что при добавлении к достигнутому Китаем уровню влияния в экономической, научной и военной сферах «мягкая сила» культурной притягательности многократно приумножает мощь страны в мировом сообществе. Укрепление потенциала «мягкой силы культуры» способно стать не только инструментом формирования позитивного отношения к стране со стороны зарубежной аудитории, но также средством сплочения самого китайского народа, так как существует тесная взаимосвязь внутренних задач консолидации общества с повышением международного влияния страны. Особое внимание уделяется «сердцевинным ценностям», которые нацелены на духовное воспитание китайской нации. Суть этих ценностей заключается в следовании китайской традиционной морали и развитии современной гражданской морали, а также воспитании общественных, профессиональных, семейных и личных моральных качеств.

Paylak Yengoyan, The Cultural and Value Foundation of the Chinese "Soft Power" – The key element of modern China's "soft power" is culture of the nation. The Chinese political elite realizes that, in addition to China's reached level of influence in economy, science and military, "soft power" of cultural attraction multiplies the power of the country in the world community. Strengthening of the "cultural soft power" might be not only an instrument for forming a positive attitude towards the country on the foreign audience, but also a way to mobilize Chinese people as well, because there is a close relationship between the internal tasks of consolidating society and increasing the country's

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս **Yang Shengping**. Zhongguo wenhua ruan shili tishen de san ge cengmian (Three Levels of the Improvement of Chinese Cultural Soft Power) // Shengbing shijie (World's Sound Screen) 2012. № 3, էջ 66:

international influence. Particular attention is paid to the "core values", which are aimed at spiritual education of Chinese nation. The essence of these values is following Chinese traditional morality, developing a new civil morality and upbringing of social, professional, family and personal moral qualities.

**ՀԱՄԱԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԴԵՐԸ ԵՄ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐՈՒՄ**

ՍՈՆԱ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր - համաեվրոպական կուսակցություն, Եվրոպական միություն, արտաքին քաղաքականություն, Եվրոխորհրդարան, քաղաքական ազդեցություն:

Համաեվրոպական կուսակցությունները Եվրոպական միության (ԵՄ) քաղաքական համակարգի կարևորագույն բաղադրիչներն են, որոնք ոչ միայն փորձում են ազդեցություն թողնել ԵՄ քաղաքականությունների մշակման և ընտրության գործընթացների վրա, այլ միևնույն ժամանակ նպատակ են հետապնդում ավելացնել իրենց արտոնություններն ու գործառույթները այդ համակարգում: Դրանք ոչ միայն մրցակցում են, այլև շատ դեպքերում ակտիվորեն համագործակցում: Վերջիններիս նպատակը ԵՄ արտաքին քաղաքականությունը «գաղափարախոսական» դարձնելը չէ, այլ հանդես գալ որպես ռազմավարական դերակատարներ, որոնք օգտագործում են տեղեկատվության տարածման և կոորդինացման գանազան մեխանիզմներ՝ ԵՄ արտաքին քաղաքականության հարցերի շուրջ իրենց հստակ գաղափարախոսական դիրքորոշումների մասին տեղեկացնելու և համաեվրոպական, ազգային և կուսակցական ոլորտների փոխկապակցման կենտրոններ դառնալու համար¹:

ԵՄ ընդլայնումը հնարավորություն ընձեռեց համաեվրոպական կուսակցություններին ավելացնել իրենց կոլեկտիվ ազդեցության մակարդակը ԵՄ քաղաքական համակարգի ներսում: ԵՄ հարևանության շրջանակներում համաեվրոպական և գործընկեր կուսակցությունների համագործակցությունը դարձավ ԵՄ արտաքին քաղաքական նպատակների հասնելու գործիքներից մեկը: Միևնույն ժամանակ, հարկ է նշել, որ համաեվրոպական կուսակցությունները ոչ միայն ուժեղացնում են ԵՄ ազ-

¹ **A. Chrysogelos**, *Europarties and European Foreign Policy: Does the European Party System Structure Preferences on CFSP and How?* Paper prepared for European Consortium for Political Research General Conference, p. 7-11, 25, Retrieved 19 November 2020, from <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/56cb93c8-eb8f-4abe-a64e-a6bf8d8e84b4.pdf>.

դեցությունը, այլ նաև ծառայում իրենց գաղափարախոսական և վերագրային կուսակցական նպատակներին¹:

Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի կուսակցությունները, փորձելով բավարարել եվրոպական ինտեգրացիայի և համակարգային փոփոխությունների պահանջները, ձգտում էին օգտվել համաեվրոպական կուսակցությունների հետ համագործակցային արտոնյալ հարաբերություններից, ինչպես օրինակ՝ ձեռք բերելով ֆինանսական և նյութական ռեսուրսներ, քաղաքական կապիտալ, փորձառություն և լեգիտիմություն: Եվ քանի որ համաեվրոպական կուսակցությունների կազմի մեջ էին մտնում ԵՄ անդամ երկրների մի շարք կուսակցություններ, համաեվրոպական կուսակցությունները մեծ կարևորություն էին տալիս ներքին միատարրության որոշակի աստիճանի պահպանմանը, ինչը ԵՄ արևելյան ընդլայնման շրջանում վտանգի տակ էր: Այսպիսով, համաեվրոպական կուսակցությունները ԵՄ ընդլայնման գործընթացում ստանձնում են մի նոր գործառույթ, այն է՝ արևելակենտրոնական Եվրոպայի ազգային կուսակցությունների եվրոպականացումը և վերջիններիս մոտարկումը արևմտաեվրոպական կուսակցական մոդելին: Կուսակցական մոտարկման նախապայմանն է դառնում գաղափարախոսական միատարրությունը և եվրոպամետ դիրքորոշումը:

Չնայած ԵՄ արտաքին և անվտանգային քաղաքականությունների դեպքում ԵՄ անդամ երկրների դիրքորոշումներն ավելի առանցքային են, քան համաեվրոպական խորհրդարանական կուսակցությունների դիրքորոշումները, վերջիններս ամբողջապես անգոր չեն: Եվրոխորհրդարանում (ԵԽ) ներկայացված համաեվրոպական կուսակցությունները նպատակ ունեն վերոնշյալ քաղաքականությունը դարձնել ավելի թափանցիկ՝ պահպանելու հանրային աջակցությունը ու իրենց ներգրավվածությունը ԵՄ գլոբալ գործունեության մեջ: Ի տարբերություն կառավարություն-խորհրդարան ավանդական ժողովրդավարական հարաբերությունների, որտեղ խորհրդարանական մեծամասնությունը սովորաբար հակված է սահմանափակելու իր արտաքին քաղաքական դիրքորոշումներն ու հիմնականում առաջ է տանում կառավարության մշակված քաղաքականությունը, եվրոխորհրդարանականները քաղաքականապես կաշկանդված չեն հայտնելու ԵՄ գործադիր թևի կողմից առաջ տարվող արտաքին քաղաքականությունից տարբերվող դիրքորոշումներ: Այսպիսով, համաեվրոպական խորհրդարանական կուսակցություններն ունեն զգալի քաղաքական ինքնավարություն, սեփական քաղաքական ինքնությունը զարգացնելու նե-

¹A. Chrysosgelos, *Europarties in the neighbourhood: how transnational party politics bind Eastern Europe and Western Balkans to the EU in Comparative European politics* 2020, Palgrave Macmillan, p. 6-7, Retrieved 1 November 2020 from <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/68820>.

րուծ, ինչը հնարավորություն է ընձեռում այնպիսի արտաքին քաղաքականություն ձևավորելու, որը պարտադիր չի, որ համընկնի ԵՄ ինստիտուցիոնալ մյուս դերակատարների արտաքին քաղաքականության հետ¹:

Համաեվրոպական կուսակցությունները ԵՄ ընդլայնման ժամանակաշրջանում աստիճանաբար հարմարվում են ԵՄ փոփոխություններին, ինչն էլ իր հերթին հանգեցնում է վերջիններիս ներկուսակցական փոփոխություններին: Կուսակցություններն ավելացնում են իրենց անդամների թիվը, հետապնդելով մի շարք նպատակներ, ինչպես օրինակ՝ ձեռք բերել հավելյալ պատգամավորական մանդատներ Եվրոխորհրդարանում, հնարավորություն ստանալ անդրադառնալու նոր ԵՄ անդամ կուսակցությունների ազգային քաղաքականություններին և լեգիտիմացնել իրենց գործունեությունը՝ պարբերաբար հայտնվելով անդամ երկրների ԶԼՄ-ներում²: Հետևաբար, չնայած ԵՄ Արևելյան ընդլայնման հարցում համաեվրոպական կուսակցությունների նպատակները համընկնում են ԵՄ-ի նպատակների հետ, համաեվրոպական կուսակցությունները, որպես առանձնահատուկ վերազգային քաղաքական դերակատարներ, հետապնդում են նաև իրենց սեփական նպատակները, առաջնահերթությունները և գործունեության տրամաբանությունը³:

Արևելյան Եվրոպայի կուսակցությունների հետ համաեվրոպական կուսակցությունների հարաբերությունների կառուցումն ու ընթացքը Դելսոլդատոն բաժանում է երեք շրջանի՝ նույնականացում, ճանաչում և միավորում: Եթե առաջին շրջանի ընթացքում ուղղակի և անուղղակի տեղեկատվություն է հավաքագրվում համաեվրոպական կուսակցության հավանական նոր անդամի մասին և հաստատվում են հաղորդակցության ուղիներ, ապա ճանաչման փուլում գնահատումից հետո տեղի է ունենում գործընկերների ընտրություն, իսկ հետագայում ձեռք է բերվում որոշումների կայացման գործընթացի կոնսենսուս: Վերջին՝ միավորման շրջանում, ազգային կուսակցությունը պաշտոնապես դառնում է համաեվրոպական կուսակցության անդամ, որը կարող է տեղի ունենալ մի քանի ենթափուլերով՝ դիտորդական կարգավիճակ, ասոցացում և անդամակցությո-

¹ P. Bajtaj, Shaping and controlling foreign policy: Parliamentary diplomacy and oversight and the role of the European Parliament, POLICY Department, Directorate General for External Policies, 2015, p. 20-21, Retrieved 3 December 2020 from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/549045/EXPO_STU\(2015\)549045_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/549045/EXPO_STU(2015)549045_EN.pdf).

² Von dem Berge, B., & Poguntke, T. (2013). The influence of Europarties on Central and Eastern European partner parties: A theoretical and analytical model. *European Political Science Review*, 5 (2), p. 312-321.

³ A. Chrysogelos, Europarties in the neighbourhood: how transnational party politics bind Eastern Europe and Western Balkans to the EU in *Comparative European politics* 2020, Palgrave Macmillan, p. 11, Retrieved 1 November 2020 from <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/68820>.

յուն, որոնցից յուրաքանչյուրի ընթացքում ազգային կուսակցությունը կունենա համապատասխան առավելություններ: Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի հետկոմունիստական ռեժիմների տապալման ընթացքում համաեվրոպական աջ և ձախ գաղափարախոսական ուղղվածության կուսակցությունները դրսևորեցին տարբեր արտաքին քաղաքական մոտեցումներ: Արևմտաեվրոպական աջական կուսակցություններն իրենց աջակցությունն էին հայտնում հակառեժիմ կուսակցություններին, մինչդեռ ձախական կուսակցությունները նվազ ինտենսիվությամբ իրենց կապերը պահպանեցին ինչպես իշխանական, այնպես էլ ընդդիմադիր ուժերի հետ¹:

Ընդլայնման հետևանքով Եվրոխորհրդարանի ներսում տեղ է գտնում գաղափարախոսական բազմազանությունը, բայց և ավելի լսելի են դառնում եվրոսկեպտիկ դիրքորոշումները:

Եվրոխորհրդարանում համաեվրոպական կուսակցությունների՝ ԵՄ արտաքին քաղաքականության մշակման և իրականացման մեջ ներգրավվածությունն ու ազդեցությունն Գ. Ռոսենը (Օսլոյի Մետրոպոլիտեն համալսարանի դասախոս) ու Կ. Ռոբբը (Լուվենի կաթոլիկ համալսարանի դասախոս և ավագ հետազոտող) բնորոշել են ըստ երեք շրջանների՝ մինչև որոշումների կայացման փուլ, որոշումների կայացման փուլ և որոշումների իրագործման փուլ: Ստորև ներկայացված աղյուսակը հակիրճ ներկայացնում է համաեվրոպական խորհրդարանական կուսակցությունների՝ որպես ԵՄ ինստիտուցիոնալ բաղադրիչների ազդեցության հնարավորությունները՝ ըստ որոշումների կայացման փուլերի²:

Աղյուսակ 1. Եվրոխորհրդարանում (ԵԽ) համաեվրոպական կուսակցությունների ազդեցության փուլերը

Որոշումների կայացման փուլեր		Ցուցիչներ
Մինչև որոշումների կայացման փուլ	Խնդիրների ձևակերպում	ԵԽ-ը առանձնացնում է խնդիրներ, որոնք հետագայում դառնում են որոշումների կայացման գործընթացի մաս կամ հանգեցնում համակարգային բարեփոխումների: ԵԽ-ի կողմից խնդրի կամ խնդիրների սահմանումը առաջնորդում է քաղաքականության մշակման գործընթա-

¹ **G. Delsoldato**, Eastward Enlargement by the European Union and Transnational Parties in International Political Science Review, Vol. 23, No. 3, 2002, p. 275-284.

² **G. Rosen and K. Raube**, Influence beyond formal powers: The parliamentarisation of European Union Security Policy in The British Journal of Politics and International Relations, 2018 p. 72.

		ցը կամ դառնում է համակարգային բարեփոխումների ստանդարտ:
	Օրակարգի ձևավորում	ԵՄ-ի մտահոգությունները դառնում են ԵՄ-ի արտաքին և անվտանգային քաղաքականության օրակարգի մաս:
Որոշումների կայացման փուլ	Մասնակցություն որոշումների կայացման գործընթացում	ԵՄ-ը մերժում է այն քաղաքականությունները կամ ընթացակարգերը, որոնց հետ համաձայն չէ: ԵՄ-ը փոփոխության է ենթարկում քաղաքականություններն ու ընթացակարգերը կամ դրանց որոշ հատվածները, որոնց հետ համաձայն չէ:
Որոշումների կայացման գործընթացին հաջորդող փուլ	Իրագործում	ԵՄ-ի քաղաքականությունների կամ ընթացակարգերի շուրջ արված առաջարկներն ամբողջովին կամ մասնակիորեն ընդունվում են ԵՄ գործադիր թևի կողմից:
	Գնահատում	ԵՄ-ի կողմից քաղաքականությունների կամ ընթացակարգերի գնահատումը հանգեցնում է տվյալ քաղաքականությունների/ընթացակարգերի փոփոխության:

Եվրոխորհրդարանում ընտրական վարքագծով արտահայտված դիրքորոշումները ցույց են տալիս, որ եթե համաեվրոպական խորհրդարանական կուսակցությունն ունի եվրոպամետ դիրքորոշում, ապա այն նաև աջակցում է ԵՄ-ի կողմից առաջ տարվող արտաքին և անվտանգային քաղաքականությունը և ընդհակառակը: Եվրոպատգամավորները ցուցաբերում են համախմբվածություն իրենց համապատասխան քաղաքական խմբերի դիրքորոշումների հետ՝ չառաջնորդվելով իրենց ազգային շահերով: Սա հաճախ պայմանավորված է հետևյալ հանգամանքներով. առաջին՝ ԵՄ քաղաքական խմբերը մեծ մասամբ հավատարիմ են ԵՄ արտաքին քաղաքական և անվտանգային քաղաքականությանը: Երկրորդ՝ ԵՄ քաղաքական հայեցակարգը բավականին լայն հասկացություն է, որը ներառում է մի շարք թեմաներ՝ առևտրային հարաբերություններ, կոնֆլիկտներ և այլն, և կարող է ընդգրկել այնպիսի հարցեր, ինչպես օրինակ՝ Թուրքիայի հանդեպ դիրքորոշում, ԵՄ-ԱՄՆ հարաբերություններ, ընդլայնման գործընթաց, երբ, ի տարբերություն այլ ավելի ընդհանրական արտաքին քաղաքական հարցերի, առկա է Եվրոխորհրդարանի պատգամավորի և քաղաքական խմբի դիրքորոշումների նկատելի տարբերություններ: Երրորդ կարևորագույն հանգամանքը համաեվրոպական

խորհրդարանական կուսակցությունների անդամների կայացած ինստիտուցիոնալ վարքագիծն է: Կայացած կուսակցություններն արդեն մշակել են արդյունավետ որոշումների ընդունման մեխանիզմներ ու վարքագծային նորմեր, և երբ քաղաքական խմբերի նոր անդամները սկսում են իրենց գործունեությունը Եվրոխորհրդարանում, վերջիններս միանգամից ինտեգրվում են խմբերի արդեն գոյություն ունեցող խորհրդարանական ընթացակարգային գործընթացին:

Համաեվրոպական խորհրդարանական կուսակցությունները մեծ կարևորություն են տալիս մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների հարցին: Եվրոխորհրդարանականները պահանջ են ուղղել Եվրոպական խորհրդին, որ Եվրոպական Միությունը այլ պետությունների հետ քաղաքական երկխոսության ընթացքում հաշվի առնի նաև գործընկեր պետություններում մարդու իրավունքների ոլորտին առնչվող հարցերը: Բազմաթիվ օրինակներ վկայում են, որ Եվրոխորհրդարանն ու համաեվրոպական կուսակցություններն իրենց արտաքին քաղաքական գործունեության մեջ ձգտում են ծառայել ոչ թե առանձին ԵՄ անդամ պետությունների շահերին, այլ ԵՄ ընդհանուր սկզբունքներին: Ավելին, վերոնշյալ հարցերի բարձրաձայնումը արտացոլում է հանրային մտահոգությունները, գրավում լրատվամիջոցների ուշադրությունը՝ կրկնապատկելով կուսակցությունների ձայնը լսելի դարձնելու հնարավորությունը: Միննույն ժամանակ հարկ է նշել, որ երբ Եվրոխորհրդարանի և/կամ համաեվրոպական կուսակցությունների արտաքին քաղաքական դիրքորոշումները հակադրվում են Եվրոպական խորհրդի դիրքորոշումներին, նրանք գերադասում են ընդունել կառուցողական, այլ ոչ թե մրցակցային դիրքորոշում: Մտահոգությունների բարձրաձայնման տվյալ եղանակի ընտրությունը պայմանավորված է նրանով, որ Եվրոխորհրդարանում ներկայացված կուսակցությունները չեն ցանկանում միջազգային ասպարեզում վարկաբեկել Եվրոպական խորհրդի արտաքին քաղաքական դիրքորոշումները և անվստահության մթնոլորտ ձևավորել վերջինիս շուրջ¹:

Դ. Ֆիոտը (ԵՄ անվտանգային հետազոտությունների ինստիտուտի Անվտանգության և պաշտպանության հարցերի խմբագիր) համաեվրոպական խորհրդարանական կուսակցությունների գործունեության մեջ առանձնացնում է հռետորական դիվանագիտությունը: Չնայած կուսակցության անդամներն ունեն սահմանափակ օրենսդրական հնարավորություններ ԵՄ արտաքին քաղաքականության ձևավորման գործում, այնուամենայնիվ, նրանք իրենց տրամադրության տակ ունեն հռետորական դիվանագիտության այնպիսի մեխանիզմներ, ինչպիսիք են երկխոսու-

¹ **F. Zanon**, The European Parliament: an autonomous foreign policy identity in The role of parliaments in european foreign policy (Eds. A. Herranz Surralles, E. Barbe), 2005, p. 115-118.

յունն ու բանավեճը: Նույնիսկ առանց ֆորմալ արտաքին քաղաքական ազդեցության մեխանիզմների կուսակցությունները ԵՄ հանրային տիրույթում հնարավորություն ունեն մի շարք հարցեր բարձրաձայնելու, ինչը կարող է ծառայել որպես ԵՄ արտաքին քաղաքականության ժողովրդավարական վերահսկողության ձև: Այս առումով, կուսակցությունների համար կարևորագույն նախապայմաններից է ընդհանուր ուղերձների/հաղորդագրությունների մշակումն ու տարածումը: Չնայած որ մեծ մասամբ կուսակցության անդամները դրսևորում են կուսակցական դիրքորոշմանը համապատասխան ընտրական վարքագիծ, այնուամենայնիվ, կարող են հանդես գալ կուսակցական հռետորաբանությունից շեղվող ելույթներով: Կուսակցություններն իրենց հռետորաբանական դիվանագիտությունը գործի են դնում ինչպես ԵՄ սահմանների ներսում, այնպես էլ ԵՄ սահմաններից դուրս: Հստակ է, որ արտաքին քաղաքական որևէ հարցի դեպքում կուսակցական համախմբվածության ցածր մակարդակի դրսևորումը ազդեցություն է ունենում կուսակցության՝ միջազգային հարթակներում հարց բարձրացնելու և ԵՄ մակարդակում քաղաքականության վրա ազդելու հնարավորությունների վրա: Հռետորական դիվանագիտության կարևոր հայեցակերպերից են միջխորհրդարանական հարաբերությունները, ինչը տեղեկատվության և արտաքին քաղաքական դիրքորոշումների փոխանակման կարևոր մեխանիզմներից է:

Այսպիսով, ամենամեծ համաեվրոպական խորհրդարանական կուսակցությունները կարևորում են մարդու իրավունքները, ժողովրդավարությունը և օրենքի գերակայությունը որպես արտաքին քաղաքականության առանցքային սկզբունքներ: Արտաքին քաղաքական գործունեություն իրականացնելիս, կուսակցությունները գործում են ինչպես իրենց սեփական համոզմունքներին համաձայն, այնպես էլ ավելի լայն նպատակին՝ ԵՄ ինտեգրացիային հասնելու համար: Բացառությամբ Եվրոպական պահպանողականների և բարեփոխիչների ու Եվրոպայի ազատության և ուղիղ ժողովրդավարության քաղաքական խմբերի, մյուս խմբերը շատ դեպքերում ավելի հավակնոտ են ԵՄ արտաքին քաղաքական ու անվտանգային քաղաքականության դերի խնդրում, քան մի շարք այլ ԵՄ անդամ երկրներ: Չնայած որ կուսակցությունները հավանություն են տալիս ԵՄ ընդհանուր քաղաքական նպատակներին, առկա են մի շարք տարբերություններ այդ նպատակների իրագործման տեսլականների շուրջ: Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ համաեվրոպական խորհրդարանական կուսակցությունների անդամներն իրենց դիսկուրսներում մեծ մասամբ աջակցություն են հայտնում ԵՄ արտաքին քաղաքականությանը: Ի տարբերություն օրենսդրական դիվանագիտության՝ դժվար է գնահատել հռետորական դիվանագիտության ազդեցության մակարդակը ԵՄ արտաքին

քաղաքականության վրա: Կարող ենք եզրակացնել, որ ԵՄ արտաքին և անվտանգային քաղաքականության մշակման հարցում համաեվրոպական խորհրդարանական կուսակցությունները կատարում են *մարզինալ* դեր, երբ վերջիններիս ազդեցությունը համեմատում ենք ԵՄ այլ քաղաքական դերակատարների և ինստիտուցիոնալ մարմինների հետ: Թեև կուսակցությունները չունեն բավարար չափով ռեսուրսներ և դիվանագիտական ներուժ, ինչպես մյուս ԵՄ քաղաքական դերակատարները, այնուամենայնիվ, նրանք ունեն մի շարք այլ արժեքավոր ռեսուրսներ: Կուսակցությունների առավելություն կարող է համարվել այն հանգամանքը, որ նրանք սերտորեն չեն ասոցացվում ԵՄ հաստատությունների կամ անդամ երկրների հետ և կարող են օգտագործել հաղորդակցության այնպիսի ուղիներ, որոնք հասանելի չեն ԵՄ ներկայացուցիչներին և դիվանագետներին¹:

Եվրոխորհրդարանում ներկայացված համաեվրոպական կուսակցությունները Արևելյան գործընկերության (ԱլԳ) անդամ երկրների քաղաքական կուսակցությունների հետ միջխորհրդարանական հարաբերություններ են հաստատում և զարգացնում հիմնականում Եվրոնեսթ խորհրդարանական վեհաժողովի շնորհիվ²: ԱլԳ տարածաշրջանում ԵՄ նորմերն ու շահերը փոխկապակցվում են տարատեսակ եղանակներով, հատկապես վերջին տարիներին տարածաշրջանում մի շարք կտրուկ փոփոխություններից հետո կուսակցությունների համագործակցությունը թևակոխել է նոր փուլ: Մյուս կողմից, Եվրոպական միության գործելաժան այս տարածաշրջանում այլ է, քանի որ ԱլԳ անդամ երկրներին այն չի առաջարկում անդամակցություն, այլ ասոցիացիա և համապարփակ գործընկերություն³:

ԱլԳ անդամ երկրներում համաեվրոպական կուսակցությունները հետաքրքրված են կայուն և վստահելի գործընկերներ գտնելու և գաղափարախոսական ու եվրոպական արժեքների վրա հիմնված համագործակցություն հաստատելու հեռանկարով, սակայն միշտ չէ, որ կուսակցությունները պատշաճ ձևով տեղյակ են ԱլԳ անդամ երկրների ներքաղաքական զարգացումների մասին: Այս դեպքում համաեվրոպական կուսակցությունների իրազեկման և կողմնորոշման համար կարևոր դեր են խաղում տեղական գործընկերները, ինչպես օրինակ՝ գերմանական կուսակցական հիմնադրամները, որոնք իրենց զեկույցներով, գնահատականներով ու առաջարկություններով ուղղորդում են համաեվրոպական կու-

¹ **D. Fiott**, The diplomatic role of the European Parliament's parliamentary groups, Swedish Institute for European Policy Studies (SIEPS), European Policy Analysis, no. 3, 2015 p. 7-9, retrieved 17 October 2020 from https://www.sieps.se/en/publications/2015/the-diplomatic-role-of-the-european-parliament039s-parliamentary-groups-20153epa/Sieps_2015_3epa.

² Նույն տեղում, էջ 4-5:

³ **T. Raunio and W. Wagner**, Party Politics or (Supra-)National Interest? External Relations Votes in the European Parliament in Foreign Policy Analysis, Volume 16, Issue 4, 2020, p. 560- 561.

սակցություններին: Բացի այդ, համաեվրոպական կուսակցությունները կարևորություն են տալիս քաղաքական կշիռ ունեցող կուսակցություններին և հատկապես իշխանական կուսակցություններին, իսկ ԱլԳ անդամ երկրների կուսակցությունները համագործակցությունն օգտագործում են իրենց երկրում քաղաքական լեգիտիմության և ճանաչման բարձրացման նպատակով: Այս առումով հետաքրքրական է այն փաստը, որ ԱլԳ անդամ երկրների ազգային կուսակցությունների համար քաղաքական համագործակցության ամենացանկալի գործընկերներից է Եվրոպական ժողովրդական կուսակցությունը՝ որպես ամենակայացած և ազդեցիկ համաեվրոպական կուսակցություն¹:

ԱլԳ տարածաշրջանում համաեվրոպական խորհրդարանական կուսակցությունները ԵՄ արտաքին քաղաքական որոշումների կայացման փուլում ունեն ուրույն դերակատարում: Օրինակ՝ մինչև ուկրաինական ճգնաժամը կուսակցությունների դիվանագիտական ջանքերը և նրանց մինչճգնաժամյան ակտիվ ներգրավվածությունը կարողացան ազդեցություն թողնել ԵՄ արտաքին քաղաքական դիրքորոշման վրա: Ճգնաժամի ընթացքում տեղի ունեցավ հակառակ գործընթացը. ԵՄ գործադիր թևն ավելի ակտիվ ներգրավվածություն ունեցավ, քան համաեվրոպական խորհրդարանական կուսակցությունները, և վերջիններս ներգրավվեցին ԵՄ-Ուկրաինա արտաքին քաղաքական գործընթացի մեջ, երբ որոշիչ որոշումներն արդեն կայացվել էին: Այնուամենայնիվ, կուսակցություններն նույնիսկ նվազ արտաքին քաղաքական ազդեցության դեպքում ունակ էին հաղորդակցություն և երկխոսություն հաստատել երկրի խորհրդարանական, իշխանական, իշխող և ընդդիմադիր էլիտաների հետ: Կարևոր է նշել, որ ոչ ֆորմալ նորմերն ու պրակտիկաները նույնպես կարևոր բաղադրիչ են կուսակցությունների և օրենսդիր ու գործադիր էլիտաների միջև վստահություն հաստատելու համար²:

Կարելի է պնդել, որ համաեվրոպական կուսակցություններն ազդեցիկ են դառնում, երբ ի կատար են ածվում տվյալ երկու նախապայմանները. առաջին՝ ԱլԳ անդամ երկրների քաղաքական դաշտը դառնում է մրցակցային, երբ կիսաավտորիտար համակարգերում տեղի է ունենում ժողովրդավարական մոբիլիզացիա, և երկրորդ՝ առաջ են գալիս քաղաքական ուժեր, որոնք աջակցում են Եվրոպական միության հետ հարաբերությունների խորացումը: Այսկերպ, համաեվրոպական կուսակցություն-

¹ **M. Shagina**, How Europarties Imperil Democracy in the Eastern Partnership Countries Retrieved 20 November 2020 from <https://neweasterneurope.eu/2017/11/14/euro-parties-imperil-democracy-eastern-partnership-countries/>.

² **G. Rosen and K. Raube**, Influence beyond formal powers: The parliamentarisation of European Union Security Policy in *The British Journal of Politics and International Relations*, 2018, p. 77-80.

ները, համագործակցելով ԱլԳ անդամ երկրների քաղաքական կուսակցությունների հետ, ձգտում են ավելացնել իրենց ազդեցությունն ինչպես Եվրոպական միության ներսում, այնպես էլ ԵՄ սահմաններից դուրս՝ խթանելով վերջինիս ռազմավարական շահերը: Նույնիսկ երբ Եվրոպական միությունը անդամակցություն չի առաջարկում ԱլԳ անդամ երկրներին, ենթադրվում է, որ համաեվրոպական կուսակցությունները կարող են առաջարկել փոքր «շահեր» ԱլԳ անդամ երկրների քաղաքական գործիչներին համապատասխան ռեֆորմների իրականացման համար: Բացի այդ, համաեվրոպական կուսակցությունները կարող են հանդես գալ որպես ԵՄ ազդեցության լծակներ, օրինակ՝ ԱլԳ երկրների ազգային կուսակցությունների վրա ճնշում գործադրել, որպեսզի վերջիններս «Եվրոպական կողմնորոշումը» և ռեֆորմները դարձնեն իրենց ծրագրային հիմնաքարերից մեկը¹:

Համաեվրոպական խորհրդարանական կուսակցությունների և ԱլԳ անդամ երկրների կուսակցությունների համագործակցության հիմնական շարժիչ ուժը ոչ թե քաղաքական գաղափարախոսությունն է, այլ պրագմատիկ մոտեցումները: Համագործակցությունները շատ հաճախ հիմնված են լինում կուսակցությունների ղեկավարների և անդամների անձնական կապերի վրա: ԱլԳ անդամ երկրների կուսակցությունների հետ սկստիվորեն համագործակցում են ամենամեծ համաեվրոպական խորհրդարանական կուսակցությունները՝ Եվրոպայի ժողովրդական կուսակցությունը (ԵԺԿ), Եվրոպական սոցիալիստների կուսակցությունը (ԵՍԿ) և Եվրոպայի ազատականների և ժողովրդավարների դաշինքը (ԵԱԺԴ), որոնք, ընդհանուր առմամբ, ԵՄ արտաքին քաղաքականության ջատագովն են և նպատակ ունեն առաջ տանել ԵՄ ռազմավարական նպատակները: Այս տրամաբանությամբ է բացատրվում այն հանգամանքը, որ Եվրոսկեպտիկ համաեվրոպական խորհրդարանական կուսակցությունները հաճախ խուսափում են ոչ ԵՄ անդամ պետությունների կուսակցությունների հետ ինստիտուցիոնալ համագործակցություն հաստատելուց: Հետաքրքիր փաստ է, որ ԱլԳ անդամ երկրների շարքում վրացական կուսակցությունները համաեվրոպական կուսակցական քաղաքականության մեջ ամենաշատն են ներգրավված²:

Մեր կարծիքով, կարելի է առանձնացնել համաեվրոպական կուսակցությունների արտաքին քաղաքական գործունեության երկու հարթություն՝ **միջկուսակցական մրցակցության և միջինստիտուցիոնալ մրցակցության**: Առաջին դեպքում համաեվրոպական խորհրդարանական

¹ **A. Chrysogelos**, Transnational European Party Federations as EU foreign policy actors: The activities of Europarties in Eastern Partnership States, 2017 Volume 55 issue 2, p. 263-264.

² **R. Shubladze**, European political parties beyond the EU, 2018 Retrieved 3 January 2021 from <https://europeelects.eu/2018/11/27/european-political-parties-beyond-the-eu/>.

կուսակցությունները մրցակցում են սեփական արտաքին քաղաքական դիրքորոշումները լսելի և առաջնային դարձնելու համար, իսկ երկրորդ դեպքում ձգտում են ԵՄ որոշումների կայացման համակարգում ազդեցություն ձեռք բերել: Սակայն եթե առաջին հարթակում համաեվրոպական կուսակցությունները սովորաբար ընտրում են առճակատման և թեժ բանավեճերի տարբերակը, ապա երկրորդ դեպքում, հաշվի առնելով, որ բաց առճակատումը կարող է վնասել ԵՄ հանրային և միջազգային իմիջին, կուսակցությունները հիմնականում նախընտրում են կառուցողական քննադատության և երկխոսության ճանապարհը:

Մենք հարում ենք այն տեսակետին, որ համաեվրոպական խորհրդարանական կուսակցությունների դերը ԵՄ արտաքին քաղաքականության մշակման և իրագործման հարցում որոշիչ չէ, այլ *կոմպլեմենտար*: Կուսակցություններն արտաքին քաղաքական գործունեություն են ծավալում ոչ միայն ԵՄ տարածաշրջանում, այլ ոչ ԵՄ անդամ պետություններում, ինչպես օրինակ՝ ԱլԳ տարածաշրջանում: Ամենամեծ համաեվրոպական կուսակցություններն արտաքին քաղաքական գործունեություն ծավալելիս հետապնդում են մի քանի նպատակներ: Հիմնական նպատակներից մեկը ԵՄ արտաքին քաղաքականության առաջխաղացումն է, բայց միևնույն ժամանակ կուսակցությունները ձգտում են իրենց արտաքին քաղաքական ազդեցությունն ուժեղացնել և զարգացնել կուսակցական համագործակցության և փոխազդեցության լծակները: ԵՄ ընդլայնման գործընթացում կուսակցությունները հետապնդում են հավելյալ նպատակ՝ հավանական անդամ կուսակցությունների եվրոպականացումը և համապատասխանեցումը ԵՄ քաղաքական համակարգի չափանիշներին:

Կարծում ենք, որ համաեվրոպական խորհրդարանական կուսակցությունների արտաքին քաղաքական գործունեության մեջ կարելի է տարբերակել երկու տեսակի գործիքակազմ՝ **ֆորմալ և ոչ ֆորմալ**: Առաջինը վերաբերում է կուսակցությունների՝ ԵՄ քաղաքական համակարգի ներսում օրենսդրական և իրավական գործառույթներին և հնարավորություններին, իսկ երկրորդը ենթադրում է լոբբինգ, անձնական կապերի օգտագործում, հանրային օրակարգերի ձևավորում, տեղեկատվության հավաքագրում ու տարածում և այլն: Եթե ֆորմալ արտաքին քաղաքական ազդեցությունը քիչ թե շատ չափելի է, այսինքն՝ կարելի է հետազոտել արտաքին քաղաքական նախաձեռնությունները, կողմ կամ դեմ քվերակված օրենսդրական փաթեթները, ապա երկրորդի՝ որպես համեմատաբար անտեսանելի և ոչ հանրային գործընթացի շուրջ գնահատականներ հնչեցնելը ավելի բարդ է:

Сона Мхитарян, Роль общеевропейских партий в формировании и реализации внешней политики ЕС - Целью статьи является изучение

общеевропейских партий в формировании и реализации внешней политики ЕС. В статье исследуются механизмы, используемые общеевропейскими партиями в рамках Европейского парламента для оказания влияния на формирования внешней политики ЕС, а также деятельность партий как независимых внешнеполитических субъектов. Общеевропейские партии осуществляют внешнеполитическую деятельность как в странах-членах ЕС, так и в странах, которые находятся за пределами ЕС. Наше исследование аргументирует, что общеевропейские партии как сотрудничают, так и конкурируют в политической системе ЕС с целью развития своих рычагов взаимовлияния. Хотя общеевропейские партии являются одними из ключевых акторов политической системы ЕС, их роль в формировании и реализации внешней политики ЕС является комплементарной, а не решающей.

Sona Mkhitarian, The role of pan-European parties in the EU foreign policy-making and implementation - The article aims to study the role of the pan-European parties in the formation and implementation process of EU foreign policy. The article examines the mechanisms used in the framework of the European Parliament by the Europarties to exert influence on EU foreign policy-making as well as other activities of the parties as independent foreign policy actors. The pan-European parties are involved in foreign policy activities in the EU member countries as well as other countries outside the EU. The study shows that pan-European parties exhibit both cooperative and competitive behavior in the EU political system in order to develop their interinfluence levers. Although pan-European parties are one of the key actors of the EU political system, their role in the EU foreign policy formation and implementation is not decisive, but complementary.

**ԱՐՀԵՍՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ ԵՎ
ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ**

ԳԵՎՈՐԳ ՂԱԼԱՉՅԱՆ

Բանալի բառեր – արհեստական բանականություն, տնտեսական քաղաքականություն, արտաքին տնտեսական ինստիտուտներ, որոշումների արդարություն:

Արհեստական (մեքենայական) բանականությունը կարող է սահմանվել որպես ցանկացած մեխանիզմ կամ երևույթ, որն ընկալում է սահմանված միջավայրը և ձեռնարկում է գործողություններ, որոնք առավելագույնի են հասցնում իր նպատակներին հաջողությամբ հասնելու հնարավորությունը¹: Արհեստական բանականությունը կիրառելիության լայն շրջանակ ունի մի շարք երկրների կառավարությունների ենթակառուցվածքներում: Մեքենայական ուսուցումը, որը արհեստական բանականության հիմնական ճյուղն է, տվյալների օգնությամբ, բնական լեզվի մշակման և ավտոմատացված որոշումների կայացման հետ միասին, կարող է փոխարինել մարդկային ուժին: Այն կարող է կարգավորել բոլոր այն խնդիրները, որոնք պահանջում են մարդկային մտավոր հմտությունների կատարելագործում: Այս համատեքստում համացանցի դերը մեծապես աճում է ինչպես պետական, այնպես էլ հասարակական կազմակերպություններում: Արհեստական բանականությունը ներկա ժամանակաշրջանում ընկալվում է որպես բանականության ոչ կենսաբանական ձև, սակայն ապագայում կարող է հանդիպել կենսաբանորեն հարուցված արհեստական բանականություն՝ քվանտային հաշվարկների և գեների խմբագրման տեխնոլոգիայի առաջընթացով պայմանավորված: Արհեստական բանականությունը նպաստել է մարդու կյանքի յուրաքանչյուր ոլորտում՝ սկսած կենցաղային տեխնիկայից մինչև փոխադրումներ, ինքնավար մեքենաներ: Բազմաթիվ արդյունաբերական համալիր հոսքագծերում ռոբոտաշինության կիրառումը նույնպես դրական ազդեցություն է թողել արտադրական գործընթացներն արագացնելու գործում: Մարտավարական և պաշտպանական ուժերի ոլորտները նույնպես համալրված են ժամանակակից, կոմպակտ, արհեստական բանականության վրա հիմնված անօդաչու թռչող սարքերով, որոնք թռչում են, կռվում և վերալիցքավորվում առանց մարդկային ջանքերի, սակայն կան նաև միջազգա-

¹ Poole, Mackworth, Goebel. Computational Intelligence. 1998.

յին կանոնակարգեր, որոնք կանխում են ինքնավար զենքի օգտագործումը: Ներկայումս շատ ռազմական կազմակերպություններ և ծայրահեղական խմբեր օգտագործում են արհեստական բանականության վրա հիմնված անօդաչու թռչող սարքեր¹: Մա նաև ահագանգ է խստացնելու միջազգային կանոնակարգը ինքնավար զենքի օգտագործման և անօդաչու թռչող սարքերի օգտագործման վերաբերյալ: Արհեստական բանականությունը լայնորեն օգտագործվում է ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին կառավարման ինստիտուտներում, ինչպիսիք են հանրային կառավարումը, քաղաքաշինությունը, բանկային գործունեությունը, անվտանգությունը, տրանսպորտը և այլն: Ալգորիթմների և հաշվարկային տեխնիկայի նախագծումը, կառուցումը, օգտագործումը և գնահատումը բարելավվում են ինչ-որ չափով նաև տազնապալի արագությամբ²:

Տվյալները արհեստական բանականության ժամանակաշրջանի գլխավոր սուբյեկտն են: Կառավարություններում և հանրային ինստիտուտներում գործող համակարգերին որքան շատ տվյալներ հաջողվի ինտեգրել, այնքան բարձր կլինեն մեքենայական ուսուցման հնարավորությունները այս տվյալների հիման վրա որոշումներ կայացնելու համար³: Տվյալների վստահելիությունը ուղիղ համեմատական է գործընթացի արդյունքին. դրա մանիպուլյացիաները կարող են հակադարձ ազդեցություն ունենալ պոտենցիալ արդյունքների վրա:

Հոդվածը մտադիր է ներկայացնել արհեստական բանականության ազդեցությունը կառավարությունների և միջազգային քաղաքականության իրականացման վրա:

Արհեստական բանականությունը կառավարությունում և տնտեսական քաղաքականություն մշակելիս

Արհեստական բանականության զարգացումը նկատվում էր դեռ 20-րդ դարում: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում ԱՄՆ կառավարությունը ակտիվորեն օգտագործում էր արհեստական բանականության վրա հիմնված ծրագրեր ծովային ինքնաթիռներում⁴, չնայած դրանք այնքան բարդ չէին, որքան ժամանակակից սարքերը:

Վերջին ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ արհեստական բանականությունը ավելի ու ավելի շատ մարդկային վարք կարող է

¹ The Washington Post, Use of Weaponized drones by ISIS spurs terrorism fears, Մայիս 31, 2020.

² **Kevin Desouza**, Delivering Artificial Intelligence in Government: Challenges and Opportunities, 2018.

³ **Cary Coglianese and David Lehr**, Regulating by robot: Administrative decision making in the machine learning era, 2016.

⁴ **Stephen B. Sloane**. The use of artificial intelligence by the United States Navy: Case study of a failure. AI Magazine 12, 1, 80, 1991.

կանխատեսել, օրինակ թվային քարտեզների կողմից ամենաարագ երթուղու առաջարկները՝ հիմնված անձնական հեռախոսի տվյալների վրա, արհեստական բանականության նշանավոր օրինակ է մեր առօրյա կյանքում: Սա արտացոլում է տնտեսագիտության մարժինալիստական ինստիտուտի կարդինալիստական հայեցակարգը. սպառողների վարքագիծը կանխատեսելի է և չափելի:

Ավելին, կառավարություններում արհեստական բանականության կիրառությունը սկսվել է հանցագործությունների դեմ պայքարի համար: Կուգուկասը հանցագործության ռիսկի կանխատեսումը ներկայացնում է որպես էկզոգեն գործոն, որը նպաստում է քաղաքային վայրերում ավելի անվտանգ ճանապարհորդությանը՝ օգտագործելով նեյրոնային ցանցերը¹: 2019 թ. -ին աշխարհում ավտոմատացմամբ կանխված հանցագործությունների ճեղքը սպասվողից -5,9% է, և մինչև 2025թ. -ը ակնկալվում է ցուցանիշի մինչև -15%-ի նվազում: Այսպիսի մեթոդները գնահատում են հանցագործության բարձր ռիսկային տարածքները՝ օգտագործելով տեղական ոստիկանության տվյալների բազաները. տվյալները խմբավորված են և ճշգրիտ կերպով որոշում են քաղաքում հանցագործության ռիսկի գործոնը որոշակի տարածքում և ժամանակահատվածում: Այս հայտնագործությունները կօգնեն ձևավորել հանցագործության դեմ պայքարի և պետության կառավարելիության բարելավման քաղաքականություններ: Նմանատիպ շատ նախաձեռնություններ կառավարության կողմից կներկայացվեն բոլոր հանրային հատվածներում՝ իրադարձության և արձագանքի լազը մեղմելու նպատակով և կառավարության արդյունավետությունը բարձրացնելու համար: Այս հանրային քաղաքականության մոտեցումը կարգավորում է այն աստիճանը, որով արհեստական բանականության կիրառումը ազդում է հասարակական կյանքի վրա:

Բիրկլենդը հանրային քաղաքականության ցիկլը դիտարկում է որպես տնտեսական երևույթ՝ հասկանալու հանրային որոշումների կայացման գործընթացների բարդությունը, ինչպես նաև գործընթացներում ներգրավված դերակատարներին: Այսպիսով, այստեղ կարող են դիտարկվել պետական քաղաքականության գործողությունները, դերակատարները և շարժիչ ուժերը²: Այս մոտեցումները թույլ կտան պետական ապարատի արդյունավետության բարձրացում ծախսերի նվազման հաշվին: Ինչպես օրինակ Ֆինլանդիայում, 2014թ. ին ընդունվեց ռազմավարական քա-

¹ **Georgios N Kouzoukas**, The application of artificial intelligence in public administration for forecasting high crime risk transportation areas in urban environment. Transportation research procedia 24, 467–473, 2017.

² **Thomas A. Birkland**, An introduction to the policy process: Theories, concepts, and models of public policy making. 2015.

դաքսականության մակարդակով ընդունվեց մի շարք հանրային աշխատանքների ավտոմատացման աստիճանական մոդել, որը թույլ կտար խուսափել կառուցվածքային գործազրկության անվերահսկելի մակարդակից: Միևնույն ժամանակ պայմանավորված ռեսուրսների արագ մոբիլիզացիայով և նոր ճյուղերում ինժեներական մասնագիտությունների պահանջարկով՝ երկրում գործազրկության մակարդակը հինգ տարվա ընթացքում նվազեց 8.8%-ից 6.8%:

Արհեստական բանականության քաղաքականության առաջարկներ և կանոնակարգեր

Արհեստական բանականության օգտագործումը և զարգացումը կարգավորելու կառավարության խթանիչ քաղաքականությունը կարող է դառնալ արհեստական «հետախուզության» աճի կարևոր գործոն: Նորարարության քաղաքականությունը սրընթաց թույլտվություն կլինի, եթե մենք ուզում ենք ձեռք բերել արհեստական բանականության և ռոբոտաշինության օգուտների զանգվածային առաջխաղացում: Համացանցի պարագայում համաշխարհային տնտեսությունը որդեգրել է քաղաքականության մշակման առավել մեղմ տեսակետը, որն օգնում է խթանել թվային հեղափոխությունը¹: Արհեստական բանականության զարգացման մարտահրավերներն այնքան բազմազան են, որ դրանց լուծումները նույնիսկ տագնապում են հասարակության մտահոգությանը:

Նախ կառավարությունը և քաղաքականությունը մշակողները պետք է տարբերակեն արհեստական բանականության առկա հատվածները ըստ իրենց օգտակարության և զարգացման տեխնիկայի, որպեսզի նրանք որոշեն և առանձնացնեն արհեստական «հետախուզության» զարգացման յուրաքանչյուր հատված և հաջողությամբ կատարեն համապատասխան քայլերը: Օրինակ, արհեստական բանականության կանոնակարգերը և կանխարգելիչ քայլերը, որոնք մտադիր են լուծել փորձարարական բժշկական կիրառական ծրագրերը, չպետք է ակամա կիրառվեն արհեստական բանականության սոցիալական մեդիայի կիրառման վրա՝ լայն կամ ոչ պատշաճ ձևակերպումների և զարգացման նախագծերի միջև հստակ տարանջաման բացակայության պատճառով: Մյուս կողմից, արհեստական բանականության որոշ զարգացման ծրագրեր կարող են ազատվել քաղաքականության մշակման բոլոր խոչընդոտներից և կանոնակարգերից՝ դրանց օգտակարության և զգայունության պատճառով, և արհեստական բանականության այն ծրագրերը, որոնք հասարակության անվտանգության կամ հասարակության առողջության համար ուղղակի ռիսկեր են պարունակում,

¹ **Adam Thierer**, FTC's Ohlhausen on Innovation, Prosperity, 'Rational Optimism' and Wise Tech Policy, Technology Liberation Front, Մեպտեմբեր 25, 2015.

պետք է քննվեն եզրակացնելու համար, թե վերահսկողության ինչպիսի կանոնակարգեր են անհրաժեշտ արհեստական բանականության մեջ դրանց հավանական ռիսկերը նվազագույնի հասցնելու համար:

Ապա կառավարությունները և քաղաքականություն մշակողները պետք է արդյունավետ ձևով պարզեն բոլոր հնարավոր սպառնալիքները և մտահոգությունները՝ խուսափելու արհեստական բանականության տեխնոլոգիական առաջընթացի վատթարագույն սցենարներից¹:

Վերջապես, կառավարությունները և քաղաքականություն մշակողները պետք է մեղմ տեսակետ ընդունեն արհեստական բանականության տեխնոլոգիաների դեմ՝ միևնույն ժամանակ օրենսդրորեն սահմանելով այդ տեխնոլոգիաների հետագա կարգավորումները, որպեսզի աշխարհը ավելի շատ օգուտ քաղի արհեստական բանականությունից: 1990-ականներին համացանցին վերաբերող ժամանակակից քաղաքականության մոտեցումների դասը բավարար ուղեցույց է արհեստական բանականության կարգավորման համար: ԱՄՆ-ում և ԵՄ-ում քաղաքականություն մշակողները հետևում են վերջնական մոդելներին: Օրինակ, ԱՄՆ-ը առաջնահերթություն տալով փորձերի և առևտրայնացման համար հստակ տարածությանը՝ ստեղծում է համացանցի և արդյունաբերության համագործակցություն ու աճ:

Տեխնոլոգիաների զարգացման և նորարարության հարցում ակնհայտությունը և մեղմ քաղաքականությունը իմաստուն որոշումներ են, քանի որ դրանք ապահովում են մեծ տնտեսական ազատություն արհեստական բանականության ապագա տեխնոլոգիաների սնուցման համար և խնայում են ժամանակ կառավարական կազմակերպությունների համար՝ դիտարկելու և տեսնելու հասարակության արձագանքն ու վերաբերմունքը, քանի որ ժամանակի ընթացքում արհեստական բանականությունը ունեցել է նաև օրգանիկ զարգացում:

Արհեստական բանականության վրա հիմնված արտաքին քաղաքականության և գլոբալ տնտեսության հիմունքները

Արհեստական բանականության առաջխաղացումը առաջ բերեց նաև կառավարման և սոցիալական որոշ մարտահրավերներ միջազգային հարաբերությունների համար: Արտաքին գործերի նախարարությունների և գրասենյակների գերակայությունը հաշվարկելն է այն հիմնական հարցերի ազդեցությունը, որոնք ուղղակիորեն կառաջանան արհեստական բանականության զարգացման արդյունքում: Մենք չենք կարող ձևավորել արհեստական բանականության հետագա երկրնտրանքը առանց մեր հետազոտության նախապատվությունները սահմանելու: Համաձայն վեր-

¹ **Robert D. Atkinson**, 'It's Going to Kill Us!' And Other Myths About the Future of Artificial Intelligence, Information Technology & Innovation Foundation, Շուսիս 2016.

ջերս հրատարակված արհեստական բանականության զարգացման նոր սերնդի պլանի՝ Չինաստանը նախատեսում է 74 միլիարդ դոլար զուտ եկամուտ ստեղծել արհեստական բանականության վրա հիմնված տեխնոլոգիայի վրա¹, Հարավային Կորեայի կառավարությունը նախաձեռնել է 863 միլիոն ԱՄՆ դոլարի ներդրում արհեստական բանականության տեխնոլոգիաներում, և շատ կառավարություններ հսկայական միջոցներ են հատկացրել արհեստական բանականության զարգացման և հետազոտման համար²: Մենք պնդում ենք, որ համաշխարհային կառավարությունների նախաձեռնությունը խթանում է քննարկվող տեխնոլոգիայի շարունակական զարգացումը և ցույց է տալիս, որ քաղաքականության ստեղծումը կարևոր դեր է խաղում արհեստական բանականությունում տեխնոլոգիայի առաջընթացի ձևավորման գործում: Այնուամենայնիվ, արհեստական բանականության նկատմամբ չափազանց մեծ ուշադրությունը խեղդելու է հետազոտության շատ այլ ոլորտներ, որոնք վնասում են գյուղատնտեսության, նյութագիտության, կենսաբանության, դեղագործության և այլնի զարգացումը:

Դիվանագիտությունը արդյունավետ հաղորդակցման գործիք է, ԶԼՄ-ները և քաղաքացիական հասարակությունները հասարակական պատմությունների աղբյուր են: Արհեստական բանականության առաջխաղացման վերաբերյալ իրազեկությունը պետք է լինի նոր հաղորդակցության մի մասը: Արհեստական բանականությունը նաև բերել է բժշկության, առողջապահության, տնտեսագիտության, ֆինանսների, անվտանգության և էներգետիկայի ոլորտում առաջընթացի արագացում:³ Այս առաջխաղացումները հնարավոր են մեքենայական ուսուցման և հասարակության ամենօրյա գործունեության արդյունքում ձեռք բերված տվյալների վերլուծության արդյունքում: Համաձայնագրերը փոխադարձ համաձայնության են, ուստի աշխարհը պետք է արդյունավետ երկխոսություն սկսի արհեստական բանականության զարգացման ապագայի վերաբերյալ: Երկխոսության գործընթացը կառաջարկի նոր ռազմավարական մարտահրավերներ, որոնք պետություններին և միջազգային կազմակերպություններին կդնեն նույն էջում՝ դրանով իսկ մեղմելով միջազգային հարաբերությունների լարվածությունը՝ պայմանավորված տեխնոլոգիայի փոխանցմամբ: Այս մոդելը շատ արդյունավետ է համացանցի, կիրքերանվ-

¹ Webster, G., Creemers, R., Triolo, P., Kania, E., China's Plan to 'Lead' in AI: Purpose, Prospects, and Problems, 2019.

² German Research Center for Artificial Intelligence (DFKI), the relevant Fraunhofer Institutes, the Helmholtz Association of German Research Centres.

³ Robertson, S. K., How Google Brain is making major advancements in machine learning. The Globe and Mail, 2017.

տանգության և թվային տնտեսության կառավարման ոլորտում կարգավորող միջոցառումների մշակման գործում:

Արհեստական բանականության զարգացման ուղին սկսվում է բազմակողմ փորձագետների խմբում միջազգային քաղաքականության միջև վստահության կառուցման նոր չափանիշներով:¹ Հանդիպումների այս շարքը կարող է դառնալ միջազգային իրավունքի հիմքը, որը կարգավորում է արհեստական բանականության կիրառումը: Կարճաժամկետ և երկարաժամկետ պայմանագրերից շատերը կնքվում են արհեստական բանականության ազդեցությունը աշխատաշուկայի վրա նվազագույնի հասցնելու համար, որովհետև արհեստական բանականության և ռոբոտների ներդրումը հսկայական թվով անձանց կդարձնի գործազուրկ:²

Մենք համաձայն չենք Սախի այն տեսակետի հետ³, որ և՛ մարդկային կապիտալը, և՛ աշխատաշուկան կարժեզրկվեն, և միայն արհեստական բանականության հմուտ մասնագետները կվերականգնեն իրենց արժեքը, հետևաբան պնդում ենք, որ կառավարության կարգավորումը պահանջում է՝ համոզվել, որ արհեստական բանականության աստիճանական ինտեգրումը կատարվում է աշխատաշուկայում արհեստական բանականության հետևանքով առաջացող ցնցումները կրճատելու նպատակով:

Արտաքին գրասենյակները հանդես են գալիս որպես առաջատար դեմքեր՝ համագործակցելով տարբեր տարածաշրջանների և ոլորտների բոլոր շահագրգիռ կողմերի հետ՝ առկա մարտահրավերները տեսակավորելու և արհեստական բանականության բոլոր հնարավորություններն օգտագործելու շրջանակ ստեղծելու համար: Հիշեցնենք, որ համացանցի ազատության և ազատ օգտագործման թեմայով նախնական համաժողովները հանգեցրեցին ճիշտ հիմնված քաղաքականության օրակարգի շրջանակի ուժեղացմանը: Պետք է նախաձեռնել սպառողների իրավունքները խթանելու նման օրակարգ:

Իրավասու համաշխարհային մարմնի ստեղծումը պետք է առաջնահերթ համարվի՝ չխոչընդոտելով գլոբալ քաղաքացիական հասարակությունների ազդեցությանը արհեստական բանականության զարգացման և միջազգային քաղաքականության ձևավորման գործընթացներում: Դեռ 2015-ի հուլիսի 28-ին Արգենտինայում բաց նամակ⁴ է գրվել ռոբոտաշինության և արհեստական բանականության զարգացման վերաբերյալ հա-

¹ United Nations Geneva, Background on a Lethal Autonomous Weapons Systems in the CCW, May 31, 2020.

² McKinsey Global Institute. A Future that Works: Automation, Employment, and Productivity. McKinsey Global Institute, 2017.

³ **Sachs, J. Robotics, AI, and the Macro-Economy**, 2017, p. 19.

⁴ Open Letter on Autonomous Weapons. International Joint Conference on Artificial Intelligence (IJCAI) 2015.

մատեղ համաժողովին ինքնավար գենքի արգելք սահմանելու համար. այդ նամակը ստորագրել են ավելի քան 3000 գիտնականներ և արհեստական բանականության հետազոտողներ: Այս գիտական հարթակները նաև անդրադառնում են հասարակության բողոքներին և արտաքին մարմիններին օգնում են քաղաքականության իրականացման գործում:

Տնտեսական քաղաքականության արդարություն և արհեստական բանականության արդարություն

Տնտեսական քաղաքականության մշակման ընթացքում հանդիպող երկրնորանքներից են արդարության և արդյունավետության երկրնորանքը: Այս մասին խոսվել է տնտեսագիտական տարբեր դպրոցների կողմից. մենք կդիտարկենք Քենսյան տնտեսագիտության տեսանկյունից: Կառավարությունը մշակելով և իրագործելով հարկաբյուջետային քաղաքականություն նպատակ է հետապնդում որոշակի տնտեսագիտական ազդեցատների (ՀՆԱ, զբաղվածություն) բարելավման՝ հիմնվելով ծախսերի բազմարկչային հատկության ենթադրության վրա: Մակայն գտնվելով արտադրական հնարավորության սահմանին, որտեղ արդյունավետություն-արդարություն կոմբինացիան Պարետո օպտիմալ է, կառավարչական սուբյեկտը երբեմն անհրաժեշտություն է տեսնում զոհաբերելու մեկը մյուսի բարելավման հաշվին, օրինակ կատարելով սոցիալական աջակցության ծրագրեր:

Համանման խնդիրներ են հանդիպում արհեստական բանականության խնդիրներում: Այս խնդիրները սովորաբար ուռուցիկ օպտիմիզացիայի խնդիրներ են, որոնց լուծումը ենթադրում է եզակի նպատակի բազմաչափ մինիմիզացիա: Մոդելի լավագույն օպտիմիզացիոն լուծումը ոչ միշտ է ամենաարդարը: Հաճախ, ելնելով պատմական տվյալների շեղումներից, օրինակ ռասայական խտրականություն, մոդելները նույնպես ունենում են շեղում սոցիալական հատուկ խմբերի նկատմամբ: Նշված երևույթը անվանվում է արհեստական բանականության արդարություն և ունի չափման մի քանի տարբերակներ:

Պետական քաղաքականությունը պետք է տվյալ պարագայում դիտարկի թույլ միջամտություն՝ մշակելով արհեստական բանականություն, նրա հիման վրա ստեղծված ծառայությունների արդարության սահմանային չափանիշներ, և կատարի անկախ մոնիտորինգ: Այս լուծումը թույլ է տալիս հասարակական տարբեր խմբերի մոտ ստեղծել հավասար հնարավորություններ միևնույն տնտեսական գործարքների իրագործման պարագայում, այսպիսով նաև կանխելով հասարակության երկբևեռ-ծության միտումները:

Геворг Калачян, Искусственный интеллект: экономическое восприятие и применение в государственных учреждениях - Недавние разработки и прогресс в области искусственного интеллекта побудили многие правительства столкнуться с проблемами, вызванными текущей ситуацией. Однако быстрые изменения требуют более мобильной политики со стороны правительств и государственных учреждений. В то время как многие страны приняли законы и политику для поддержки здорового развития ИИ, некоторые пострадали от последствий его непредсказуемого роста: проблемы конфиденциальности, изменения в секторе экономики, структурная безработица.

В этой статье мы представляем последние подходы к управлению ИИ, расширяем возможности решений для различных государственных учреждений. Приведены также некоторые из примеров.

Gevorg Ghalachyan, Artificial Intelligence: Economic Perception and Application in Public Institutions - Recent developments and progresses toward Artificial Intelligence have motivated many governments to face the challenges brought by current situation. However, rapid changes require more mobile policies by governments and public institutions. Whereas many countries have adopted laws and policies to support the healthy development of AI, some have suffered consequences of its unpredictable growth: privacy concerns, economy sector changes, structural unemployment.

In this paper, we present recent approaches to the AI governance, expand the solutions to different public institutions. Some of the exemplary cases are presented, too.

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արմեն Ճուղուրյան – Տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, Երևանի Հյուսիսային համալսարանի կառավարման և տնտեսագիտության ամբիոնի վարիչ (jarmen1@yandex.ru)

Աննա Վարդանյան - Շիրակի Միքայել Նալբանդյանի անվան պետական համալսարանի ասպիրանտ (anneta.anna.vardanyan@mail.ru)

Արշակ Ներսիսյան – ԵՊՀ Տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի մագիստրոս (arshaknersisyan@mail.ru)

Գարիկ Քեռյան – ԵՊՀ Քաղաքական ինստիտուտների և գործընթացների ամբիոնի վարիչ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (garik_keryan@mail.ru)

Գոռ Մելիքսեթյան – ՀՊՄՀ Գեղարվեստական կրթության ֆակուլտետի բակալավր (gor-meliksetyan@mail.ru)

Գևորգ Ղալաչյան - ԵՊՀ Տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի ասպիրանտ (gevghalachyan@gmail.com)

Լիլիթ Միրզոյան – ՀՊՏՀ կառավարչական հաշվառման և աուդիտի ամբիոնի ասպիրանտ (lilit_mirzoyan_1997@mail.ru)

Կարեն Սարոյան – ՀՀ Պետական կառավարման ակադեմիայի ասպիրանտ (karen18@inbox.ru)

Հարություն Գրիգորյան – Հայաստանում Ֆրանսիական Համալսարանի բակալավր (harutyun.grigoryan99@gmail.com)

Նվեր Կոստանյան – Քաղաքագիտության բակալավր, (nkostayan2000@gmail.com)

Ռուզան Միրզոյան – ԵՊՀ Եվրոպական լեզուների և հաղորդակցության ֆակուլտետի դոցենտ (ruzan-mirzoyan@rambler.ru)

Սյուզաննա Հովհաննիսյան – Երևանի թիվ 132 դպրոցի պատմության ուսուցչուհի (syuzannahovhannisyan@inbox.ru)

Սոնա Մխիթարյան – ԵՊՀ Միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի Քաղաքական ինստիտուտների և գործընթացների ամբիոնի հայցորդ (sona.mkhitaryan@ysu.am)

Վալերի Թունյան – Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (tounyan@rambler.ru)

Վալերի Միրզոյան – Փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի պրոֆեսոր (valerimirzoyan@yahoo.de)

Վիգեն Բոդոյան – ՀՊՏՀ մագիստրանտ (vigbodoyan@gmail.com)

Տիգրան Մանուկյան – ՀՊՏՀ Կառավարչական հաշվառում և աուդիտ ամբիոնի ասպիրանտ (arpinehakobyan111@gmail.com)

Փայլակ Ենգոյան – ԵՊՀ Միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի ասպիրանտ (aengoyan@rambler.ru)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ВАЛЕРИЙ ТУНЯН

СТЕРЕОТИПЫ ГЕНОЦИДА АРМЯН ----- 3

ՍՅՈՒՋԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՄԻ ԴՐՎԱԳ ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
(11-ԴԴ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ) ----- 14

ԳՈՌ ՄԵԼԻՔՍԵԹՅԱՆ

ԶԱՐԴԱՐՎԵՍԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՏԵՆԱԿԱՆ ՆԿԱՐՉՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑ ----- 21

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆՆԱ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԻՍԿԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՂԱԴՐԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԻ
ՍՏՈՐՈԳՈՒՄԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ ----- 27

ՌՈՒՋԱՆ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

ԵՐԶԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՄԱՆ
ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ Մ. ՈՒԵԼԲԵՔԻ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ----- 33

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԵՆ ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ, ՎԻԳԵՆ ԲՈՂՈՅԱՆ

ԱՊԱՇՐՋԱՓԱԿՄԱՆ ՌԻՍԿԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԿԱՆԽԱՐԳԵԼՄԱՆ
ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ ----- 41

ԿԱՐԵՆ ՍԱՐՈՑԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ԲԵՌԻ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԲՆՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ----- 50

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԲՐԵՆԴԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԵՎ ԴԻՐՔԱՎՈՐՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՌԵՍՏՈՐԱՆԱՅԻՆ ԲԻԶՆԵՍՈՒՄ ----- 60

ԱՐՇԱԿ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՀՀ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՆՈՒՄՆԵՐԻ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ----- 69

ՏԻԳՐԱՆ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՅՄԱՆ
ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՊՐԱԿՏԻԿԱՅՈՒՄ ԸՆԴՈՒՆՎԱԾ ԱԼԳՈՐԻԹՄԻ
ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՎ ՀՀ ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆԵՑՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ----- 74

ԼԻԼԻԹ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

ՆԵՐՔԻՆ ՎԵՐԱՀՄԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ԱՌԴԻՏԻ ԴԵՐԸ
ԱՐԴԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ----- 84

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱԼԵՐԻ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

ԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԳԱՅՈՒՄԸ՝ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՊԱՅՄԱՆ ----- 101

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԱՐԻԿ ՔԵՌՅԱՆ, ՆՎԵՐ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ 1990-1999ԹԹ.
ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ----- 117

ՓԱՅԼԱԿ ԵՆԳՈՑԱՆ

ՉԻՆԱԿԱՆ «ՓԱՓՈՒԿ ՈՒԺԻ» ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ

ԵՎ ԱՐԺԵՔԱՅԻՆ ՀԻՄՔԵՐԸ ----- 128

ՍՈՆԱ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

ՀԱՄԱԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ԵՄ

ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ

ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐՈՒՄ----- 141

ԳԵՎՈՐԳ ՂԱԼԱՉՅԱՆ

ԱՐՀԵՍՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ՊԵՏԱԿԱՆ

ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ ----- 153

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ----- 162

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՆԴԵՍԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

«Պատմություն և քաղաքականություն» հանդեսում տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ: Հոդվածները պետք է ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով: Հոդվածի շարվածքը պետք է լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Sylfaen տառատեսակով), տառաչափը՝ 11, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4: Հոդվածի սկզբում անհրաժեշտ է գրել վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն և ազգանունը՝ մեծատառերով: Հղումները պետք է դնել տողատակում՝ համարների աճման կարգով, նշելով աղբյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը): Հոդվածի բանալի բառերը, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը պարտադիր են: Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), էլեկտրոնային փոստի հասցեն (e-mail): Հոդվածներն ուղարկել **generalsepuh@gmail.com** էլեկտրոնային հասցեներով: Հանդեսն ունի իր համացանցային կայքը (**www.generalnews.am**), ուր գետեղված են նրա էլեկտրոնային տարբերակները, հոդվածների վերաբերյալ կարծիքները, տեղեկություններ խմբագրական խորհրդի կազմի և էթիկայի կանոնների մասին:

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ
ԹԻՎ 2(13)**

Հիմնադիր՝ « Զորավար Մեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն» ՀԿ

Գրանցման համար՝ 2111711003993, գրանցման ամսաթիվ՝ 02.02.2018

Հաշվառման հասցե՝ Երևան, Էրեբունի թաղամաս, Սարի թաղ 3 – ընդարձակ, բնակարան 39

Գործունեության հասցե՝ Երևան, Ե. Քոչար, 8/8, հեռ, 011-562519, 091-56-25-19, 077 – 67-20-87

Նյութերը գրախոսությունների հետ միասին ընդունվել և խմբագրական խորհրդի կողմից երաշխավորվել են տպագրության 2021թ. մարտ - ապրիլ ամիսների ընթացքում:

Համարի պատասխանատու՝ Թ. Սարգսյան
Ստորագրված է տպագրության՝ 14.05..2021

Թուղթը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70X100/16;
Ծավալը՝ 12 պայմ., տպ. մամուլ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակը՝ 100

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Միկոյան փող., 2/2
Էլ. փոստ՝ tirpublishinghouse@gmail.com
Հեռ. (+374 94) 50 99 00

